

незалежний культурологічний часопис "І"
20 рік видання

львів 1930 - ті рр.

58
2009

nezaležnyj kul`turolohičnyj časopys "І"

**ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО
за підтримки
Посольства
Королівства Нідерландів
в Україні
і програми «Matra»
в Україні
та за інституційної
підтримки Міжнародного
Фонду «Відродження»**

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
Іван Монолатій
Олесь Пограничний
Михайло Москаль

Номер Журналу «Ĭ»
у базі даних ЕС
UA-2009-EXZ-0904849136
INDEPENDENT CULTURAL
MAGAZINE JI
NON-GOVERNMENTAL
ORGANIZATION
DUNS 683519683

Адреса редакції:
e-mail: info@ji.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «Ĭ», 2009

**Моно- мало-культурний
Львів**

Саме таким наше місто видається мені зараз. Можливо, і навіть так, напевне, і є, до формування такої точки зору долучилися численні розчарування, які спіткали нас після ейфорії 2004. Очевидно, що такий погляд є цілковито суб'єктивним, але водночас, чомусь доволі часто зустрічаються люди, які думають і відчують так само. Відкинути такий дискурс сприйняття сучасного Львова загрожує ризиком щось проочити, щось пропустити або злегковажити.

Багатокультурність Львова – у далекому минулому, останнім таким періодом був, напевне, Львів міжвоєнний. І нічия вина, що опісля місто уже ніколи не було ані відкритим світові, ані переповненим різними культурами, не було воно навіть банальним «перехресттям торгових шляхів». Нічия провина – це у сенсі вини якось одного чи кількох із численних народів, що тут жили. Ними керували історичні процеси, і не завжди вони мали потугу і відвагу їх змінити.

Після масакри Другої світової війни відійшли у непам'ять (на жаль, так – навіть не

у саме минуле, а у непам'ять) цілі львівські світи – жидівський, німецький, австрійський, польський. Разом із ними – у примусову непам'ять був відтиснутий у каран на смерть дисидентство світ український. Натомість постав Львів моно-советський.

Це відомі факти і ліпше, напевне, про це прочитати у фахових істориків чи соціологів. Написано чимало якісних досліджень. У цьому номері журналу також є дуже різні тексти – від глибоких наукових досліджень і рецензій до спогадів, художньої літератури і таких, що ніби тяжіють до науковості, але грішать неабиякою упередженістю і навіть фактологічними помилками. Такий калейдоскоп, на нашу думку, потрібний, бо відображає увесь контекстуальний спектр думок і різні рівні публікацій. Частина текстів уперше перекладена українською і буде дуже цікава для допитливої і думаючої людини. Розмаїття дасть змогу читачеві спробувати обрати для себе позицію, яка найбільш близька аргументацією чи бодай емоціями. З тим також усе зрозуміло.

А що ж із Львовом сучасним? Чи обґрунтовано назива-

ти його тепер багатокультурним і використовувати цей, уже затертий термін у ще більш затертих рекламних буклетах чи піарі містечкових лідерів?

На жаль, а можливо, і не на жаль, багатокультурність Львова сьогоднішнього дуже і дуже сумнівна.

Так, є національно-культурні товариства. Але назвіть бодай одне із них, яке реально вплітає культуру свого народу у загальний міський культурний пейзаж? Першою і наразі єдиною, дуже самодіяльною, але все ж спробою був вуличний фестиваль єврейської музики восени 2009 р. Зазвичай же, товариства займаються або соціальною роботою (це у дуже доброму і рідкісному випадку), або взагалі існують як малесенькі закриті гурточки, нерідко формально. Є, правда, ще одна форма існування національного товариства – політична. Але це окрема історія для СБУ і до культури таке товариство не має жоднісінького стосунку.

Так, є матеріальний, історико-архітектурний спадок, який діставався Львову щоразу у прикупі разом із кожним, замешканим тут народом. Тепер діставався Львову українському. Але назвіть бодай один безпроблемний архітектурний чи історичний об'єкт, який повною мірою працює на мі-

тологію бережного нашого ставлення до колишньої багатокультурності Львова? Як не Вірменський собор спаплюжимо халтурницьким псевдоремонтом, то дамо згоду збудувати огидну бюрократичну казарму консульяту, яка назавжди зіпсує прекрасну затишну маленьку площу перед входом в історичний Стрийський парк. Та ще й дамо цю згоду під прапором добросусідських стосунків з польською державою, разом із нею, тим самим, нищачи і обличчя польського колись Львова.

Так, є нові народи, тобто їх представники, які обживають наше місто уже у XXI ст. Але ця нова еміграція радше напівлегальна і транзитна, і навряд чи від неї можна очікувати заповненої окремішньої культурної ніші на мапі Львова.

То у чому ж тоді багатокультурність Львова? Львова сучасного, а не колишнього, про яку уже не перший рік пишемо і ми, і багато інших авторів і видань?

Що ж Львів може запропонувати *Urbi et Orbi*? На жаль – а може, і не на жаль, а просто де факто – наразі пропонує монокультуру не надто ще високого рівня, яка не дотягує ані до культурницької політики Вроцлава, ані до шляхетної, хоча і усе більш провінційної культури Кракова. Але ми вчимося, як то буває, переймаючи

для початку найпростіші і тому не найкращі взірці.

До чого можна, скажімо, прагнути? До модерної української культури Львова із органічно вплетеними елементами культур усіх народів, які робили це місто таким, яким воно є зараз. Це тільки одна із пропозицій, яких повинно виникнути багато у процесі думання над майбутнім Львова.

Багатокультурності, про яку так багато говорили меншовики-ліберали, не повернеш. З безкультур'ям ще можна поборотися.

Ірина Магдич

Mono- malo-kulturnyj Lviv

Same takym naše misto vydajet'sja meni zaraz. Možlyvo, i tak, napevne, i je, do formuvan'na takoji točky zoru dolučylyša čyslenni rozčaruvan'na, jaki spitkaly nas pis'la ejforiji 2004. Očevydno, ščo takyj pohľad je cilkovyto sub'jektivnym, ale vodnočas, čomuś dovoli často zustričajut'sja ludy, jaki dumajut' i vidčuvajut' tak samo. Vidkynuty takyj diskurs spryjnat'ta sučasnoho Lvova zahrožuje ryzykom ščoś proočyty, ščoś propustyty abo zlehkovažyty.

Bahatokulturnist' Lvova – u dalekomu mynulomu, ostanim takym periodom buv, napevne, Lviv mižvojen'nyj. I ničyja vyna, ščo opis'la misto uže nikoly ne bulo ani vidkrytym svitovi, ani perepovnenym rizznymy kul'turamy, ne bulo vono navit' banal'nym «perexrest'am torhovyx šl'axiv». Ničyja provyna – ce u sensi vyny jakoś odnoho čy kil'kox iz čyslennyx narodiv, ščo tut žyly. Nymy keruvaly istoryčni procesy, i ne zavždy

vony малы potuhu i vidvahu jix zminyty.

Pis'la masakry Druhoji svitovoji vijny vidijšly u nepam'jat' (na žal', tak – navit' ne u same mynule, a u nepam'jat) cili Lvivski svity – žydivškyj, nimečkyj, avstrijskyj, pol'skyj. Razom iz nymy – u prymusovu nepam'jat' buv vidtysnutyj u karane na smert' dysydentstvo svit ukrajinskij. Natomist' postav Lviv mono-sovjet'skyj.

Ce vidomi fakty i lipše, napevne, pro ce pročytaty u faxovyx istorykiv čy sociolohiv. Napysano čymalo jakisnyx doslidžeń. U čomu nomeri žurnalu takož je duže rizni teksty – vid hlybokyx naukovyx doslidžeń i recenzij do spohadiv, xudožnoji literatury i navit' takyx, ščo niby t'ažijut' do naukovosti, ale hrišat' neabyjakoju uperedženist'u i navit' faktolohičnymy pomylkamy. Takyj kalejdoskop, na našu dumku, potribnyj, bo vidobražaje uveś kontekstual'nyj spektr dumok i rizni rivni publikacij. Častyna tekstiv uperše perekladena ukrajinskoju i bude duže cikava dl'a dopytlyvoji i dumajučoji ludy. Rozmajitt'a dasť zmohu čytačevi sprobovaty obraty dl'a sebe pozyciju, jaka najbil'sh blyžka arhumentacijeju čy bodaj emocijamy. Z tym takož use zrozumilo.

A ščo ž iz Lvovom sučasnym? Čy obgruntovano nazyvaty joho teper bahatokulturnym i vykorystovuvatycej, uže zater-

tyj termin u šče bil'sh zatertyx reklamnyx bukletax čy piari mištečkovyx lideriv?

Na žal', a možlyvo, i ne na žal', bahatokulturnist' Lvova šohodnišnoho duže i duže sumnivna.

Tak, je nacional'no-kulturni tovarystva. Ale nazvit' bodaj odne iz nyx, jake real'no vplitaje kul'turu svoho narodu u zahal'nyj miškyj kulturnyj pejzaž? Peršoju i narazi jedynoju, duže samodijal'noju, ale vse ž sproboju buv vulyčnyj festyval' jevrejškoji muzyky voseny 2009 r. Zazvyčaj že, tovarystva zajmajut'sja abo social'noju robotuju (ce u duže dobromu i ridkisnomu vypadku), abo vzahali isnujut' jak maleseńki zakryti hurtočky, neridko formal'no. Je, pravda, šče odna forma isnuvan'na nacional'nogo tovarystva – polityčna. Ale ce okrema istorija dl'a SBU i do kul'tury take tovarystvo ne maje žodnisińkoho stosunku.

Tak, je material'nyj, istoryko-arkitekturnyj spadok, jakyj distavvasja Lvovu ščorazu u prykupi razom iz kožnym, zameškanym tut narodom. Teper distavvasja Lvovu ukrajinskomu. Ale nazvit' bodaj odyń bezproblemnyj arhitekturnyj čy istoryčnyj ob'jekt, jakyj povnoju miroju pračuje na mitolohiju berežnoho našoho stavlen'na do kolyšnoji bahatokulturnosti Lvova? Jak ne Virmen'skyj sobor spapl'užymo xalturnyčnym psevdo-remontom,

to damo zhadu zbuduvaty ohydnu bjurokratyčnu kazarmu konsul'atu, jaka nazavždy zipsuje prekrasnu zatyšnu maleńku plošču pered vxodom v istoryčnyj Stryjskij park. Ta šče j damo ču zhadu pid praporom dobrosusidskix stosunkiv z pol'skoju deržavuju, razom iz neju, tym samym, nyščaćy i oblyččja pol'skoho kolys Lvova.

Tak, je novi narody, tobtu jix predstavnyky, jaki obžyvajuť naše misto uže u XXI st. Ale ča nova emihracija radše napivlehaľna i tranzytna, i navřad čy vid neji možna očikuvaty zapovnehoji okremišhoji kul'turnoji niši na mapi Lvova.

To u čomu ž todi bahatukul'turnist' Lvova? Lvova sučasnoho, a ne kolyšnoho, pro jaku uže ne peršyj rik pyšemo i my, i bahato ynšyx avtoriv i vydań?

Ščo ž Lviv može zaproponuvaty Urbi et Orbi? Na žal' – a može, i ne na žal', a prosto de fakto – narazi proponuje monokul'turu ne nadto šče vysokoho rivńa, jaka ne doťahuje ani do kul'turnyčkoji polityky Vroclava, ani do šľaxetnoji, xoča i use bilš provincijnoji kul'tury Krakova. Ale my včymoša, jak to buvaje, perejmajučy dl'a počatku najprostiši i tomu ne najkrašči vzirci.

Do čoho možna, skažimo, prahnuty? Do modernoji ukrajinškoji kul'tury Lvova iz orhanično vpletenymy elementamy kul'tur usix narodiv, jaki robyly

ce misto takym, jakym vono je zaraz. Ce til'ky odna iz propozycij, jakyx povynno vynyknuty bahato u procesi dumanńa nad majbutnim Lvova.

Bahatukul'turnosti, pro jaku tak bahato hovoryly meńšovykyliberaly, ne poverneš. Z bezkul'tur'jam šče možna poborotyša.

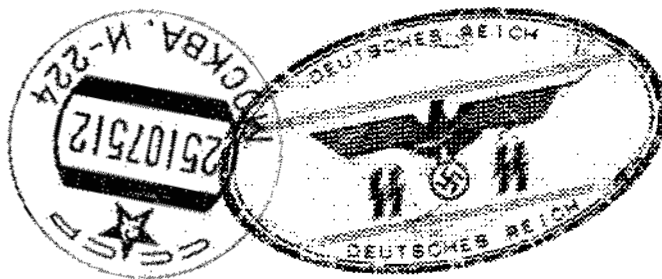
Iryna Mahdyš

львів 1900-ті рр.

Іван Монолатій	8	«Свої»/«чужі» ідентичності (Галицько-львівські сюжети еволюції ідентидів)
Станіслав Василєвскі	36	Дуже присмне місто
Мар'яна Левицька	44	Австрійський «мистецький десант»: иноземні художники у Львові на зламі XVIII–XIX століть
Станіслав Вінценз	54	Поет срібних квітів
Станіслав Вінценз	62	Жертва в Коломиї. Спогади про коломийських євреїв
Станіслав Вінценз	68	«Жертва» Стефанії Загорської
Станіслав Вінценз	74	Жидівські теми. Уявна дійсність?
Станіслав Вінценз	82	Жидівські теми. Львівські космополіти
Станіслав Вінценз	90	Лісовий жид
Анджей Хцюк	96	«Сьліпі на матчі не ходіт»
Анджей Хцюк	102	Хаїмик
Марсі Шор	106	Дуже короткі відвідини Львова

Гуго Діонізій Штайнгаус	110	Друга окупація
Філіп Фрідман	126	Винищення львівських євреїв
Ярослав Грицак	152	Голокост попросту
Яків Гонігсман	160	Катастрофа львівського єврейства (1941–1944)
Mankurt та Andrij	192	Рафаель Лемкін. Львів'янин, автор терміну «геноцид»

іван монолатій

*іван
монолатій*

«свої»/«чужі»

ІДЕНТИЧНОСТІ

Галицько-львівські

сюжети еволюції

ідентидів

На формування ідентичностей населення східних провінцій Австрійської імперії кінця XVIII – початку XIX ст. односторонній вплив мала історична доля кожного конкретного овиду/околу – чергування чи зміну культурних традицій/індустрій, що домінували на західноукраїнських землях. При цьому засобом запровадження цієї культурної традиції/індустрії в регіоні були як політична влада або її зміна, так і економічна доцільність. Їх увиразнює типологія швейцарського етнолога П. Сантливра, який виокремлює три типи ідентичностей, похідних від культурної та лінгвістичної окремішності території. По-перше, це історична і спадкова ідентичність, яка спирається на важливі для спільноти події минулого або/та суспільно-культурний спадок, спадок природний і суспільно-економічний; по-друге – перспективна ідентичність, яка спирається на регіональні проєкції, інакше кажучи є ідентифікацією, пов’язаною з більш чи менш конкретним уявленням про минуле регіону завдяки врахуванню (або неврахуванню) його історії і по-третє – ідентичність переживання, яка є відображенням повсякденного способу життя мешканців регіону, що може поєднатися з елементами історії, передбачення та спадщини [1]. Щоправда, ідентичності частіше, аніж ні, означають проєкування уявленої групи на певний історичний простір. А кордони, на які спиралася уява, здебільшого не були визначені наперед, а були об’єктом змагання між різними національними та імперськими проєктами [2].

Проте, якщо на 1800-ті рр. на обширі Австрійської імперії становя й територіальна ідентичності ще існували, але поступово трансформувалися в національні, то, приміром, на досліджуваних теренах вони були ще досить ви-

разними [3]. Починаючи з кінця XVIII ст., австрійська влада легітимізувала дві основні ознаки етнічності. Зокрема для розрізнення русинів і поляків віденський уряд офіційно використовував категорії мови і конфесії. У «Меморіалі руської нації для з’ясування її становища» (1848 р.) особливості руської нації означено так: «Русини відрізняються від поляків мовою, письмом, звичками і церковним обрядом» [4]. Вибір минулого і його кодифікації красномовно свідчили про характер руського національного дискурсу: «Колись і ми були самостійним могутнім народом під своїми князями з роду Володимира Великого. [...] Країна втратила свою політичну незалежність, однак нарід залишився вірним своїй національності» [5].

Одночасно в символічних дискурсивних конструкціях того часу зовсім не згадувалася неповна соціальна композиція нації, яка складалася тільки з «хлопів і попів» [6]. Тож населенню цих теренів тривалий час бракувало національного самоусвідомлення: у 1822 р. селяни із Станіславівського округу у відповідь на утиски місцевого поміщика просили австрійських чиновників переселитися в іншу «націю» – Буковину. Натомість буковинські селяни-українці називали Галичину «Лядчиною» (Польщею). А от польські селяни-мазури із Західної Галичини ще в середині XIX ст. називали себе «цісарськими», а панів – «ляхами» (поляками) [7]. Як бачимо, на формування ідентичності населення досліджуваного регіону в складі Австрійської імперії спочатку виразно впливав становий поділ, а вже потім за певних обставин у ній з’являється етнічний компонент.

Важливою ознакою донаціоналістичного періоду була й наявність територіальної ідентичності. Зокрема руську націю в 1848 р. уявляли собі як територіальну спільноту і русини

заявляли про свої права та особливі привілеї на власній національній землі. Територіальну ідентичність артикулювали принаймні щонайменше два визначні діячі того часу – Василь Подолинський і Рудольф Мох. Перший зауважував, що кожна нація має право власного дому і це – її «природне право» [8], а другий говорив про «нашу вітчизну», яка в нього співзвучна з «нашим любим народом», а не з Австрійською імперією [9]. Зауважмо, якщо зазвичай політичні еліти і державні інститути змагаються у спробах перетворити культурні відмінності між людьми на політичні відмінності між народами, на основу територіальності останніх (сприйняття «своєї» і «чужої» території і є важливим чинником ідентичності) [10], то в нашому випадку такими «змагальними» центрами були тільки очільники регіональних, почасти релігійних еліт.

Особливістю територіальної ідентичності населення Габсбурзької монархії можна вважати й те, що територія тут виступає як основний градієнт і є чинником соціалізації індивіда і політичної мобілізації. Колективні уявлення, групова солідарність (як і відповідна система мітів і символів) тут не просто «прив'язані» до певної території, але й сформовані відповідно до домінуючої тут соціонормативної і політичної культури [11]. Зокрема ідея територіальності національного надихала різні проекти реорганізації монархії і поділу її на провінції за національним принципом: «... русини хочуть єдності і добра спільної вітчизни, але хочуть єдності моральної, духовної, не фізичної, механічної, хочуть добра спільної вітчизни, у якій би себе як народ могли бачити і пізнати; хочуть бути самоціллю, а не служити іншому народу, хоч би і братові, як засіб; хочуть, щоб їхня вітчизна була Швейцарією, яка складається з рів-

них народів, що себе взаємно поважають, а не Лакедемонією – країною спартанців та ілотів, що хочуть бути народом і стати знову в шерензі Народів Європи» [12].

Отже руські інтелектуали 1840-х рр. бачили реорганізацію світу за національним принципом містичного союзу між землею і людьми – союзу, який творить націю. Якщо ж розглядати ідентифікаційні практики самого поняття територіальної ідентичності у вертикальному вимірі, за висхідною (від мікроідентифікації з «малою батьківщиною» до макроідентифікації із, приміром, «загальноімперським громадянством»), то в цій ієрархії знайдеться місце і для національної (громадянської), і для етнічної ідентичності. Дещо пізніше і підручнику для початкових шкіл 1850-х рр., який містив і розлогий виклад ідеології австрійського абсолютизму, писали: «Той край, в котром кто уродился і виховался, ілі в котром кто на всегда осіл, називається отечеством» [13]. Тут власне і простежується дискурс територіальності – необхідної умови модерної ідентичності. Адже самоідентифікація людини з певною територією – етнічною і/або політичною завжди має ієрархічний характер. Зазвичай людина відчуває себе одночасно мешканцем і своєї країни, і одного з її регіонів, і конкретного населеного пункту (місцевості). При цьому різні рівні територіальної ідентичності відіграють різну роль – підкорення або панування [14].

Інший ракурс проблеми – ідентичність релігійного штибу. Тривалий час релігійний ексклюзивізм перешкоджав формуванню сильної і тривкої етнічної свідомості [15], аж поки доба націоналізму не спромоглася об'єднати спільноту на новій, політичній основі – національній ідентичності, яка, правдоподібно, історично вилонилася саме з християнської

традиції [16]. У досліджуваний період релігійність могла мобілізувати й підтримувати етноконфесійні спільноти так само, як і навпаки [17]. Фактично це було продовженням середньовічної традиції, згідно з якою конфесійна й етнічна належності багато в чому збігалися, а то й були тотожними. Однак якщо в XVI–XVIII ст. домінуючим був поділ світу на полярні протилежності, недовіру й упередженість до всього «чужого» в національному, мовному та головним чином віросповідному аспектах [18], то людина ранньомодерного часу дедалі більше прагнула долати численні перепони на шляху до взаєморозуміння, позбуватися відчуженості всупереч релігійній та етнічній ворожнечі [19]. В хронотопі нашої студії саме релігія набувала абсолютного значення, коли через самоусвідомлення особи відбувалося самоототожнення її конфесійної й етнічної належності. За відсутності власної державності, в умовах спільного проживання на західноукраїнських землях християнських (українців, поляків, вірмен, румунів) та нехристиянських спільнот (жидів, караїмів) конфесійний фактор поглиблював почуття етноідентифікації серед населення. Якщо в Галичині розрізняли українця – греко-католика та поляка – римо-католика [20], то на Буковині тривалий час, за умов відсутності етнічної свідомості і не відчуваючи конфесійної різниці між собою, українці та румуни вважали себе «за одну громаду, один народ...» [21]. Це, по суті, приклад того, що релігійні спільноти зазвичай переступають етнічні кордони: вони проповідують або всій нації, або кільком, чи решті світу, навіть коли на практиці релігія призначається одному класові або ж поширюється головним чином серед одного класу.

Тому очевидно, що на умовний рубіж 1840-х рр. (який став переломним для багатьох народів

Австрійської імперії) для етносів західноукраїнських земель проблема вибору ідентичності полягала у взаємозалежності соціальних (пани, кріпаки, хлібороби, корчмарі), конфесійних (греко-католики, православні, римо-католики, протестанти, юдеї) і регіональних (русини, мазури, бойки, гуцули) самовизначень. Правдоподібно, що для населення Галичини і Буковини національна ідентичність у той час існувала на найпримітивнішому рівні: воно знало ким (вони поодинці) не є, адже відмінності у мові, релігії, одязі, звичаях тощо легко вгадувалися на побутовому рівні. Проте тоді у більшості випадків вони ще не усвідомлювали, частинами яких більших народів вони є. Власне кажучи, релігійний ідентид залишався тією демаркаційною лінією, яка розділяла населення регіону на «своїх» і «чужих», насичувала простір міжетнічної соціокультурної дистанції. Поруч із територіальною і становою ідентичністю продовжувала існувати й конфесійна ідентичність, тому нерідко віросповідання бралось лише як національність. Тим більше, що і пізніше абсолютистська система управління заздалегідь позбавляла етноси політичної суб'єктності, адже відносини особи і держави в етнічному аспекті визначалися принципом віросповідання (зосібна у випадку жидів [22]).

З прогресованою секуляризацією суспільства і розвитком ринкової економіки тогочасна людина позбувалася колишніх традиційних зв'язків і опор – станових, конфесійних, родових, нарешті старих персональних зв'язків; людина емансипувалася, стала самостійнішою і незалежнішою; суспільство структурувалося по-новому, замість маленьких і звичних об'єднань виникали великі групи, складалися незвичні, не зовсім ще ясні стосунки. Все це змушувало шукати нові внутрішні і зовнішні

опори; такими опорами стали національні зв'язки: мова і культура – головні особливості національного, які набули особливого значення, об'єднали людей у світі, що змінився; національна свідомість допомагала знайти надіндивідуальну ідентичність і здолати породжену змінами невпевненість [23]. Для людини Нового часу нація стала головною суспільною цінністю і вищою цінністю її внутрішнього світу. Нація, а не стан, не конфесія, не регіон, не рід, не клас, не політична ідеологія, найбільше об'єднала людей (окрім особистих зв'язків), так само, втім, як і роз'єднала їх між собою. Відтепер з нацією пов'язувалося перш за все походження людини, а також її майбутнє. Формуванню людини Нового часу сприяв націоналізм – продукт і знаряддя модернізації. В той же час націоналізм свідчив і про те, що зміни несуть відчутні втрати і людина не завжди здатна впоратися з новими економічними і культурними умовами свого існування [24].

Тогочасне суспільство, яке, по-перше, мало високий рівень соціальної мобільності і, по-друге, робило крок від традиційності до «модерну», стало середовищем генези національної ідентичності. Як зауважує Й. Тернборн, «модерність означала пролом у шаблоні традиційної ідентичності, можливість утечі від переданої в спадок ідентичності родини, місцевості та соціального рангу» [25]. Особливість модерну – падіння авторитету сакральних спільнот, мов та родоводів – глибинні зміни у способі сприйняття світу, який більш ніж коли робив націю «мислимою» [26]. З цього часу нація обумовлювалася особливим способом осмислення часової і просторової єдності. Він закріплювався різноманітними культурними, територіальними і політичними обмежувачами соціального простору, такими як мова,

політичні кордони, адміністративні структури тощо [27].

Специфіка уявленої національної спільноти, а також способи і механізми, за участі яких відбувалося її становлення, зумовили таку конфігурацію змісту національної ідентичності, в якій загальна культура і в першу чергу єдина, стандартизована мова, територіальні межі і політична рівність у цих кордонах у своїй єдності забезпечували уявлення обмеженої і суверенної національної спільноти. Ба більше, саме ця єдність створювала можливість існування кожної з ознак національної ідентичності. Так, реалізація громадянської рівності не могла здійснюватися без єдиної культурної основи й усвідомлення національної території як спільного «власного» простору для реалізації політичної волі спільноти громадян. У той же час загальна культура вимагала політичного захисту для свого розвитку [28]. В умовах незворотної диференціації суспільства, починаючи з XVIII ст., колективна самосвідомість, яка раніше спиралася на релігію (скажімо, уявлення про політичне панування «Божою милістю»), за деякий час мислить існування держави як спільноти політичної з власною традицією. Духовна ідентичність нації відтепер ототожнювала територію і народи як ідеальну абстракцію – реальні території і народи тепер вважалися продовженням трансцендентної сутності нації [29]. Ймовірно, що тогочасне «високе» суспільство диференціювалося не так за мовними чи «національними» ознаками, як за становими. Приміром, для австрійського історика культури М. Чакі різниця між людьми, які обслуговували двори чи резиденції аристократів, простежувалася головним чином не в тому, якою мовою вони говорили (і не в якихось інших ознаках їх етнічного походження), а в одязі,

адже саме за ним і заховували до того чи іншого соціального прошарку (стану) [30].

Оскільки поріг Нового часу Центральна і Східна Європа переступила з величезним запізненням, вважається, що народи регіону умовно «проспали» той час, коли етноси західної цивілізації вже конструювали централізовану державу. Однак, як свідчить історія, на сході континенту зовнішні фактори і динаміка суспільного розвитку породили національну ідею раніше, ніж громадянське (буржуазне) суспільство. Тож національна ідентичність, а за нею й націоналізм, які зароджувалися на східноєвропейських теренах, були змушені, з одного боку, приймати капіталістичну модернізацію, а з іншого, відкидати її. Йшлося про боротьбу ідей колективізму і рівноправ'я проти індивідуалізму капіталістичного вільного ринку і похідної від нього соціальної диференціації [31].

До того ж культурна багатоманітність досліджуваного хронотопу, яка сприяла процесам акультурації і взаємодії культур, постійно таїла в собі ще й початки етнічних суперечок. Власне й основа «багатомовності» виливалася у відторгнення всього «чужого» і прагнення кожної етнічної спільноти до самоутвердження. Саме етнічні і мовні відмінності набули політичного значення у XIX ст., коли національна ідеологія почала акцентувати самобутність та етнічну однорідність окремих націй, їхніх культур і мов, тобто почала ставити на чолі не те, що об'єднувало б народи, а те, що їх розділяло б [32]. Реальна політична практика, як відомо, чимраз більше наголошувала на етнокультурних відмінностях і тим самим сприяла дестабілізації т. зв. земельної унії Габсбурзької монархії, рівно ж дестабілізації окремих її «королівств і земель», адже дуже швидко по

тому кожна з цих земель, як і монархія загалом, характеризувалася мовною й етнокультурною гетерогенністю. Якщо ж традиційна національна свідомість тільки відповідала потребам людини в тій чи іншій національній належності, то новопосталий націоналізм активно переслідував визначені економічні, політичні, соціальні і культурні цілі, намагався досягнути їх будь-якими шляхами, включаючи примус і насильство, і підносив єдність і самовизначення нації в ранг найвищої цінності, якій у разі конфлікту мусили підкоритися всі інші міркування [33]. Тим паче, що численні революції, які потрясли європейський континент до 1848 р., показали, що хто бажав більше свободи, той намагався знайти її в національній державі. Конструювання ж національної ідентичності гарантувало б неперервне зміцнення легітимації, а також право і владу єдності як священної і найвищої цінності [34].

Боротьбі за національні території в 1848 р., яка спалахнула навколо нового національно-політичного устрою Габсбурзької монархії, передували боротьба за державне відокремлення Бельгії від Нідерландів, національні збурення в Німеччині й Данії в суперечці за Шлезвіг та Гольштейн, Райнська дипломатична криза 1840 р. між Францією та Німеччиною [35]. Однак на початку XIX ст. Австрія стояла поза коловоротом реформ, її оминули й революційні потрясіння, що стали наслідком Липневої революції 1830 р. у Франції. До того ж проголошена 1804 р. Австрійська імперія увібрала в себе всі королівства і землі, які перебували під владою Габсбургів, певною мірою залишивши за ними автономні політичні права. Тому ідеї Австрії як держави, яка об'єднала довкола себе ці землі, в XIX ст. протистояла не лише національна (насамперед мовна, етнічна та чимраз більша

національно-політична) самосвідомість населення кожного з цих субрегіонів, але й (причому якраз передусім) відсутність спільної мови і спільної конституції як уявленої опори «австрійського» громадянського суспільства, яке б простиралося на цілий центрально- і східноєвропейський регіон. Форму та зміст політичних і соціальних явищ, що мали місце в першій половині XIX ст. – від соціального протесту до перших національних проєктів – великою мірою визначив просвічений абсолютизм.

Зазвичай етнічні витоки – домінуюча тема в націоналістичній риторичі. Оскільки ідея об'єднання в національній державі – показник діючої ідентичності, а етнонації ставлять такі завдання (реалізовані в той чи інший спосіб, у т.ч. в результат етносепаратизму), то ідентичність, припускаємо, вже сформована. Або навпаки: вона функціонує на рівні етнічної еліти, яка «тягне» групу за собою. В той же час націоналістичний дискурс, зауважує К. Калхун, як правило, зосереджується на великих основоположних ідеях або революціях [36]. Показником функціонування національної ідеї можна вважати й той факт, що в той час, коли інші тодішні революції ставили за мету об'єднати нації в одній державі, спільноти, що проживали в Австрійській імперії, шукали шляхів виходу з неї. Це подвійно важливо, бо процеси формування держави відіграють важливу роль у сприянні інтеграції націй і, відповідно, важливості національних ідентичностей [37].

Промовистий приклад на обширі досліджуваного хронотопу – т. зв. Галицька різанина 1846 р., коли австрійський уряд скерував енергію стихійного селянського бунту проти місцевої польської шляхти [38], яка виступила з гаслами національними, міцно переплетеними із соціальними. Разом із польськими конспірато-

рами у галицьке село прийшли ідеї про національну ідентичність і можливість зміни політичної системи. Це був наслідок спроби тогочасних польських революціонерів реалізувати один із перших емансипаційних проєктів у Центрально-Східній Європі – здобути польську національну державу шляхом збройної боротьби [39]. Її невіддільною частиною мало стати соціальне визволення селянства. Однак якщо йдеться про Галичину, то «повстанці тут гинули не від куль австрійських солдатів, а від кіс і сокир «польських» селян, котрі, замість того, що приєднатися до повстанців, допомогли австрійському уряду завдати їм поразки» [40]. Власне події 1846 р., в ході яких озлоблені землероби вбивали своїх панів цілими сім'ями, були на руку Відневі. Австрійська влада представляла поляків і польську ідею як нелояльних до імператора [41], чим імпліцитно визнала слабкість імперії, нестабільність чинних владних відносин.

Ймовірно, що події 1846 р. в досліджуваному хронотопі свідчили про стихійний, локально обмежений протест, який мав власну національність (яка, щоправда, не відповідала національності організованої й інституціоналізованої революції), але був, очевидно, не менш ефективним. Тим більше ці події пригадали польське повстання 1830–1831 рр., справа якого, за визначенням І. Франка, «...серед руської молодіж... стрітила... не менш гарячих противників» [42], значна частина яких стояла на боці правлячої династії.

На нашу думку, стихійна революція не була розрахована на тривалий період, вона проходила неорганізовано чи майже неорганізовано, нерідко вдавалася до насилля або погроз застосувати насилля як засіб ведення переговорів. У своїй «галицькій» перспективі вона була

обмежена локальною територією, а нація й національна держава до її цілей не входили. Така революція національними категоріями абстрактно не мислила, тому нація й національна держава до її цілей не входили, а на місцях висувалися конкретні вимоги, які потрібно було виконати в короткий термін. Окрім того, стихійна революція наслідувала раціональні зразки, породжені конкретними життєвими обставинами, до яких ідея «нації» на перших порах не належала.

Проблема подальшого функціонування самої Австрійської імперії, а отже і національних територій, що входили в неї, виявилася нерозв'язною і стала непереборною перешкодою у виконанні головного завдання революції – національного об'єднання. До того ж національні ідеї і національні конфлікти перепліталися, зливалися і стикалися з конфліктами політичними і соціальними. В 1848 р. давно омріяний виступ народів за свободу загрожував обернутися на боротьбу національностей одна проти одної. Домінуючим тут був погляд, що нова світова система держав може надати свободу кожній нації [43]. Адже до того часу, як зауважує П. Гай, панівним був специфічний етнокультурний складник Габсбурзької монархії, піддані якої постійно усвідомлювали себе протиставленням інших національностей, відчували невпевненість у власній національній ідентичності [44]. Закономірними є узагальнення Д. Лангевіше: «... всюди, де були змішані національні регіони або де конкурували між собою національні претензії на певні землі, революційно налаштовані національності з територіальними поступками мирилися дуже й дуже неохоче. А коли й мирилися, то не тому, що хотіли зберегти між собою мир, а через те, що давні державні владні інститути ще не зовсім

уписалися в нові національні моделі легітимности» [45].

Під час революції 1848 р. в Австрійській імперії Габсбурги вперше у своїй історії вирішили внутрішньополітичну проблему способом, який навряд чи сприяв скріпленню єдності імперії – зіткненням її народів між собою. Сьогодні, як зауважують історики, важко однозначно сказати, чому Відень пішов на такий крок – чи то з відчаю, чи то внаслідок логіки ультраконсервативного мислення, головний постулат якого – міцність і непохитність головних політичних акторів. Був і інший аргумент, який пояснював політику династії в 1848 р. – Габсбурги не розглядали всерйоз ідею співпраці з підвладними їй непривілейованими народами. Їх правлячий дім «вітав» як тимчасову силу, яку можна протиставити німцям і угорцям [46].

Як правило, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Тож акцент при цьому робиться на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо [47]. Гадаємо, що події 1848–1849 рр. слід розглядати як інституціоналізовану революцію, яка мала свої цільові перспективи, форми і сфери дій. Вони виявилися в політиці шляхом організації, участі в політичних спілках, різноманітних об'єднаннях за інтересами, підписуванні петицій тощо. Завдяки політиці, яка дала змогу досягати загальнонаціональних цілей і формувати передусім через перші газети національну (вже не локальну) громадську думку, відбулося спрямування революції в легальне русло. Згодом завдання досягнення своїх цілей ставилися через рішення парламентських фракцій.

За визначенням істориків, руський дискурс 1848 р. залишався монархічним, але був анти-

феодалним: була надія, що селянство, звільнившись із кайдан феодальних стосунків, стане свідомим представником громадянського суспільства, окремішньої національності, належно представленої у відповідних політичних інституціях. Приміром, у заклику до народу, виданому Головною Руською Радою (далі – ГРР) з нагоди виборів до рейхстагу, говорилося: «...Браття Русини! Возсім се сердечне і щире за руки, не даймося при виборах поводити особистим пожитком, думою, ненавистею... [тільки] єдиною і чистою мислею воскресення рускої народности...» [48].

Найбільший поштовх до сепарації галицьких українців з-під польських впливів та формування власних політичних структур мало заперечення їхніх прав як окремої нації лідерами польського національного руху. Останні виступили з програмою широких демократичних перетворень і відродження втраченої державности. Тому під час підписання петиції до імператора 19 березня 1848 р. К. Віньковський звертався до греко-католицьких семінаристів: «Не забувайте, що ви руське плем'я, окреме від поляків, що у вас инша національність, своя історія, своя мова, – словом, що ви – русини» [49].

Поза тим український політикум демонстрував лояльність до правлячої династії. У «Зорі Галицькій» від 6 червня 1848 р. знаходимо твердження, що «...Русини... зачали сами о своих потребах радити... осведчили перед цѣлымъ свѣтомъ, чим они суть, и чого желаютъ; осведчили, що хотять свою оутиснену народность подносити, свободы конституційни хоронити и розвивати... але хотять вь звязѣ зь Австрійов, яко часть до ей цѣлости налещажа, зоставати» [50]. Це було пов'язано з тим, що в той час, коли інші народи імперії, вимагаючи запровадження конституційного устрою і демо-

кратичних свобод, прагнули забезпечити свої національні права, українці не мали не лише досвіду політичної боротьби, належної інфраструктури і відповідного керівництва, але й навіть чіткого усвідомлення свого становища і своїх потреб. Зосібна в «Адресі Русинів» від 19 квітня 1848 р., підписаному найвідомішими галицько-руськими діячами, пересипаному запевненнями у вірності русинів тронові й Австрії, не було жодних політичних вимог і говорилося лише про забезпечення прав української мови в школах, державних установах і судочинстві та гарантії рівноправности для католиків східної традиції [51]. Домінували й заклики до декларованих конституційних свобод і національної рівноправности при поступуванні «в згоді і згоді» з іншими народами. У відозві «Співгромадяни!» зокрема говорилося: «... Щаслива година вибила вже і для галицьких русинів. Натхненні новим життям, вони також прагнуть руху вперед, підняття із занепаду... їхні тенденції не обмежуються виключно тільки до їх власної національності. Вони визнають рівноправність інших національностей... Русини потребують підтримки... їхніх співгромадян. Вони (русини. – І. М.) не мають могутніх національних можновладців, слабкі їхні ряди, натомість невідкладні потреби великі...» [52].

Ось ще одна особливість національно-політичного поступу етнічної більшості регіону в рамках революції 1848 р.: незважаючи на те, що лідери галицьких українців задекларували ідею єдності українського народу, членами ГРР не могли бути вихідці з Великої України та українці латинського обряду, а тільки народжений у Галичині «честный русинъ греческого обряда, признающийся до руской народности» [53]. Як бачимо, тут національна ідентичність, яка містить певний емоційний заряд [54], тісно

переплітається з регіональною. Остання, як висновують учені, належить до її т. зв. горизонтальних типів і поряд з локальною є чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно [55].

Одночасно відбувалися конструювання регіону як політичного, соціального та інституційного простору, легітимація прав регіональних еліт на владу. Свідчення цього – вимоги поділу Галичини на два адміністративних округи та об'єднання всіх українських земель Австрійської імперії в один коронний край. Проте внаслідок відмови влади від підтримки «вірних русинів» і проголошення «октройованої» конституції 4 березня 1849 р., як згадували лідери русинів, «въ конституційному патентѣ не могли сьмо ся дочитати о подѣль нашей Галиціи на двѣ провинціи. Буковина щаслива – не просячи, зостала краємъ короннымъ, а насъ нещасныхъ, мимо нашихъ просьбъ, мимо прирѣканий силують въ сполцѣ зъ Ляхами зоставати и наши силы въ неостанной борбѣ теряти» [56]. Зауважмо, що з цього часу нерозв'язаність проблеми поділу Галичини стала постійним супутником українсько-польських відносин і каталізатором двостороннього міжетнічного конфлікту.

Прикладом поодинокого пошуку виходу з Австрійської держави може слугувати національно-державницька позиція делегації галицьких українців, яку вони проявили під час Конгресу слов'янських народів у Празі. В листі до командувача угорської революційної армії очільник польського консерватизму Антоні-Зигмунд Гельцель 4 червня 1848 р. у зв'язку з цим зазначав: «Серед галичан – половина русинів, отже знову ці русини підтримуються слов'янофілами у намірах відірватися від Гали-

чини і уконституювати нову державу Мало-російську з частин Польщі, Росії та Угорщини» [57]. Пригадаймо, що дещо раніше, 21 березня того ж року, сучасники-українці стурбовано повідомляли: «Кружляють відомости, що патріоти мають інші наміри і хотіли би незабаром відновити Річ Посполиту...» [58]. На нашу думку, цей випадок свідчив про виразне функціонування національної ідеї – головного індикатора осягнення тією чи іншою спільнотою своєї національної ідентичності.

Починаючи із середини XIX ст., зокрема після соціального й територіального розширення організованого революційного руху 1848–1849 рр., який мислив уже національними масштабами, ідеї нації визначали великі колективні ідентичності. Саме в національних ідеях політизована свідомість убачала систему символів і вольовий імпульс, які виступали духовною основою національних рухів, національної самоідентифікації. Подальшим логічним кроком були стрижні національної ідеології та політичні проєкти майбутнього нації [59]. В їхній орбіті – не тільки тогочасні політичні доктрини, а й художня література, поезія, музика тощо. Саме вони й стали артикуляторами думок про національну самобутність, а також претензій конкретних спільнот на територію. Частина з національних ідей, очевидно, стала ще й новими національними мітами – такими, що конструювалися штучно й були зняряддям націоналізму/національних ідей.

Загальну логіку становлення національної ідеї увиразнює схема чеського історика і політолога М. Гроха: вона відбувається на переході між першим («А») і другим («В») етапами [60]. Зокрема накопичення достатньої кількості «народознавчого» матеріалу підштовхує до первісної етнічної диференціації: відокремлення

свого «ми» від усякого «не-ми», що своєю чергою відбувається за наявності відповідного соціопсихологічного тла – готовності до «патріотичного збудження» (за М. Грохом). Останнє і породжує синтетичний, інтенсивно забарвлений ціннісний погляд на «свою» спільноту як на смисл і долю. А вже на завершальній стадії національна ідея як теоретична самосвідомість національного руху (згідно із М. Грохом етап «С») знову етатизується – перетікає в державну й зрощується з націоналізмом. Отже, як висновує О. Забужко, історично та логічно філософія національної ідеї передувє націоналізмові й у певному сенсі вважається його матірчиним лоном [61].

З урахуванням геополітичного об'єкта нашого дослідження додаймо, що ідеї етнічної самобутності українців упродовж 1848–1890-х рр. у той чи інший спосіб артикулювали на колективному рівні зокрема ГРР та політичні партії, а на індивідуальному – В. Подолинський і В. Будзиновський. Вони завершилися вимогою відродження держави на всіх українських етнографічних територіях, сформульованою в праці Ю. Бачинського «Україна irredenta». Невдовзі його підтримали Русько-Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія та Українська народно-демократична партія.

Формування національної ідеї в культурно-му і політичному дискурсі ХІХ ст. проходило в тісному зв'язку з розвитком літературної мови і театру т.зв. недержавних народів імперії, зокрема й українців. Інтерес до національного фольклору, панування романтичної поезії в літературі вводили Галичину в загальний контекст слов'янського національного відродження, а отже й України – через спільність базових постулатів та ідейних установок, розвиток

національних культур, відродження національного духу [62]. Відданість тогочасній національній ідеології, яка базувалася на мовних та етнічних факторах, за визначенням М. Чакі, стала синонімом лібералізму, синонімом захисту свободи і демократії [63].

У роки, які передували революції 1848 р., коли в Габсбурзькій монархії посилено пропагували ідею всеосяжної австрійської державної нації, структурною прикметою національної ідеї етнічної більшості західноукраїнських земель стала поява першого західноукраїнського альманаху «Русалка Дністрова» (1837 р.). Він, що, за визначенням І. Франка, «...вказуючи виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині... підносить... протест проти розполовинення одного народу між дві держави» [64], розпочав генеалогію української ідеї в ХІХ ст. на західноукраїнських землях. Уже в «Передговорі» цієї визначної пам'ятки літератури та ідеології зазначалося, що «Рускій (читай – український. – І. М.) нарід буў великим и величаним, порозумѣў обняў природу, чтиў и до серця ю пригортаў, и буў мири гаразд и любовь взаѣмна...» [65] На наш погляд, це свідчило про те, що повага до культури власного минулого мала особливу вагу там, де інші фактори цілісності спільноти – наприклад, держава і нація, – були виражені не досить чітко або їх зовсім не було («Мали и ми наших пѣвцѣв и наших учителѣв, али найшли тучи и бури, тамтѣ занѣмѣли, а народови и словесности на доўго ся здрѣмало...» [66]). Приміром, минуле українців, увиразнене красним письменством у «Русалці...», відіграло важливу роль у формуванні їхньої колективної самосвідомості. Воно ж опосередковано підтримувало й ідеї національної єдності, а отже і формацій, які тоді зароджувалися і стали репрезентантами

українців Австрійської імперії під час «Весни народів» – ГРР, «Галицько-Руської Матиці» та ін. Невипадково перша відозва ГРР закликала: «Встаньте, браття, але не до звади і незгоди! Будьмо тим, чим бути можемо і повинні, будьмо народом!» [67].

Суттєвим кроком на шляху функціонування національної ідеї на західноукраїнських теренах стала діяльність українського аматорського театру, виставами якого, за визначенням І. Франка, «скріплялась народність руська, змагався патріотизм» [68]. Першу національну аматорську трупу в травні 1848 р. організував греко-католицький священник з Коломиї, о. Іван Озаркевич, який вдало адаптував твори наддніпрянських українців І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та С. Писаревського до місцевих умов. Зокрема оригінальні пісні замінено покутськими співами, головні дійові особи отримали «галицькі» імена (приміром, Наталка стала Анничкою) і т. д. У травні 1848 р. вперше в Галичині відіграли «Наталку Полтавку»: «...він (І. Озаркевич. – І. М.) злокалізував твір Котляревського, переніс місце його діланя на своє рідне Покуття, повставляв зовсім інші пісні, переважно притесані трохи ad hoc покутські пісні народні, і дав штуці новий титул: “Дівка на відданню, або на милування нема силування” [69]. Оскільки у коломиїській переробці не згадувався справжній автор комедії-опери, це дало причину до жартівливої поговорки, що «в 1848 р. небіжчик Котляревський був у Коломиї» [70]. Отже, керуючись типологією М. Чаки про ментальність та ідеологію видовищ [71], а також концепцією Л. Резникової про співвідношення модерну й історизму [72], можна стверджувати, що постановки аматорського театру в Галичині 1848–1851 рр. виконували щонайменше три функції. По-перше,

вони організовували суспільне життя в окремо взятому хронотопі (скажімо, в тогочасних театральних осередках – Коломиї, Львові і Перемишлі), приводячи в дію механізми саморегулювання конкретного соціокультурного середовища (специфічної культурної конфігурації) через схвалення і засудження (часто через протиставлення позитивних і негативних образів). По-друге, сам художній твір (оригінальний чи адаптований) уже був продуктом певного культурного цілого: оскільки його розуміння могло бути забезпечене лишень у випадку використання «слів» (кодів), запозичених з його культурного контексту, то «чужі» коди, які б використовувалися у творі, залишилися б у багатьох випадках незрозумілими. І по-третє, коли твір мистецтва, скажімо, критикував реалії тогочасних культур (низької/високої), в рамках яких перебував індивідуум або цілий суспільний прошарок, коли вони викривали тодішні механізми чи намагалися виправити ситуацію, тобто коли вони іронізували над певними (зокрема, політичними) моделями поведінки, висміювали ці моделі або знеславлювали їх, вони могли внести в культуру, яка розвивалася, певні зміни і доповнення.

Оскільки формування національних ідей у досліджуваному хронотопі було пов'язане з процесами модернізації та включення в загальноімперський контекст, найдієвішими засобами самоідентифікації виступали думки про національну самобутність. Швидкому поширенню її елементів сприяли літературні твори, які відігравали суттєву роль у формуванні національних цінностей [73]. Зважаючи на висновки Г. Бгабга про вивчення нації через її «розповідність» і таким чином будування поля значень і символів, що асоціюються з національним життям [74], суттєвою є теза, що ідеологія кон-

цептуалізується з погляду артикуляції елементів заглибин національної культури. Ми можемо припустити, що повсякденне життя етнофорів демонструвало постійну зміну ідентичностей залежно від домінуючого контексту [75]. Ключовим принципом тут виступатиме ототожнювання та самоототожнювання як механізми наближення художньої дійсності до дійсності читача [76]. Їх ми простежуємо у творах, мабуть, найвідомішої «трійці» з австрійської Галичини – австрійця Леопольда фон Захер-Мазоха, українця Івана Франка та жида Йозефа Рота [77].

Так, приміром, національні стереотипи, ненависть між народами, взаємну упередженість між українцями і поляками в Галичині Л. фон Захер-Мазох ілюструє приказками – польською «Як довго існуватиме світ, поляк не був і не буде русинові братом» та українською «Що лях, то враг» [78], почутими, мабуть, у Коломийському повіті, про що свідчить його «Дон-Жуан з Коломиї». Описуючи галицьке повсякдення, письменник зауважував «... смуток... так притаманний... українцям... відчуття неминучості» [79]. Стосовно ж жидів, то вони були для автора «важливою підпорою австрійського уряду». На думку Л. фон Захер-Мазоха, «звичайний єврей ще й зараз, подібно до селянина, налаштований до цесаря, натомість єврей освічений, який гордо називав себе німцем і кокетував з німецькими ідеалами, тепер так само кокетує з ідеями польськими» [80].

Радше за все авторові йшлося про те, щоб художніми засобами проблему унаочнити політичної лояльності й не/громадянськості жидів досліджуваних теренів щодо центральної і місцевої влади. Адже, згідно з віршем «Наша надія» жидівського поета з Галичини Нафталі-Герца Імбера, жидам західноукраїнських зе-

мель радше йшлося про омріяну землю власної держави: «Поки серце єврея б'ється / і погляд його звернений на схід, / ще не загублена наша надія, / двотисячолітня надія, / бути вільним народом / у своїй країні, / країні Сіону та Єрусалима» [81]. Згодом ці рядки запозичив сіоністський рух для жидівського національного гімну «Атіква».

Єрусалим як кінцева мета жидівства в діаспорі був об'єктом роздумів і найбільшого жидівського письменника Модерного часу, уродженця Бучача Шмуеля-Йосефа Агнона (Шмуеля-Йосефа Чачкеса). Саме йому припала честь уперше ввести іврит до кола мов сучасної світової літератури і стати першим з письменників-нобеліантів, що писали цією мовою. У своїй Нобелівській промові Ш.-Й. Агنون казав: «Народився я в одному з міст Вигнання. Але за всіх часів думав я, начебто народився в Єрусалимі» [82].

Додаймо, що поруч із декларованим бажанням досягнути нову, Обітовану, землю, в тогочасній поезії жидівських авторів кінця XIX – початку XX ст., вихідців із західноукраїнського регіону, віднаходимо топонім рідної землі, рідного містечка, колективної ідентичності, рідше – Єрусалима, Сіону та Ізраїлю. Це, зокрема, поезії Велвла Збаржера (Вольфа Еренцкранца), Іцхока-Лейбуша Переца, Моріса Розенфельда, Мойше-Лейба Гальперна, Шмуеля-Якова Імбера, Зіши Ландой, Мейлаха Равича (Захарії-Хоні Бергнера), Урі-Цві Грінберга, Іцика Мангера, Малки Лі (Малки Леопольд-Рапппорт) та ін. [83]

Проблема національної самотності галицьких жидів була б неповною без характеристик, висловлених Іваном Франком у його романі «Перехресні стежки». На нашу думку, для з'ясування сутності юдео-християнської амбі-

валентности в досліджуваному хронотопі досить показовим є діалог бурмістра Рессельберга з лихварем Вагманом: «... Жиди звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, але з тими, хто дужчий. У Німеччині вони німці... але чому в Чехії також німці? В Угорщині вони мадяри, в Галичині поляки... в Варшаві та в Києві вони москалі... Чому жиди не асимілюються з націями слабкими, пригнобленими, скривдженими та вбогими? Чому нема жидів-словаків, жидів-русинів?...» [84]. Очевидно, що на цьому етапі за жидами визнавалося право інтеграції в суспільства, в межах яких вони перебували. Одночасно політична компліментарність (коли жиди намагалися забезпечити собі захист, доказуючи свою цінність) означала – що більше благ жиди отримували від влади, то більший вплив на них мала її (влади) панівна культура. Саме тому жидівство діаспори, висновує Р. Вайс, завжди й усюди підкорялося наказам місцевої влади, незалежно від того, наскільки міцним було її керівництво [85]. Відомо, що жиди вважали взаємовигідним пристосовуватися до народів, серед яких проживали. Вони не передбачали, що деякі народи не повірять цій адаптації. Адже, згідно з теорією Р. Вайс, унікальне ставлення жидів до мови, хитка національна автономія і політична залежність надавали їм очевидні вигоди в культурному протиборстві. Проте народи, які «володіли землею» (чого не було в жидів діаспори), зберігали собі право перекреслити ці вигоди іншими способами [86].

Чільний приклад цього – Франковий персонаж, асимільований галицький жид, бурмістр Рессельберг – «гарячий польський патріот, один із видніших діячів так званого асиміляційного напрямку» та учасник повстання 1863 р. Як зазначає автор, саме ця обставина стала

«найбільшою рекомендацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гононів...» [87]. Ось як І. Франко характеризує такого «патріота»: «Пан Рессельберг... був кілька літ послом з титулу своєї “боротьби за вітчизну”, належав у соймі до бюджетової комісії і хоч не полишив по собі слідів у історії нашої автономії, то проте, вернувши до домашніх пенатів, тішився великою повагою. Хоч лікар із нього був неособливий, то проте він мав розум, оженившись багато, і, як один із перших багатів міста, ввійшов до міської ради, а швидко потім був вибраний бурмістром. Звільна, зручно він заінавгурував у місті ту жидівську господарку, що з часом зробилася типовою для більшості галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогучих жидів – пропінакторів, ліверантів і інших п'явок, прикрашує місто блиском зверхньої культури, запроваджує тротуари, газ, омнібуси, закладає парки і прогульки, але в заміну за ті добродійства немилосердно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошові засоби, пустошить ліси і розпродує комунальні землі. Такі патріоти, як Рессельберг, – то найліпша покришка для господарки таких клік, особливо тоді, коли вони особисто незаплямлені, а надто мають і вміють піддержувати добрі зносини з усіма впливовими християнами в місті і в околиці» [88].

Ми можемо додати, що етнічна більшість західноукраїнських земель зазвичай вважала перебування жидів у «своєму» середовищі неприродним явищем. Очевидно, що й вони розуміли, що завжди «чужі» серед народів, які, можливо, емансипували б їх в ім'я гуманності і справедливості. Однак за жодних обставин «своїми» їх не вважали б до часу, допоки вони сповідували б принцип «ubi bene ibi patria» («де добре, там і батьківщина»), зневаживши власні

національні спогади. А пристосування до залежного становища в «чужих» країнах породило політичний наратив, в якому жиди зберігали контроль над своєю національною долею, приймаючи відповідальність за політичне фіаско [89]. Принагідно зауважмо: складну проблему діалектики національного й інтернаціонального зачепив І. Франко в поемі «Мойсей», запроваджуючи поняття «духовної вітчизни» («Лиш дрібненький задаток її Вам отся Палестина») [90], проявляючи філософський сенс головного уроку давньожидівської історії – самовбивчої згубності настанови на національну ексклюзивність.

У наступному прикладі – ситуація іншої площини, коли літераторів цікавила не так конкретика політичної реальності, як сфера культури, в якій, як вони вважали, можна було віднайти такі елементи, що, незважаючи на розбіжності, сприяли б формуванню всеосяжної колективної самосвідомості. Для Й. Рота, який описує польсько-українсько-жидівський Львів, суттєвим є переконання, що «молоді та малі нації чутливі. [...] Національна та мовна єдність може бути силою, але національне та мовне розмаїття завжди становить силу» [91]. Що ж до національної самобутності етнічної більшості Галичини, то її вони «... завдячують Австро-Угорській імперії, де – атож, завдяки хибній політиці німецькомовних австріяків – розквітнули націоналістичні інстинкти взагалі всіх народів. [...] Українським прапорonoсцям національного мислення ще меншою мірою, ніж сіоністам, яким полегшили роботу тисячолітній гніт їхнього народу та його предковічна, релігійно зумовлена замкненість, удалося задовольнити свої претензії на обґрунтовану законність. Проте подібно до Герцлевого сіонізму – жоден інший не привертає уваги більшої,

ніж він, бо ж “сіонізми”, як відомо, є різні – український націоналізм ґрунтується на спротиві, а не на спонтанно-позитивній ідеї» [92]. Міркування ж про долю Дунайської монархії письменник вкладає в уста героя «Маршу Радецького» графа Хойницького, який стверджує: «Ця імперія має загинути. [...] Усі народи створять свої паскудні крихітні державки, і навіть євреї проголосять свого короля в Палестині. [...] Нинішній час прагне створити лише самостійні національні держави! Тепер більше не вірують у Бога. Народи більше не йдуть до церкви. Вони йдуть до національних спілок!» [93].

Як бачимо, ідеї, які через прозові й поетичні твори ставали відомими, здобували своїх противників чи послідовників у середовищі етнічних спільнот. Наслідком цього стало розгортання полеміки щодо формулювання національних програм і національних мітів [94]. Останні, які виконують важливу компенсаторну функцію, необхідні у критичні моменти: коли етнічній групі загрожує втрата культури і мови, коли етнічні меншини борються проти дискримінації та її наслідків, коли народ веде боротьбу за політичну самостійність [95]. Оскільки мітотворення властиве нації, що формується, варто згадати систему М. Гроха, згідно з якою мітотворчість є одним з необхідних кроків у будівництві державності. Проте цей елемент хоча і є першим, йому передують усвідомлення себе нацією, самоідентифікація. Цей момент рівно притаманний як імперській, так і ексклюзивній моделям розвитку національної ідеї [96], тим більше, що після 1848 р. всі концепції рівноправності національностей базувалися на принципі рівноправ'я громадян. Відповідно до цього в основі ідеї ліберальної держави, яка мала виникнути в результаті загального волевиявлення і могла б закріпити за ними

необхідну їм «національну» належність, спочатку дійсно лежала демократична концепція, згідно і якою пропонувалося затвердити законодавчим шляхом не тільки права окремих громадян, але й права різних етнокультурних груп. В умовах безперервного розшарування соціуму така концепція передбачала ще й стримування процесів прискореної диференціації і фрагментації суспільства, зумовлених відомими соціально-економічними перетвореннями: вважалося, що цим процесам могла зашкодити вже сама воля до «національної» єдності [97]. Щоправда, досягнення національної єдності в етнічно багатоскладовій Габсбурзькій монархії було справою надзвичайно важкодосяжною.

Про це свідчать спроби конструювання нових національних мітів у досліджуваному хронотопі [98]. Адже за визначенням російського вченого В. Шнірельмана, міт виконує три найважливіші функції: 1 – виконуючи інструментальну роль, обслуговує цілком конкретне завдання: територіальні претензії, вимоги політичної автономії чи намагання протидіяти культурній нівеляції і збереженню власної культурної спадщини; 2 – не визнає різночитань і відкидає ймовірність кількох рівнозначних гіпотез: він ґрунтується на стереотипізації навколишнього минулого чи ж теперішньої дійсності; 3 – свідомо спрощує дійсність і використовує (неправомірні з наукової точки зору) узагальнення на підставі одиничних і досить часто недвозначних фактів [99]. У нашому випадку особливого значення набували два типи національних мітів – етноісторичний та етнополітичний. Перший з них легітимізував право групи на територію, на розвиток своєї культури і на політичне оформлення аж до вимог повного суверенітету. Другий був невід’ємною рисою етнополітичних рухів і виявляв невдоволення

незадовільним станом свого етносу. Тому-то аналіз мітів такого штибу дозволяє з’ясувати особливості етнополітичної мобілізації і ступінь дієвості націоналістичної пропаганди. Оскільки міт є інтеграційним феноменом, в якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення (за Дж. Армстронгом) [100], то становлення національної свідомості етнічних спільнот західноукраїнських теренів було одночасно і свідомим полоном історичних мітів. На нашу думку, останні можна цілком обґрунтовано розглядати як характеристики певних виявів суспільної свідомості етнospільнот середини XIX – початку XX ст. як «національних свідомостей».

Знаряддям націоналізму/національних ідей, а також політичного маніпулювання були старі/нові національні міти – про «тирольців Сходу», «Gente Ruthenus, natione Polonus» і «святое историческое посланничество собиранія Земли Русской».

Свій хронологічний відлік міт про т. зв. австрійських русинів як «тирольців Сходу» бере щонайменше з етнополітичних процесів «Весни народів» і прямої залежності від участі в ній поляків. Вони вели революційну пропаганду серед українців, одночасно не визнаючи існування «русинів» як окремої нації. Польські діячі, визнаючи асиміляцію Русі «фактом беззаперечним, природним, загальнозрозумілим», провадили конспіративну діяльність серед українців у пропольському дусі і в інтересах збереження українсько-польської єдності, не рахуючись цілковито з національними прагненнями українців або їх не помічаючи. Розрив цієї єдності під час революції 1848 р. поляки сприйняли як зраду польських національних інтересів. Адже політика ГРР, яка виникла внаслідок революції 1848 р., була діаметрально

протилежною політиці польської етнічної групи: українці виступали за збереження єдиної імперії.

Опосередкованою візиткою такого бачення може слугувати оповідання І. Франка «Гриць і панич», в якому описані події 1 листопада 1848 р. у Львові. Лейтмотивами твору виступають: на макрорівні – придушення польського повстання проти австрійської влади, а на мікрорівні – вбивство українцем Грицем учасника повстання, панича-поляка Никодима Пшестшельського. За цей учинок, тісно переплетений з історичними, етнічними й соціальними чинниками («Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, пам'ятай, що їх Польща – то хлопське пекло!»), українця удостоїли медалі за хоробрість, а перед полком оголосили подяку. Героя нагородили відпусткою для відвідання хворого батька і 100 ринськими на дорогу, які особисто зібрав генерал Гаммерштайн між офіцерами. Авторська уява недвозначно завершує твір: «Усе те в Грицевій тямці промайнуло, мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матері та привітався з рідною хатою» [101].

Як свідчать факти, русини значною мірою виправдали сподівання австрійських урядовців. За свою вірність монархії вони отримали прізвисько «тирольців Сходу», оскільки саме населення Тиролю на заході імперії виявилось найлояльнішим до Габсбургів. У цьому випадку, керуючись гіпотезою М. Халлера, загальна позитивна соціоекономічна ситуація та розвиток етнонаціональної групи і регіону, де вона мешкає (приміром, Тиролю), зменшують етнічну напруженість і сприяють мирному співіснуванню різних етнічних груп [102]. З українців утворили парамілітарні національні організації

– «Народну гвардію» та «Батальйон гірських руських стрільців», що блокував гірські перевали в Карпатах, щоб не допустити об'єднання польських та угорських повстанців [103]. У сподіваннях знайти підтримку своїм національним домаганням у протидії польським впливам галицький провід демонстрував свою лояльність Габсбургам на відміну від польської шляхти [104], яка аж до 1860-х років була виразно опозиційно налаштована до Австрії і не залишала надій на відновлення польської державності. Проте, як відомо, ГРР як суб'єкт етнополітичного процесу зазнала невдачі. Її головною вимогою був поділ Галичини за етнічним принципом на польську і українську частини, однак починаючи з 1849 р., після укладення австро-польського компромісу, польський вплив у Галичині тільки посилювався [105].

Внаслідок невдачі польського повстання в Росії 1863 р. відбувся крутий поворот польської політики щодо Австрії – від опозиції до проголошення абсолютної лояльності і, як наслідок, співпартнерства в управлінні імперією [106]. До того ж байдужість і упередження українців щодо т. зв. Січневого повстання була неочікуваною і прикрою несподіванкою для поляків, які оцінили її як зраду [107]. Наслідком цього, за визначенням Л. Нагорної, стала українська ідентичність, яка формувалася в Галичині як реакція на послідовно здійснюваний австрійською владою курс на забезпечення польського домінування в краї і відповідно на ґрунті політизації етнічності. Впродовж XIX ст. етнічний складник у фундаменті галицької концепції української нації постійно посилювався і зрештою переріс у виразний антиполонізм [108].

Досліджуваний період був часом формування незмінного кола асоціацій національного характеру поляків – християнських вартостей,

передусім типово польського гатунку католицької релігійності (з яким часом пов'язується формула «твердиня християнства»), сарматизму, польської національної манії величч, романтизму, позитивізму, а понад усе – певної моделі історії та кола літературних текстів [109]. Незважаючи на зростання національного самоусвідомлення етнічної більшості досліджуваного хронотопу, переконання галицьких поляків, що українці не здатні до незалежності, прогресувало. Речниками такого погляду були, зокрема, народні демократи, які мали дедалі більший вплив на крайове суспільство [110], а також консерватори, об'єднані в групі т. зв. Подоляків. Розв'язання польсько-українського конфлікту, на їх думку, виражала максима «Gente Ruthenus natione Polonus», яку від другої половини XIX ст. українці розглядали як вираження ворожої їм колонізації [111].

Подоляки гостро реагували на чимраз більші вимоги українського руху, який мав виразно народницьке забарвлення, його намагання самостійно бути речником народу і відмовляти в цьому праві місцевій шляхті, яка почувалася «трохи русинами», а решта – була польського походження. Прикладом може бути виступ А. Голєєвського в Галицькому крайовому сеймі у жовтні 1889 р. Звертаючись до українських послів, він зауважив: «... не знаю, чи ви тут чужі, чи ми. Бо хто ж вам поставив церкву святого Юра, хто ставив церкви, якщо не ми, руська шляхта? Хто ж, якщо не ми, хто зараз признаємося до ширшої вітчизни, до Польщі... Ми тут віддавна, не як руцизна напливова, бо вона виникла тільки після 1848 р.» [112].

Як відомо, прикладів політичних і громадських речників такої максими було чимало. Її значущим зразком залишається польський магнат, відомий меценат, учений-природознавець

і громадський діяч, граф Володимир Дідушицький (1825–1899), життя і діяльність якого творять цілу епоху в історії австрійської Галичини. Відомий історичний факт: у 1848 р. граф просив єпископа Г. Яхимовича дозволу на перехід з латинського на грецький обряд. Усвідомлюючи своє руське походження, В. Дідушицький, як і більшість історичної аристократії у складі спільної українсько-польської секції від Галичини на Слов'янському конгресі у Празі, записався в його документах як русин, а також вів переговори «по руськи» [113]. Це не завадило йому взяти участь в організації Січневого повстання [114].

Зауважмо: процес перетворення міту «етнічного русина національного поляка» на стереотип віддзеркалює його еволюція. По-перше, цей різновид свідомості був не індивідуальним проявом якоїсь спеціально «зрадницької» чи «угодовської» позиції, а цілком масовим явищем серед української шляхти «поунійних поколінь» (після укладення Берестейської церковної унії 1596 р.), тобто орієнтовно вже з другого – третього десятиліть XVII ст. По-друге, цей міт/стереотип менш за все належить до дилем морального змісту, в основі його лежить соціальний компроміс з територіально-національним патріотизмом (мова й віра предків, відданість «старовині»), сентимент до рідних місць і ширше – до «нашої Русі») та патріотизмом політичним, який ґрунтувався на належності до політичного організму – держави, якій шляхтич (незалежно від того, чи вона персоніфікувалася в особі володаря, чи виступала в новітній абстрактній іпостасі) був зобов'язаний служити вірою і правдою [115].

Етнонаціоналістичні версії минулого західноукраїнських земель сповідували й етнічні росіяни та адепти російської імперської ідеї,

відомі під збірним образом тандему галицького русофільства/москвофільства [116]. Відзначмо, що спочатку політична еволюція старорусинів у бік Росії зовсім не означала їх культурного зросійщення. Радше навпаки, старорусини ревно охороняли специфічні традиції галицької духовности, які, на їх думку, були важливим засобом протистояння польським культурним впливам, у той же час негативно ставлячись до спроб народоців модернізувати український суспільно-політичний процес у Галичині [117]. І навпаки, політичні амбіції москвофілів, передусім у передвиборчий період, були, на думку українців, альянсом з галицькими поляками [118].

Уявлення про Галичину як невід'ємну частину імперії Романових, яку в разі майбутнього військово-політичного конфлікту слід повернути в її територіально-адміністративний організм, тим самим завершивши нібито «святе историческое посланничество собиранія Земли Русской» [119], свідчило про нав'язування/функціонування міту про спільну «етнічну сім'ю». Згідно з ним «свій» етнос розглядався що до споріднених/дочірніх етнічних груп (які заселяли інші землі) в іпостасі «старшого брата». Іншим мітом була безумовна ідентифікація «своєї» етнічної групи з цілком визначеною мовою (церковнослов'янська=російська), яка нібито була рідною йому від самого початку (т. зв. міт про лінгвістичну спадкоємність) [120]. Функціонування останнього міту активно підтримували галицькі москвофіли, які спеціально зверталися до Державної Думи з вимогами захистити російську мову [121], та газетні інформації про утиски росіян [122]. Публічне наголошення на праві та обов'язку захистити росіян у ближньому зарубіжжі стало головним елементом офіційних російських поглядів, які яскраво фігурували в зовнішньополітичних

пріоритетах російських політичних партій [123]. Таке демонстративне зайняття позиції етнічними лідерами та очільниками політичних партій за умови використання моделі Р. Брюейкера було офіційною кодифікацією «головних директив» російської політики [124]. Це підтверджувало наявність російського офіційного вітчизняного націоналізму, головні диригенти якого перебували в Санкт-Петербурзі [125]. Очевидно, що до початку Першої світової війни публічна риторика вітчизняного націоналізму для них уособлювала російський рух щодо зміцнення гегемонійного становища без територіального приєднання ближнього зарубіжжя.

Отже, ми висновуємо, що в нових/старих мітах, які конструювалися штучно, сказати б у «ручному режимі», йшлося передусім про боротьбу за етнічну більшість досліджуваних земель. Кожен із гравців на крайовій геополітичній шахівниці вважав її «своєю» фігурою. Використання мітів актуалізувало емоційний і поведінковий рівні етнічної самосвідомості української спільноти. В окреслених ситуаціях особливе значення мали такі функції міту, як формування колективної ідентичности та її підтримка.

Досліджуваний хронотоп відіграв визначальну роль в артикуляції нових ідентичностей, передусім для галицьких українців. Для них «русинська» самоідентифікація, як узагальнює Л. Нагорна, залишалася найзаплутанішою й невизначеною, оскільки «Русь» в їхньому уявленні символізувала сакральну спільноту і не пов'язувалася з конкретною територією (пригадаймо, що подібні мотиви спостерігаємо в жидів – для сіоністів критерій «територія» досягав рівня універсального ідеалу). Додавалося й те, що самоназва «русин» не мала і виразного етніч-

ного забарвлення. Цю позицію досить виразно висловив один із лідерів краківських консерваторів, граф Ст. Тарновський: «Якби справа руська була справою національності, якби раз довела, що є руською, не російською, тоді знали б що робити: відкрити обійми і серце і дати їй все, що самі маємо, чи колись можемо мати. Така Русь була б якорем і щитом віри, цивілізації і національності проти Росії, але сьогодні вона такою не є» [126]. Тому саме невизначеністю «русинських» самоідентифікацій пояснюються бурхливий спалах москвофільства та його антипод – виразна русобоя [127].

Додаймо, що багато в чому відмінною була ситуація на Буковині, етнічна строкатість якої не стала на заваді формуванню її власного етнокультурного типу. Своєрідний топос німецько-жидівської історії й культури, а водночас і атмосферу мультикультурності крайового центру і загалом Буковини сформував міт про Чернівці як «новий Єрусалим» або «маленький Єрусалим на Пруті» [128]. Ця типологічна подібність мовби пов'язувала обидва міста незримими узами, тому звертання жидівських німецькомовних поетів Буковини до цієї теми з психологічного погляду, на думку літературознавця П. Рихла, було певною компенсацією недосяжності справжнього Єрусалима [129]. Про це свідчить полісемантична сакральна мітологема, в якій спресувалися уявлення і прагнення багатьох поколінь буковинських жидів.

Як бачимо, творення (вигадування, уявлення) мітів було лакмусовим папірцем для модерних етнонаціоналізмів. Під час етнічного ренесансу спостерігалось намагання (ре)конструкції етнічних символів [130]: гербів, прапорів, пам'ятників національним героям, творів національних класиків тощо, аж до популяризації гімнастичних вправ, народного співу [131], гри

на національних інструментах і постановки оперет [132]. На кожному з етапів етнополітичного розвитку етнічний фактор мав свої особливості і виражав інтереси тих чи інших соціальних класів чи прошарків. Зазвичай його використовували різні політичні кола, з одного боку, для політизації етнічностей (він визначав специфіку етногрупової динаміки), а з іншого – для скерування соціального протесту в русло міжетнічної боротьби [133]. Відтак усталенню політичної структуризації етнонаціональних спільнот та формуванню їх етнонаціоналізмів сприяло поширення нового критерію ідентичності – етнічного.

1. Монолатій І. Регіональні ідентичності в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини й Буковини 1867–1914 рр.) / Іван Монолатій // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 7–8. – Ужгород: В-во УжНУ «Говерла», 2007. – С. 281–298.

2. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2006. – С. 18.

3. Altgeld W. Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-Century Germany / Wolfgang Altgeld // Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1880–1914. Ed. by Helmut Walser Smith. – Oxford / New York: Berg, 2001. – P. 49–51.

4. Політична провесинь Галичини. До 150-річчя заснування Головної Руської Ради 2 травня 1848 р. / Перекл., передмов. Р. Крип'якевича / (ред.) Роман Крип'якевич. – Львів: НТШ, 1998. – С. 11.

5. Там само. – С. 12.

6. Зярянюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Зярянюк. – К.: Критика, 2007. – С. 81.

7. Грицак Я.І. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я.І. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С. 13.

8. Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття – «Слово перестроги» Василя Подолинського / Передм., перекл. Ф. Стебля / (ред.) Феодосій Стеблій // Записки НТШ. – 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 144–147.

9. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – С. 83.

10. Колосов В.А., Галкина Т.А., Криндач А.Д. Территориальная идентичность и межэтнические отношения. На примере восточных районов Ставропольского края / В.А. Колосов, Т.А. Галкина, А.Д. Криндач // Полис. – 2001. – № 2. – С. 62.

11. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 54; Лієм А. Зауваги щодо центральноєвропейської ідентичності / Антонін Лієм // І. – 1997. – Ч. 10: Україна і Польща наприкінці XX століття. – С. 4–7.

12. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – С. 83–84.

13. Там само. – С. 110.

14. Колосов В.А., Галкина Т.А., Криндач А.Д. Территориальная идентичность и межэтнические отношения. На примере восточных районов Ставропольского края / В.А. Колосов, Т.А. Галкина, А.Д. Криндач // Полис. – 2001. – № 2. – С. 63; Кувенева Т.Н., Манаков А.Г. Формирование пространственных идентичностей в порубежном регионе / Т.Н. Кувенева, А.Г. Манаков // Социс. – 2003. – № 7. – С. 77.

15. Altgeld W. Religion, Denomination and Nationalism in Nineteenth-Century Germany / Wolfgang Altgeld // Protestants, Catholics and Jews in Germany, 1880–1914. Ed. by Helmut Walser Smith. – Oxford / New York: Berg, 2001. – P. 49, 50.

16. Грицак Я.Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – С. 17.

17. Монолатій І. Етнічний фактор versus конфесійна належність: західноукраїнський вимір ні-

мецьких спільнот / Іван Монолатій // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2008. – № 17 (73). – С. 184–194.

18. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / Мирон Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2003. – С. 319; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. третє, переробл. та розширене / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 444, 445.

19. Wandruszka A. Katholisches Kaisertum und multikonfessionelles Reich / Adam Wandruszka // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band IV: Die Konfessionen. – 2., unveränderte Auflage. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. – S. XI–XVI.

20. Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 pp.) / Любов Сливка. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. – С. 131–138.

21. Чучко М. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) / Михайло Чучко. – Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 52.

22. Häusler W. Das österreichische Judentum zwischen Beharrung und Fortschritt / Wolfgang Häusler // Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1848–1918) herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. – Band IV: Die Konfessionen. – 2., unveränderte Auflage. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. – S. 633–637.

23. Калхун К. Национализм / Пер. с англ. / Крэйг Калхун. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 38, 41, 47.

24. Там само. – С. 41–43; Романенко С.А. Типология процессов национального самоопределения / С.А. Романенко // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 66–67.

25. Тернборн Й. Шляхи в/через Модерність // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона / Пер. з англ. / Йоран Тернборн. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 188.

26. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. – Вид. друге, переробл. / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – С. 25–56; Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – С. 51–78.

27. Водолажская Т. Пространство как методологическая перспектива белорусской идентичности / Татьяна Водолажская // Палітычная сфера. – 2007. – № 9. – С. 74, 75.

28. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Пер. з франц. / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 162–163, 190–191; Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – С. 48–49.

29. Хардт М., Негри А. Империя / Пер. с англ. / Майкл Хардт, Антонио Негри. – М.: Практис, 2004. – С. 97, 98.

30. Чаки М. Идеология оперетты и венский модерн: Культурно-исторический очерк / Пер. с нем. / Мориц Чаки. – СПб.: Издательство имени Н.И. Новикова, 2001. – С. 194.

31. Ханак П. Национальная компенсация за отсталость / Петер Ханак // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства / Отв. ред. Т.М. Исламов, А.И. Миллер. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики, 1995. – С. 48, 49–50; Романенко С.А. Типология процессов национального самоопределения / С.А. Романенко // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 68, 69.

32. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. – Вид. друге, переробл. / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – С. 91–107; Llobera J.R. The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe / Josep R. Llobera. – Oxford: Berg, 1996. – P. 123–132.

33. Hye H.P. Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans Peter Hye. – Praha: Karolinum nakladatelstvi Univerzity Karlovy, 1998. – S. 13–32; Grodziski St. Porównawcza historia ustrojów państwowych / Stanisław Grodziski. – Wyd. II. – Kraków: Universitas, 2008. – S. 267–270.

34. Хардт М., Негри А. Империя / Пер. с англ. / Майкл Хардт, Антонио Негри. – М.: Практис, 2004. – С. 107.

35. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор / Пер. з англ. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 34–46; Pijl K. v. d. Vordenker der Weltpolitik: Einführung in die internationale Politik aus ideengeschichtlicher Perspektive / Kees van der Pijl. – Opladen: Leske+Budrich, 1996. – S. 74–76.

36. Калхун К. Национализм / Пер. с англ. / Крэйг Калхун. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 126.

37. Szafowal N. Die Ukrainer und Ihre nationale Identität / Nicolas Szafowal // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. – München, 1999. – Nr. 3. – S. 116, 125–126.

38. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Сер. «Имперское мышление» / Ярослав Шимов. – М.: Изд-во «Эксмо», 2003. – С. 231, 247–248.

39. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – С. 27, 262.

40. Там само. – С. 29.

41. Frasz Z. Galicja / Zbigniew Frasz. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. – S. 136–143.

42. Франко І. Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження 1772–1848 / Іван Франко //

Франко І. Зібрання творів. У 50-ти т. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 405.

43. Калхун К. Национализм / Пер. с англ. / Крэйг Калхун. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 236.

44. Чаки М. Идеология оперетты и венский модерн: Культурно-исторический очерк / Пер. с нем. / Мориц Чаки. – СПб.: Издательство имени Н.И. Новикова, 2001. – С. 117.

45. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з нім. / Дітер Лангевіше. – К.: «К.І.С», 2008. – С. 39.

46. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Сер. «Имперское мышление» / Ярослав Шимов. – М.: Изд-во «Эксмо», 2003. – С. 258; Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор / Пер. з англ. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – С. 62–63.

47. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 62.

48. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / Андрій Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – С. 86.

49. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упор. У. Кришталович, І. Сварник. / (ред.) О. Турій. – Львів: Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. – С. XI–XII.

50. Там само. – С. XVIII, прим. 39.

51. Там само. – С. XIII, XIV.

52. Петиція, інформації, заяви, листи рад та інше; документи про дискримінацію української мови в Галичині органами австрійської влади. 1848–1851 рр. – ЦДІАУ у Львові, ф. 180, оп. 2, спр. 2, арк. 6.

53. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упор. У. Кришталович, І. Сварник. / (ред.) О. Турій. – Львів: Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. – С. 19–21.

54. Калхун К. Национализм / Пер. с англ. / Крэйг Калхун. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 244.

55. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 66.

56. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упор. У. Кришталович, І. Сварник. / (ред.) О. Турій. – Львів: Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. – С. XXVII.

57. Терещенко Ю.І. Причинки до історії галицького консерватизму / Ю.І. Терещенко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 19.

58. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упор. У. Кришталович, І. Сварник. / (ред.) О. Турій. – Львів: Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. – С. XIII.

59. Мачкув Е. Нація і грамадзянская супольнасьць / Ежы Мачкув // Палітычная сфера. – 2005. – № 4. – С. 94–97; Řezník M. Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století) / Miloš Řezník. – Praha: Triton, 2003. – S. 92–98.

60. Hroch M. How Much Does Nation Formation Depends on Nationalism / Miroslav Hroch // East European Politics and Societies. – 1990. – Vol. 4. – N. 1. – P. 22–23.

61. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / Оксана Забужко. – 2-ге вид. – К.: Факт, 2009. – С. 39.

62. Механизмы формирования украинской и белорусской наций в российском и общеславянском контексте (дореволюционный период) // На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения. / Отв. ред. Л.Е. Горизонтов. – М.: РАН, Институт славяноведения, 2004. – С. 101–105.

63. Чаки М. Идеология оперетты и венский модерн: Культурно-исторический очерк / Пер. с нем. /

Мориц Чаки. – СПб.: Издательство имени Н.И. Новикова, 2001. – С. 200.

64. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів. У 50-ти т. – Т. 26. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 88, 91.

65. Русалка Дністровая: Ruthenische Volkslieder. – Будим: Письмом Корол. Всеучилища Пештанського, 1837. – S. X.

66. Там само. – С. III.

67. Шимов Я. Габсбургское наследие Западной Украины / Ярослав Шимов [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ah.milua.org/history/shimov-1.html>. Дата звертання: 13.07.2009 р.

68. Франко І. Русько-український театр (Історичні обриси) / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів. У 50-ти т. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 327.

69. Там само. – С. 324.

70. Там само. – С. 325.

71. Чаки М. Идеология оперетты и венский модерн: Культурно-исторический очерк / Пер. с нем. / Мориц Чаки. – СПб.: Издательство имени Н.И. Новикова, 2001. – С. 25–29.

72. Řezníková L. Moderna & Historismus. Historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století / Lenka Řezníková. – Praha: Libri, 2004. – S. 15–21, 22–23.

73. Ibidem. – S. 80–82; Řezník M. Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století) / Miloš Řezník. – Praha: Triton, 2003. – S. 67–70.

74. Бгабга Г. Націєрозповідність (передмова до книги «Нація і розповідь») / Гомі Бгабга // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2002. – С. 738.

75. Матусевич Е. Методологический статус культурной идентификации в современных cultural studies / Елена Матусевич // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Том V. – Чернівці, 2007. – С. 136; Тадевосян Э. В. Этнона-

ция: миф или социальная реальность? / Э. В. Тадевосян // Социс. – 1998. – № 6. – С. 62.

76. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / Марія Зубрицька. – Львів: Літопис, 2004. – С. 190–191.

77. Cybenko L. Galicia Miserabilis und/oder Galicia Felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur / Larissa Cybenko. – Lwiw: VNTL-Klasyka; Wien: Praesens Verlag, 2008. – S. 115–149; Havryliv T. Identitäten in der österreichischen Literatur des XX. Jahrhunderts. Monographie / Tymofiy Havryliv. – Lwiw: VNTL-Klasyka, 2008. – S. 275–292.

78. Захер-Мазох ф. Л. Венера в хустрі. Повісті / Пер. з нім. / Леопольд фон Захер-Мазох. – Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – С. 19, прим. 7.

79. Там само. – С. 17.

80. Захер-Мазох ф. Л. Вибрані твори / Пер. з нім. / Леопольд фон Захер-Мазох. – Львів: Літопис, 1999. – С. 33.

81. Вайс Р. Евреи и власть / Пер. с англ. / Рут Вайс. – М.: Текст: Книжники, 2009. – С. 131.

82. Степаненко О. Втрачені та віднайдені світи Агнона / Олександр Степаненко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/stepanenko.htm>. Дата звертання: 04.08.2009 р.

83. Антологія єврейської поезії. Українські переклади з їдишу / Укл. та редактори: В. Чернін, В. Богуславська. – К.: Дух і Літера, 2007. – С. 76, 89, 198, 246, 249, 288, 349, 464, 482.

84. Франко І. Перехресні стежки / Іван Франко // Франко І. Вибрані твори у трьох томах. – Т. 2: Проза, драматургія. / Упор. та ред. З. Гузар. – Вид. друге, доп. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 571–572.

85. Вайс Р. Евреи и власть / Пер. с англ. / Рут Вайс. – М.: Текст: Книжники, 2009. – С. 71, 101.

86. Там само. – С. 63.

87. Франко І. Перехресні стежки / Іван Франко // Франко І. Вибрані твори у трьох томах. – Т. 2: Проза, драматургія. / Упор. та ред. З. Гузар. – Вид. друге, доп. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 378.

88. Там само. – С. 379.

89. Вайс Р. Евреи и власть / Пер. с англ. / Рут Вайс. – М.: Текст: Книжники, 2009. – С. 34–35, 41–42.
90. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / Оксана Забужко. – 2-ге вид. – К.: Факт, 2009. – С. 135.
91. Рот Й. Білі міста. Вибране / Пер. з нім. / Йозеф Рот. – К.: Видавництво «Смолоскип», 1998. – С. 158.
92. Там само. – С. 169.
93. Рот Й. Марш Радецького. Роман / Пер. з нім. / Йозеф Рот. – К.: Юніверс, 2000. – С. 148, 174.
94. Бондаренко К. Міт Центральної Європи та перспективи виникнення центральноєвропейської цивілізації // Регіони Східної Європи: інтеграційні очікування та конфронтаційні небезпеки. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Чернівці, 18 – 19 вересня 2000 р. – Чернівці: БУКРЕК, 2000. – С. 55–58.
95. Сагаева Л. Г. Исторические и современные национальные мифы в новом независимом государстве / Л. Г. Сагаева // Философский век. Альманах. – Вып. 16: Европейская идентичность и российская ментальность / Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2001. – С. 175.
96. Левенець Ю. Роль національного міту у відродженні національної свідомості українського народу / Юрій Левенець // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 50–54; Řezník M. Formování moderního národa (Evropské „dlouhé“ 19. století) / Miloš Řezník. – Praha: Triton, 2003. – S. 19–28.
97. Hye H. P. Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans Peter Hye. – Praha: Karolinum nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998. – S. 33–44.
98. Головерса І. Амнезія і гіпертрофія міту Галичини / Іван Головерса // І. – 1997. – Ч. 9: Австрія після Австрії. – С. 100–102.
99. Шнирельман В. А. Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика / В. А. Шнирельман [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/schnir_nac_simv.php. Дата звертання: 05.08.2009 р.
100. Касьянов Г. В. Теорії нації і націоналізму. Монографія / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – С. 285.
101. Франко І. Гриць і панич / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів. У 50-ти т. – Т. 21. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 284–287.
102. Халлер М. Південний Тіроль: політична чи економічна історія успіху? / М. Халлер // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укл.: І. Ф. Кононов., В. П. Бородачов, Д. М. Топольськов. – Луганськ: Знання, 2002. – С. 323, 324.
103. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упор. У. Кришталович, І. Сварник. / (ред.) О. Турій. – Львів: Інститут історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. – С. XXVI, XVII.
104. Вольдан А. Українці та єдність монархії / Альоїз Вольдан // І. – 1997. – Ч. 10: Україна і Польща наприкінці ХХ століття. – С. 105–107.
105. Rudnytsky L. I. The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule / Ivan L. Rudnytsky // Nation-building and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia / Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, editors. – Cambridge: Harvard University Press, Harvard Ukrainian Research Institute, 1989. – P. 30–37.
106. Миллер А. Галиция в системе австро-венгерского дуализма / Алексей Миллер // Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. / Отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики, 1995. – С. 64.
107. Сосновська Д. Стереотип України та українців в польській літературі / Данута Сосновська // І. – 1997. – Ч. 10: Україна і Польща наприкінці ХХ століття. – С. 91.
108. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 155; Пачковський А. Польща й Україна. Важкі питання, складні відповіді / Анджей Пачковський // Європа

та її болісні минувшини / Автори-упорядники Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннаром. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 143.

109. Адемець М. Національний характер поляків. Стереотипи, риторика й англелогія на службі національній справі і мітології / Марек Адамець // *Ї*. – 1997. – Ч. 10: Україна і Польща наприкінці ХХ століття. – С. 48–55; *Fras Z. Galićja / Zbigniew Fras*. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. – S. 254, 255.

110. Czapiewski E. O program dla Polski. Korespondencja Wincentego Pola i Józefa Ignacego Kraszewskiego / Edward Czapiewski // *Od Franciszka Józefa do małych ojczyzn (pod red. Mareka Górnego). Tom poświęcony pamięci Zbigniewa Frasa*. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – S. 135–144.

111. Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму / Ю. І. Терещенко // *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 25.

112. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1896 рр. / Олена Аркуша. – Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – С. 29.

113. Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму / Ю. І. Терещенко // *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 19.

114. *Fras Z. Galićja / Zbigniew Fras*. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. – S. 222.

115. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. третє, переробл. та розширене / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 242–244, 304–307; Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.) / Любов Сливка. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. – С. 157–182; Возняк Т. Моделі польсько-українського співіснування: ретроспектива та перспектива /

Тарас Возняк // *Ї*. – 1997. – Ч. 11: Україна – Польща. Діалог над кордоном. – С. 24, 25.

116. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст.) / Олексій Сухий. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 152–175.

117. Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму / Ю. І. Терещенко // *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 24.

118. Москвофільсько-польський альянс // *Діло*. – 1908. – 18 січня. – С. 1.

119. Іван Петрович. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. – Б.М.: Накладом видавництва «Політична бібліотека», 1916. – С. 11.

120. Шнирельман В. А. Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика / В. А. Шнирельман [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/schnir_nac_simv.php. Дата звертання: 05.08.2009 р.

121. Обращение общественных деятелей Галиции в Государственную Думу по вопросу о введении русского языка в галицийских школах и учреждениях. 1907 г. – Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 579, оп. 1, д. 551, л. 1–1 об.

122. Травля русскихъ въ Буковинѣ // *Галичанинъ*. – 1900. – 27 января (8 февраля). – С. 1–2.

123. Протоколы совещания парламентской фракции Партии Народной Свободы с представителями местных групп партии. 14. – 15.11.1909 г. – ГАРФ, ф. 523, оп. 1, д. 9, л. 24 об.; Протоколы заседаний конференции членов парламентской фракции К[онституционных]Д[емократов]сучастиемЦ[ентрального]К[омитета] и членов партии к[а]д[етов]. 23. – 25.03.1914 г. – ГАРФ, ф. 523, оп. 1, д. 16, л. 24, 24 об.

124. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / Пер. з англ. / Роджерс Брюейкер. – Львів: Кальварія, 2006. – С. 192.

125. Савченко В. Н. Национально-политические отношения в Восточной Галиции и в Буковине. 1910–1911 годы / В. Н. Савченко // Вопросы истории. – 2003. – № 5. – С. 145, 149.

126. Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908 / Czesław Partacz. – Toruń: Adam Marszałek, 1996. – S. 28–29.

127. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 154, 155.

128. Ауслендер Р. Спогади про одне місто / Роза Ауслендер // І. – 1997. – Ч. 9: Австрія після Австрії. – С. 40–43.

129. Рихло П. Шібболет. Пошуки єврейської ідентичності в німецькомовній поезії Буковини / Петро Рихло. – Чернівці: Книги-XXI, 2008. – С. 291, 292.

130. Мухаметшина Н. С. Основные элементы националистической идеологии / Н. С. Мухаметшина // Вестник Самарского государственного университета. Серия «Социология и социальная работа». – 2004. – № 1 (31). – С. 55–57.

131. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Пер. з нім. / Дітер Лангевіше. – К.: «К.І.С», 2008. – С. 93–94, 109–111.

132. Шаров К. С. Музыка как инструмент национализма / К. С. Шаров // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2005. – № 1. – С. 64, 73–76; Чаки М. Идеология оперетты и венский модерн: Культурно-исторический очерк / Пер. с нем. / Мориц Чаки. – Спб.: Издательство имени Н.И. Новикова, 2001. – С. 25–29.

133. Косухин Н.Д. Африка: политизация этничности / Н.Д. Косухин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2006. – № 1 (6) – С. 101; Попов В. А. Национальная идея и политизация этнического фактора / В.А. Попов // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1994. – № 5. – С. 184, 186.

*станіслав.
василєвскі*

*stanisław.
wasylewski*

дуже
приємне
місто

Молода графиня Лулу Тюргайм мала за собою двадцять весен і славилася вродою. Не знаючи, що із собою вдіяти, – бо була вона сиротою, – дівчина покинула свою австрійську батьківщину і ошасливила своєю персонкою Львів, де її швагро Гьос від 1810 року був губернатором краю. Кілька яскравих нотаток із щоденника юної графині свідчать про її львівські враження:

«24 серпня 1813 року. Дорогою до Львова: усе, що бачила до того часу у Польщі, просто вражає: мова, дикість людей і тварин – злиденні халупи, а у них відрозливі люди – усе вразило мене!

28 вересня. Нарешті у Львові. В'їжджала до міста із трепетом у серці. Не чуюся тут добре, усе мені чуже і холодне. Моя сестра, пані губернаторова, теж мало симпатизує цьому краю і нас поєднує одне спільне бажання: утікати звідси!

8 жовтня. Учора була на балу і бачила увесь львівський «світ»: бридкі і підстаркуваті, одягнуті вульгарно, як перекупки, пані, нецікаві панове або незрілі пущівірки. Тільки де ж ті чоловіки, які так сподобалися колись моїй сестрі?»

Поляки видаються юній графині Лулу незносними ще й тому, що люблять Наполеона і не тішаться з приводу результатів битви під Ляйпцігом.

«25 жовтня. Чорний гумор поляків, які разом із поразками Наполеона похоронили і свої надії, їх показна радість, що приховує злість – усе це було відром зимної води, що остудила мій патріотичний ентузіазм.

2 листопада. Чудова битва під Ляйпцігом перевершила наші сподівання. Блюхер і Шварценбург розбили Наполена ущент. Ляйпціг наш! Король Саксонії з родиною у полоні, за-

хоплено чимало усього. Як би я хотіла бути зараз у Відні, разом із своїми співвітчизниками! А тимчасом тут ці відморожені люди псують мені мою радість виглядом своїх солодкаво-квасних мін!»

Однак, Лулу намагається все ж скрасити по можливості нудьгу перебування у «abscheulichen Provinzstadt Lemberg» (нім. «гидкому провінційному місті Леберг»).

«2 листопада. Наближаються уродини мого швагра графа Гьоса. Графиня Мір, яка його дуже любить і шанує, хоче влаштувати на честь соленізанта виняткову soiree (фр. «вечірку». – Прим. пер.) Я запропонувала організувати так звані «живі картини», яких швагро ще не бачив. Проект був прийнятий з ентузіазмом і ми зробили дев'ять картин з різних малярських шкіл. В одній з них моя сестра була матір'ю, яка навколінці стоїть над колискою сина, а два ангели захищають її крилами. Я зображала дружину Рембрандта і Мадонну Рафаеля. Останній костюм важко було назвати скромним, що викликало бурхливі оплески і чимало компліментів, з-поміж яких найбільше мені сподобався вірш французькою мовою князя Людвіка Яблоновського, хоча був він доволі слабенький. Той молодий князь, що був тоді зачинателем мод віденського товариства, був частим гостем у салоні губернатора. Незабаром після того вечора він занедужав і моя сестра провела чимало часу біля його крісла. Тоді багато і відкрито говорили про успіхи союзників, оскільки князь Яблоновський був проавстрійськи налаштованим. Приємний, великодушний і елегантний у висловах, він мені дуже подобався. Невдовзі я заприятимилася з ним ближче, і вечори, проведені у його товаристві, були єдиною розвагою у нудному і нецікавому товариському житті Львова.

... Поза тим, тут так мало людей, з якими взагалі можна порозмовляти!...

У січні 1814. До Львова, утікаючи від тиранії англійців, приїхала Кароліна, королева Неаполя. Вона змушена була долати дорогу до Відня через Константинополь, Чорне море, Одесу і Львів. Приїзд королеви приніс нам чимало клопотів, однак я дуже тішилася в очікування балів, концертів, вистав і ілюмінацій на її честь. Мій швагро організував два чудових бали, де швидше королевою була я, а не Її Королівська Високість. Я мала тоді чудові сукні, найкращих партнерів до танцю, одним словом, тішилася усім, що потрібно жінці для забави! Королева натомість пробувала приязно порозмовляти із львівськими панями, але то була, радше, сізифова праця, бо більшість пань цілком по містечковому відповідали зазвичай лише глибокими поклонами. Переважно вони нічого не знали про походження і мандрівку королеви. Одна з панянок із запалом вітала королеву як одну із родини Гогенштауфів.

На ті урочистості з околиць Львова приїхало чимало шляхти і магнатів, які з'їжджаються до столиці тільки у виняткових випадках. У такий спосіб я познайомилася із багатьма галицькими аристократами.

Весна 1814 р. Панство Мнішків, великі приятелі моєї сестри, намагалися якось розрадити її після втрати дитини, і запросили до Крисовиць найбільш приємних молодих осіб Львова. Повітря і пахощі весни, ліси і струмочки – усе це дуже тішило мене. Уже давно не було мені так добре! Моє серце переповнялося радістю відпочинку... Незабаром ми залишили Крисовиці і замешкали у малесенькій літній садибі на Цетнерівці, що поблизу Львова. Від самого світанку я бігала луками і полями посеред квітів. Разом із Красінським і Стадніцким ми

учиняли тисячі дурниць, стріляючи з луку і бавлячись, як діти. Однак, усе те не надто мене зачіпало, оскільки уже розпочалися приготування до повернення до Австрії. Я не залишала у Львові нікого і не мала за чим шкодувати. На жаль, дощі і розмоклі дороги відклали час нашого від'їзду, як і колись відклали час нашого приїзду до Львова. Нехай дідько візьме край, до якого годі приїхати, ані з якого годі виїхати! Нарешті 10 червня розпогодилося. Після кількох ритуальних фраз, сказаних на прощання нашим львівським приятелям, я залишила Львів і Цетнерівку, жодного разу не озирнувшись. Я була несказанно щаслива...»

Ось такими є враження графині Лулу від її короткого перебування у Львові. Для чого ми присвятили їм аж стільки місця і кого мають зацікавити роздратовані гримаски кузинки губернатора, любовні пригоди і забави у аж так принизливому товаристві вищого світу Львова, і, врешті, злосливі характеристики якоїсь там незадоволеної німкені?

Річ у тому, що графиня Лулу не приїхала до Львова сама, а зі свитою, до слова, дуже численною, приїхала у супроводі приятелів, які ще до неї і потім після неї ошасливлювали Львів своїми візитами. Лицарі графині Лулу ще від 1772 р. почали відвідувати Львів і провінцію, аби диктувати краєві свою волю упродовж півтора століття. А оскільки не всі із них були аж такої блакитної крові і не усі приїжджали екіпажами, але й приходили пішо, то таким власне людям із меншими вимогами жилося у Львові чудово.

Вони заклали над Полтвою власне німецьке поселення. Прусак у Познані і росіянин у Вільно не чулися так вільно, як австрійці у столиці Галичини і Володимирії. Вони привезли із

собою на своїх фургонах усе: столярів і професорів університету, поліціантів і рисувальників мініатюр, поетів, що оспівували Lemberg's Umgebungen (нім. Львівські околиці. – Прим. пер.), балерин і лукавих абатис монастирів. Вони покрили брудне місто томпаковою віденською позліткою, позакладали театри і школи танцю, літературні часописи і плантації на валах. Одним словом, постав той Alt-Lemberg, який ще дотепер з ніжністю згадується у німецькій історії. Австрійські митники і підприємці, військові музики і чорноробочі завзялися до роботи, аби створити на Червоній Русі tiers etat (фр. третю державу. – Прим. пер.), якої Польща ще не знала. І уже незабаром ціла колонія, справжнісінький мікрокосм бюрократів розбігся із швидкістю тарганів цілим краєм, що раптом виявився заселений новою народністю: галиціанерами. І важко відмовити у сенсі міркування подорожнику з 1790 р.: «Якщо сьогодні ви виженете усіх німців із Галичини, то завтра там не буде ані митця, ані ремісника!»

Щодо типів і фігур, які від початку австрійського періоду і аж до XIX ст. панували у губернаторстві, циркулах, судах і староствах, то насправді бліднуть усі пізніші герої з «страны над Вислой». У порівнянні з ними Новосьолов видається тільки таким собі незграбним різном і насправді ниціє диявольство Муравйова. Посланці Каунітца і Метерніха більш небезпечні: вони завжди усміхнені, ніколи не підвищують голосу і не знімають рукавичок. Хоча і двійників не бракувало. Висушений, кістлявий Кріг, попри кепську французьку мову, буде успішно вдавати із себе великого князя Константіна, пияк Вітман, фельдфебель у ранзі апеляційного радника, посягне на лаври Байкова, а Гамерштайн у 1848 р. перевершить Паскєвіча. Поліціант цісаря-епілептика, як той злісний

скорпіон, зуміє вгризтися у польське життя Львова. Місто змушене витерпіти старостів, які у 1846 р. заохочували приміських селян до різни на кшталт Тарновської, витримає урядовання одноокого шефа поліції Захер-Мазоха, що був цікавою фігурою у кримінальному світі, про що згодом напише його син, переживе місто і крутість цілих поколінь Гьосів, Гайсруків, Мільбахерів, Венцлічків, Прецлічків.

Однак, бувало також, що посеред жандармських зграй траплявся і дивний чоловік. Мало муштрований, цілковито необов'язковий. І такий власне більше допоможе, аніж зашкодить польськості Львова, для знищення якої його ж і прислали. Хто ж вирахує, скільки завдячує історія Львова професору Маусу з-над Райну, якому Йозеф II наказав у відновленому колишньому Казимирівському університеті викладати загальну історію? Той німець, що слова польською не знав, повинен бути зарахований до грона найбільш заслужених польських педагогів першої половини XIX ст. Адже він виховав ціле покоління порядних львів'ян. У Мауса складала свої колоквиуми Поль і Шайноха, у листопаді він виганяв свої учнів із аудиторій, аби ті долучилися до повстання. Він разом з Оссолінським добивався відкриття катедри польської літератури в університеті – словом, був тим, ким на той час більшість поляків у Львові бути не уміли чи не сміли.

Іншим диваком був романтик, такий собі поет Вацлав Ган (Waclaw Hahn), що у 1812 році просто виходив із себе, аби розбудити у Львові літературну творчість (хоча у цілій Польщі музи мовчали), або ще один дивний майор австрійської армії гер Кюль (Kuehl): ціле життя він скуповував в Італії картини відомих малярів і врешті подарував колекцію Оссолінеуму.

Однак, за приємність знайомства із панами Маусом, Ганом і Кюлем ми повинні були додати дорого заплатити, оскільки решта почту із супроводу графині Лулу діяла з погордою і із зовсім іншими мотиваціями. Найясніший Пан наказав їм, щоб із непокірного краю вони зробили лояльну і патріотичну провінцію святої габсбурзької імперії. Яку ж відповідь дав Львів непрошеним прибульцям і як він приймав безцеремонних гостей?

Добродушний брат-шляхтич із Червоної Русі навіть і не підозрював спершу, що його чекає і що загрожує. Але з часом навіть веселуни на львівських контрактах почали усвідомлювати, що тут хтось замість них, великих капельмейстерів, починає урядувати королівським містом, що їхню вітчизну прозвали «Galicia und Lodomegia», і що ті голодні обідранці, що прийшли до Польщі відгодовуватися, занадто вже хвости позадирали! Тоді на знак незадоволення чесний міщанин почав ті хвости сучим синам крутити (за прикладом пані Косаковської), не зауважуючи, що міські крамарі тим часом б'ють поклони у губернаторських салонах і аж слиняться на офіційних прийняттях і балах. Старші ж пани були здатні хіба що на дрібні псоту, як, наприклад, робив пан Бобровскі, що замикав у хліві ретельно прилизаних комісарів із гвоздиками у волоссі; пан Гродзкі викидав за двері крайсгауптманів, перепрошуючи присутнього при тому пана Пергена; 15-річна панна Пузинянка подерла на кавалки австрійського орла; а підліток Александер Фредро вудкою підхоплював з вікна перуки німецьких чиновників. Ще не уміли якось інакше зіпсувати забаву окупантам. Те покоління львів'ян, яке мало б показати окупантам гострі зуби і зірвати німецькі вивіски із брам міста, тільки-но доро-

стало у той час, навчаючись у школах німецької абетки.

Потроху таки знаходилися більш радикальні методи на німців. Один із них – особливо злісний і макіявельський, був таким: витягалось німця із його німецьких плюдрів (Pluder – назва нім. села), вибивши йому файку з рота, одягалось його у чамару і приставлялось до нього для певності польську дружину. І от тоді ставалося диво: злочинний Ракус або Пепічек і не опам'ятався, як ставав заслуженим і гідним громадянином Речі Посполитої, як названо його батьком найкращих синів польської вітчизни.

Переконаймося на прикладах: австрійським старостою у щойно зайнятому Любліні є гер Вінценз Поль. Спокійному чоловікові без його згоди забираємо сина і робимо з нього одного із найбільших польських ліриків XIX ст. Помираюча Річ Посполита так собі вподобала ту німецьку дитину, що саме їй прошепотіла останні слова прощання: «Вінцент Поль, син старости, напише «Пісні Януша». Чи не було ж це дивом плідної і родючої польської цивілізації? І це не єдине диво, бо що ж іншого сталося у Сем'янівці під Самбором? Венцель Шейнога Втеленскі, ц.к. мандатор з Чехії, що був присланий для винищення поляків, виховав для нас одинака, великого історика Кароля Шайноху, який першим учив поляків геніальної форми історичного оповідання. Причому, першим учнем його буде дуже здібний хлопчина (Матейко).

Чимало інших прибульців «втрачать» у Галічині своїх дітей. Аж прикро згадувати. Що ж бо завинив пруський поставник солі у Калуші, щоби його рідна дитина сталася великим державним діячем Францішком Смолькою, чи для того приїжджав аж з-над Райну чиновник казначейства у Наролі, аби саме тут дати життя Янові Ляму? І пан управник Дітль не для того

виховував сина під Дрогобичем (1804), аби згодом доктор Йозеф Дітль відкривав для поляків Криницю!

Усе те було таким дивним, що навіть цісар Франц I висловив своє здивування у 1831 р.: «Що повстають власне галицькі поляки – це мене не дивує, – адже вони віддавна мають tolle Kopfe (нім. «світлі голови»). Але не можу зрозуміти, що шукають там сини моїх чиновників? Хіба у мене їм не ліпше, ніж у Бога за п'єцом!?» Тим більші громи били у душі радника львівського губернатора пана Райтценгайма, коли після повстання на Конгресівці він уклав проект, що передбачав суворі покарання, аж до ув'язнення, тих батьків, чиї діти утекли за кордон. Пан радник прийшов зранку до урядового будинку, аби продовжити дію свого проекту і довідався із поліційного рапорту, що його рідний син також пристав на бік повстанців і утік до Польщі (згодом, на еміграції він стане гарячим патріотом і приятелем Словацького). Розгублені чиновники, що зібралися на нараду з приводу цього прикрого випадку, виявили, що учинок молодого Райтценгайма не поодинокий. Сини багатьох присутніх на нараді пішли його стопами. Утік з дому одинак жорстокого Вітмана, за ним пішли сини урядовця Ван Роя, апеляційного судді Вебера, офіцера Розенберга, старости Остермана, а далі – діти різних Тітценів, Гросів, Краусів і ціла фаланга інших. Der tolle polnische Adler геть чисто збаламутив бідаків...

Натомість інші були більш практичними. Вони робили тут гроші, трохи попустивши при тому владні віжки. Скажімо, така собі друкарська захланність змушує прибульців з Гамбурга Піллерів згорнути під своє крило усе, що 1820 роках випускало друковану продукцію над Полтвою. У 1822 році у Вільно виходять перші два томики Міцкевіча, а уже у 1827 р.

піллерівська друкарня в Галичині випускає у світ блискуче гасло: «Młodosci podaj mi skrzydła! Niech nad martwym wzlece światem». Яким дивом «Ода до юності», що уперто конфісковувалася цензорами у Вільно і яка сім років тулилася у рукописах по Польщі, врешті вийшла друком у Львові? – але це вже комерційна тасмниця фірми Піллерів.

Інкולי груба безтактність окупантів виливала відро холодної води на розпалені голови людности. Так було восени 1861 року. Рік гарячий, бо передував січневому повстанню 1862 року, і сенсаційний, бо уперше на львівський залізничний вокзал прибував потяг з Перемишля. З нагоди такої події на двірці 26 жовтня зібрався багатотисячний натовп. Клубами париторує машиніст шлях для представників духовенства, які мають посвятити «диявольську машину». Однак, його старання зайві. Юрбу людей розігнала блискуча табличка на чолі локомотива: Lemberg. Але ж Львів добре пам'ятає, що до його сполучення зі світом і до появи першої залізничної гілки чимало доклалися родини Фредрів і Сапігів. І от тепер Karl Ludwigs Bahn? Як колись львів'яни усі разом їздили на Чернівецький вокзал, так і тепер усі дружно присягають: Не хочемо німецької залізниці! І їздять далі фірманками.

Супротив спричинився до того, що у в'язницях, які австрійці збудували для поляків, дуже часто сиділи їх власні діти. Таким в'язнем був Генріх Шміт, історик і безстрашний революціонер, таким же кримінальником стався і благородний Карл Відман. Чимало інших славних імен безпосередньо походило із світу урядників: емігрант і літератор Людвік Набеляк був сином сілезького чиновника; маляр Корнель Шлегель – потомком комісара у станиславівському циркулі; червоний трибун Львова Отто

Гауснер – сином купця із Гамбурга. Зазвичай галицькі німці переставали існувати уже у другому поколінні, заселяючи і покращуючи наймолодший прошарок міста: середню інтелігенцію. Процес, який відбувався у часи Ренесансу у Кракові, а потім за короля Августа у Варшаві, процес цивілізаційної асиміляції, який із жахом помітив згодом Бісмарк – успішно проходив у першій половині XIX ст. у Львові. Якби після кількох десятиліть Львів знову відвідала б графиня Лулу, вона не упізнала б багатьох із своєї свити і заламала б руки, побачивши, які діти повиростали із вірних цісарських служак!

Переклала Ірина Магдши

*мар'яна
левицька*

*marjana
lewuska*

австрійський
«мистецький десант»

иноземні художники у львові
на зламі XVIII-XIX століть

Художня культура Львова т. зв. австрійсько-го періоду, позначена динамічним приростом середовища митців, серед яких на зламі XVIII-XIX ст. бачимо чимало іноземних художників. Фактично, їх не можна назвати іноземцями у прямому сенсі, адже всі вони були підданими Габсбурзької монархії. Проте відносно художніх традицій Львова, усталених мистецьких смаків львів'ян вони спочатку сприймалися як чужоземці, носії новомодних тенденцій та ініціатори модернізації різних ділянок художнього життя. Художники, про яких ітиме мова, були представниками різних націй (австрійці, німці, французи, чехи, голандці), вони не творили якоїсь організованої групи /спілки/ товариства (тощо), але перетиналися у зв'язках із клієнтурою, додаючи до багатокультурної палітри Львова нові свіжі барви.

Отже, яким був «мистецький ландшафт» Львова в момент проголошення міста столицею новоствореної провінції Галичини і Володимирії (Königreich Galicien und Lodomerien)? Головним замовником творів малярства залишалася Церква, відповідно – домінуючим був релігійний жанр. Можливості роботи в інших жанрах були для художників дуже мізерними: у середовищі шляхти і заможного міщанства цінувався парадний портрет, а історична, побутова картина, краєвид, натюрморт практично не створювались (а якщо і траплялися у палацах і резиденціях, то, переважно, це були привезені з-за кордону твори іноземців).

Організація діяльності місцевих художників до кін. XVIII ст. (1780 р.) проходила в межах малярського цеху. Цехова система освіти мала свою методику і певні критерії оцінки майстерності (здатність виконати професійний релігій-

ний образ, портрет у повний зріст і батальну сцену)¹.

Окремі дослідники зазначають, що в останні десятиліття XVIII ст. львівське малярство запізнилось у своєму стилевому характері, залишаючись в основі своїй цеховим та ремісничим². Справді, більшість портретистів XVIII ст. була цеховими ремісниками за самоусвідомленням, але не за рівнем професійної підготовки: маємо на увазі малярів-монументалістів С. Строїнського, М. Строїнського, і малярів-«універсалів» (які практикували як монументальне, так і станкове, зокрема портретне, малярство) В. Березу, О. Білявського, Й. Хойницького. Усі вони навчалися в Римі і були виховані на високих зразках європейського мистецтва. Інша справа, що місцеве львівське середовище нерідко ставило перед митцями спрощені, вузькі завдання, орієнтовані на смаки певної суспільної групи.

Але наприкінці XVIII ст. цехова система вже вичерпала свої можливості. Відтак, ініціатива ліквідації львівського малярського цеху у 1780 р. вийшла від самих художників, які були обізнані із практикою діяльності європейських академій. Також із утвердженням йозефінізму (1780-1790-ті рр.), і поширенням досить «войовничої» секуляризації, мистецька сфера у Львові опинилася у певній розгубленості: колишні найбільші замовники (церква і клір) відходили, нових (в особі буржуазії, міських інтелектуалів тощо) ще бракувало... У Речі Посполитій XVIII ст., до якої перед тим входив Львів, не було спеціальних навчальних закладів і вдосконалення художників відбувалось закордоном, переважно у Римі. Римська Академія Св. Луки у XVIII ст. переживала свій останній етап «законодавиць» напрямків і стилів, і поступово роль мистецьких столиць переймали Париж і Відень.

Саме до Віденської «Akademie der Bildenden Künste» наприкінці XVIII ст. зверталися погляди місцевих художників і поціновувачів, саме звідти ішли імпульси оновлення, і не випадково, митрополит Л.Шептицький скерував на навчання до Відня молодого Луку Долинського (автора поліхромії собору Св. Юра). На той час Віденська академія давала своїм випускникам змогу отримати ґрунтовну спеціалізовану художню освіту. Академія складалась із 5-ти відділів, загальний нагляд за академічним процесом здійснювала Академічна рада, до складу якої входили художники-викладачі, незалежні митці, представники дворянства, колекціонери³. Як основні предмети у ній викладалися архітектура, пластика, живопис і графіка. Допоміжними курсами, які безпосередньо пов'язувалися з мистецькою практикою, були анатомія, перспектива, стилезнавство, загальна історія, історія світового мистецтва. Серед найвидатніших викладачів того періоду, митців, які безпосередньо вплинули на розвиток мистецтва східних провінцій Австрійської імперії варто згадати Федеріка Фюгера, Йогана Баптиста Лампі, Йозефа Грассі, у творчості яких прослідковуються і вплив неокласицизму, і тенденції сентименталізму (притаманні блискучій англійській школі портрета XVIII ст.).

На зламі XVIII ст. в Європі сформувалася космополітична еліта, до якої належали і представники впливових аристократичних родин Галичини (Любомирські, Дідушицькі, Баворські, Сапіги, Красицькі, Морські, Скшинські, Батовські, Левицькі, Розвадовські, Дульські, Яблоновські та ін.), які фактично жили «на кілька столиць» (Львів, Варшава, Краків, Відень, Париж). Ознайомлені із модними зразками портретного малярства (переважно центральноєвропейського навколівіденського художнього

кола), вони віддавали перевагу іменитим художникам. Свідченням подібної практики є збережені у Львівській національній галереї мистецтв портрети кін. XVIII ст.:

- Генрика Любомирського у вигляді Купідона (автор А. Кауфманн, кін. XVIII ст.);
- Портрет Констанції Жевуської (автор А. Графф);
- Портрет Емілії Дідушицької (автор Й. Грассі);
- Портрет Катерини Стаженської (автор Ф. Жерар, 1803 р.);

Водночас, на зламі XVIII-XIX ст. Львів став містом, яке змінювалося як за суспільною структурою, так і за національно-етнічним складом. Цьому сприяли патенти австрійського двору, які поширювалися на переселенців у Галичину, ними особливо заохочувалися торговці, промисловці, ремісники, малярі⁴. Серед перших новоприбулих було й кілька художників-австрійців, роль яких для мистецького життя Львова була досить важливою, а швидке здобуття ними місцевого художнього ринку підтвердило, що наприкінці XVIII ст. у мистецтві відбувся поділ за професійною ознакою. Маємо на увазі діяльність портретистів Йозефа Пічмана (у Львові в період із 1796 по 1806 рр.), Йозефа Рейхана (з 1798 по 1817 рр.), Кароля Швейкарта (постійно проживав у Львові із 1802 по 1846 р.), поряд із якими працювали й інші митці (австрійці А. Ланге, А. Піту, Й. Енгерт, Й. Гаар, Й. Клімес, А. Лауб, Й.-Ф. Гауштайн, Ф. Кімстеттер, голандець Ю. Бюссе, чехи К. Ауер, Й. Свобода).

Художня практика перших новоприбулих митців Й. Пічмана та Й. Рейхана ще була тісно пов'язана із меценатом магнатських родин⁵. Але наступні митці, що прибували до Львова, були вже вільними художниками, які працюва-

ли на різні верстви замовників (наприклад, К. Швейкерт).

Першим до Львова в 1796 р. прибув Франц Йозеф Пічман (1758-1834), випускник Віденської академії, учень Д. Лампі (Старшого), Ф. Фюгера та Й. Брандта⁶. У Відні молодий Й. Пічман прагнув утвердитись в історичному жанрі: малював пафосні сюжети про Олександра Македонського, про подвиги Геракла, за один із яких отримав золоту медаль Академії в 1787 р. (полотно «Геракл віддає Адметові його дружину Альцесту, яку вивів із підземелля» / зберігається у Gemaldegalerie der Akademie der Bildenden Kunst у Відні). Після того (у 1787 р.) художник отримав остаточне підтвердження як Historienmaler, тобто «художник історичних картин» і дійсний член «Freie Akademie der Vereinigten Bildenden Kunst» у Відні.

Після польського повстання під проводом Т. Костюшки і загрози втратити стабільний прибуток Й. Пічман переїхав із Варшави до Львова. Адже Львів – столичне місто із рідною австрійською адміністрацією, місто поліетнічне, із великою кількістю переселенців нових та уже знайомих польських родин. Серед них найтісніші контакти Й. Пічман підтримував із родинами Мієрів, Семяновських, Станіславом Тарновським та римо-католицьким львівським архієпископом Каєтаном Ігнацієм Кіцьким. Упродовж перебування у Львові (з 1794 по 1805 рр.), художник намалював 347 портретів⁷. З цієї галереї портретів львівської аристократії збереглося лише кілька творів (портрет подружжя графів Стаженських, К. Сапіги (ЛІМ), Д. Малаховського (ЛНГМ), Антонія Розвадовського (1794-1798, МНВр.), Петрунелі Суходольської, Дрогойовської (ЛНГМ)⁸.

Створюючи замовні портрети, Й. Пічман не обмежується вимогами фізіономічної подіб-

ності, він прагне втілити настрій, душевний стан своїх героїв. Сильним виражальним засобом стають краєвидні фони портретів, що для тогочасного львівського портрета було неабиякою новацією. Ці, введені Й. Пічманом, легкі, наповнені світлом і повітрям пейзажні фони підкреслюють душевну рівновагу і внутрішню гармонію портретованих. Особливо вміло художник користується колористичними засобами, співставляючи ясні, майже по-акварельному прозорі вохристо-жовтуваті та зеленаво-сині відтінки. Чудовою ілюстрацією такої манери портретування можуть бути парні сімейні портрети Мацея Ігнація Стаженського та його дружини Марії Стаженської (з Баворовських, обидва – 1790-ті рр. ЛНГМ); зображення Антонія Франтішка Розвадовського (бл. 1794-1798 рр. МНВр.) чи Юзефа графа Коморовського (1790-ті рр. ЛНГМ). В цих творах Й. Пічман виявляє себе послідовником видатної плеяди англійських портретистів XVIII ст. (Дж. Рейнольдса, Т. Гейнсборо, Д. Ромні, Т. Лоуренса), опосередковано «прищеплюючи» на львівський ґрунт знайомство із західноєвропейськими тенденціями.

Наступним художником, що з'явився у Львові став німець за походженням Йозеф Рейхан (1772-1817). Він прибув до Львова в 1798 р. на запрошення родини графа А. Чарторийського. У Львові Й. Рейхан працював виключно як портретист, зображаючи середовище польської шляхти. З-поміж зразків парадно-офіційного портрета авторства Й. Рейхана варто згадати зображення Александра Батовського (1799 р., МНВ, походить зі Львова – збірка М. Гембаровича) та Константи Розвадовського (1812(?) р. МНВр.)⁹.

Одним з кращих творів Й. Рейхана є портрет тодішнього директора львівського «Цісарсько-

королівського привілейованого театру» Войцеха Богуславського (МНВ). Співставивши час перебування у Львові Й. Рейхана (з 1798 р.) і В. Богуславського (1795-1799 рр.), можна припустити орієнтовний час створення портрета в межах 1798-1799 рр. Цей твір позначений легкою ефектністю виконання та глибоким розкриттям внутрішнього світу героя. Портретованим невимушено сидить у зручній позі, прихилившись до стовбура дерева. Помітне бажання художника колористичну складову композиції: як у співставленні чорного, білого, розбілених червоно-рожевого та блакитного тонів костюма, так і в зображенні червоних відблисків заходу сонця, темного масиву дерев на другому плані. Немаловажну роль у розкритті образу відіграє такий аксесуар як книга на колінах портретованого. Портрет В. Богуславського, відображає зміщення акцентів у розкритті образу зі станovo-репрезентативних характеристик до глибшого проникнення в духовний світ моделі.

Третім з професійних австрійських портретистів до Львова в 1802 р. прибув 30-річний Кароль Швейкарт (закінчив ВАМ у 1795 р., студював у Страссбурзі). К. Швейкарта вже можна назвати вільним художником, що не залежав від впливових меценатів, а заробляв продажем власних творів. Варто зазначити, що за попередні 20 років (1780-1800-ті) у Львові відбулися зміни, що розширили коло поціновувачів і «споживачів» мистецьких творів. Змінилося середовище замовників, – тут побільшало представників бюргерства (купці, промисловці, банкіри, люди вільних професій, наукова еліта тощо). Розквіт творчої діяльності Швейкарта припав на 1820-1840-ті роки, коли репрезентативна концепція портрета поступалася камерній (з дещо діловито-прозаїчним трактуванням тенденцій віденського бідермайє-

ра). Прикладом можуть бути портрети Юзефа Дідушицького 1828 р. ЛІМ); Кароля-Антон Менгарта, 1817 р., ЛГМ, Шаффеля, ЛГМ) та ин.

Домінуючим упродовж усієї діяльності художника був тип парного родинного портрета, характерними зразками якого можна назвати зображення членів родин Менгартів, Свйонтковських, Яськевичів. Більшість творів художника позначені старанністю і увагою до зовнішньої ефектності виконання (Портрет дами в чепці, пер. пол. ХІХ ст. ЛГМ; портрети подружжя Гауснерів (МНК); портрет Франца Дейми, 1825 р. ЛІМ; портрет дами в ампірному одязі, пер. пол. ХІХ ст. ЛГМ. Швейкарт-портретист імпонував львівським замовникам своїм педантизмом, точністю (ледь прикрашених) портретних характеристик, майстерністю у передачі краси матеріального (чи-то тілесної краси, чи присмних для ока переливів тканин, блиску прикрас)¹⁰.

Поруч із названими художниками, у Львові працювали й художники нижчого рівня (як-от Ф. Гогенауер (ВАМ – 1825 р.; у Львові після 1825 р. – Портрет службовця (1836 р. ЛГМ); Й. Енгерт. Портрет Кшиштофа Антоновича, судового радника (пер. пол. ХІХ ст., ЛІМ), чех Якуб Процінський (Автопортрет); чех Ф. Пероутка (закінчив ВАМ, працював як художник порцеляни, викладав рисунок в гімназіях Львова і Бродів) – портрети подружжя Елінгерів (пер. пол. ХІХ ст. ЛГМ), портретист-мініатюрист Антоній Лауб (з 1788 р. у Львові).

На наступному етапі розвитку львівського малярства (1830-1840-ві рр.) місцеві художники (випускники ВАМ) повернули втрачені позиції. З того періоду можна згадати кілька більш «голосних» іноземних імен, популярних у колах нового львівського бюргерства: Август фон Медвей (уродженець Львова у 2 поколінні –

батьки-німці, приїхали до Львова за патентом Йосифа II; навчався у Віденській академії мистецтв в 1834-1836 рр., клас Л. Купельвізера, у Львові 1842 р. – 1849 р.). Карл Арндт у Львові в 1840-х рр. (1836-1840 рр. – навчався у ВАМ у класі Л. Купельвізера) / К. Арндт. Портрет чоловіка, 1850-ті рр. ЛГМ. К. Арндт. Портрет жінки, 1850-ті рр. ЛГМ.

Особливістю тогочасного львівського малярства стала й своєрідна «становя» спеціалізація майстрів. Так, перші прибули до Львова австрійські митці, такі як Й. Пічман і Й. Рейхан здобувають популярність у аристократичних колах замовників, яким очевидно імпонує високий рівень технічної майстерності, культура рисунка, новаторство у колористичних та композиційних вирішеннях. Показовим, і новим для Львова, стало впровадження ними композицій, в яких моделі позують на тлі краєвиду: Й. Пічман – портрет М. Дашкевич з донькою, портрет А. Розвадовського, Й. Рейхан – портрет В. Богуславського, К. Швейкарт – портрет жінки на тлі краєвиду.

У доробку художників-иностранців, що працювали у Львові наприкінці XVIII – у пер. пол. XIX ст., виділяється ще одна новація в межах портретного жанру – створення автопортретів. Місцева малярська школа на тому етапі ще не зверталася до цієї теми (хоча відомо, що власне зображення в одній із поліхромій Латинського катедрального собору виконав С. Строїнський у 1770-х рр.). Але, власне, камерний тип автопортрета, у Львові з'явився завдяки малярам-австрійцям:

- Й. Пічман Автопортрет (втрачений);
- Й. Рейхан, Автопортрет з олівцем (втрачений)¹¹;
- К. Швейкарт, автопортрет (парний до портрета дружини, ЛГМ);

• Я. Процінський, Автопортрет 1839 р., ЛГМ.

Пейзажистом, що відкрив галичанам красу і мальовничість їх рідного краєвиду, змусив пригадати історичну минувшину пам'яток архітектури став австрієць Антон Лянге. (Я. Машковський. Портрет А. Лянге (бл. 1837 р., Національний музей у Кракові/ далі – НМК). Саме його можна вважати родоначальником галицького краєвиду як самостійного жанру, що досі був лише ефектним тлом для сюжетних полотен. У своїх полотнах художнику вдалося поєднати масштабну піднесеність загального мотиву і досконалу точність відтворення найдрібніших деталей. Окрім того, ознайомлений із актуальними тенденціями жанру, і орієнтуючись на концепцію ідеального романтизованого краєвиду, А. Лянге для більшості живописних полотен обирає мальовничі куточки Галичини: руїни замку в Збаражі, замок в Колтові, вид Олеська, Пліснесько, замок в Теревовлі та ін (фонди ЛІМ). З полотен і рисунків А. Лянге було підготовлено 2 перші у Львові альбоми літографій): «Zbiór widoków cenniejszych ogrodyw w Polsce» та «Zbiór najpiękniejszych okolic w Galicji», виданих у 1824 р. закладом А. Піллера (35 гравюр).

Необхідно зазначити, що саме завдяки иностранним митцям у Львові розвинулися графічні техніки (літографія насамперед). «Тандем» видавців Піллерів і запрошених ними ілюстраторів, започаткував не просто цікаві й «приємні» для ока серії краєвидів, а дав поштовх до розвитку жанру краєвиду як такого. Окремим напрямком діяльності А. Лянге була львівська ведута. З особливим замилюванням до затишної і поетичної краси львівських парків, Антон Лянге змальовував Львів. І завжди, серед мальовничої природи (Цетнерівка, Пелчинський став), бачимо постаті людей: чи то на відпочинку, чи

зайнятих буденними клопотами. Саме за літографіями з його рисунків дізнаємося більше про Львів початку XIX ст. (літографії Губернаторські вали, Пелчинський став, Погулянка, Цетнерівка – 1823 р.). 14 картин А. Лянге прикрашали парадні зали міської ратуші. Також художнику доручали оформлення міста на час урочистих подій (приїзду коронованих осіб, феєрверків тощо).

Своєрідним «портретистом» Львова пер. пол. XIX ст. можна назвати чеського графіка Карла Ауера. Народжений у Празі (бл. 1818 р., абсолювент ВАМ), він прибув до Львова у 1840-х рр. на запрошення видавця П. Піллера. Твори К. Ауера – топографічно-точні, дуже докладні види львівських вулиць і площ. Водночас, його рисунки (і виконані за ними літографії) мають дещо від сценографічного бачення краєвиду – за побудовою композицій, поділом на плани, обов'язковим введенням «мізансцен» у виконанні міських мешканців. Карл Ауер виконав літографії для альбому 1837-1838 рр. «Galicja w obrazach, czyli galerja lit. widokow, okolic i najznakomitszych zabytkow w Galicji, z opisaniem obrazow w jezyku polskim i niemieckim» (48 гравюр). Львів 1840-х рр. постає на літографіях К. Ауера не лише у формі фіксації архітектурних пам'яток, а як місто живого спілкування, «зітканого» з людських контактів і конфліктів. Зображаючи львівські вулиці і площі (Нижні вали, площу Фердинанда, Ратушу, Оссолінеум, вул. Панську та ін.), художник не оминав нагоди показати строкате товариство: променад кавалерів і дам, військових верхи на конях, ремісників і прислугу, забави дітлахів, не цурався зображення волоцюг і навіть вуличних собак... Важливою частиною творчої біографії К. Ауера є серія портретів галицьких громадських діячів (О. Фредра, Т. Ленартовича,

В. Залеського, М. Гриневецького, М. Куземського, митрополита А. Шептицького).

Про міське товариське життя Львова також дають уявлення літографії та рисунки німця Й. Герстенбергера (Вистава «Медея» в міському театрі 1805 р., Бал у редутовій залі, 1806 р.). Немало про львівську аристократію і багатіїв можуть розповісти і рисунки Антона Вайделя 1840-х рр., що не лише докладно змалював найновіші фасони вбрання тих років, але й передав саму атмосферу балів і карнавалів.

У середовищі львівських графіків-чужоземців варто також виділити австрійця Йозефа Франца Гауштайна, автора львівської ведуги та кількох літографованих портретів (наприклад, портрет Франца-Ксавера Моцарта, 1820-ті р. – засновника і голови львівського музичного товариства). Також для видавничого закладу Піллерів працював чеський художник Йозеф Свобода (домашній учитель рисунку в родині Фредро-Шептицьких). Працювали у Львові пер. пол. XIX ст. й менш відомі іноземні літографи (Герр, Клемент, Мюнстерфельд, Нігроні, Штольц), про яких практично відсутні біографічні відомості¹². Тогочасна львівська літографія, у виконанні когорти іноземних митців є безпосереднім відображенням давнього Львова, зафіксованого зацікавленим і прихильним поглядом.

Треба визнати, що іноземці фактично започаткували у Львові новий тип мистецької освіти (різних рівнів). Одним із перших студії рисунку в Нормальній школі у Львові провадив австрієць Франц Кімстетер (1790-1818). Рисункова школа досить професійного рівня існувала у Становій академії (де навчалися діти шляхти). Першим її викладачем був голандець (?) Ю. Бюссе (брак біографічних даних)¹³. Про те, що навчання в цьому закладі було поставлене

на досить добромu рівні свідчать студійні рисунки її викладачів – Ю. Бюссе, згодом Я. Машковського (з 1834 р.). Згадана Рисункова школа проіснувала до закриття Станової академії у 1843 р. Зазначимо, що голандець Бюссе, окрім академічних студій рисунку, підробляв навчаючи малювати квіткові натюрморти (жива традиція голандської школи XVII ст.).

У 1821 р. до Львова приїхав ще один професійний викладач, здібний рисувальник Йозеф Галлер, випускник Віденської академії, який викладав у львівському ліцеї. Його графічні замальовки урбаністичних краєвидів Львова, виконані у техніці гуаші та акварелі, відзначаються надзвичайною педантичністю. «Театр Скарбека і площа перед ним» (1841 р.), де детально відтворено новозбудований театр і влучно передано характерні міські типажі; на акварелі «Губернаторські вали» (1824 р.) точно і дуже прискіпливо зображений зразковий порядок площі перед намісництвом.

Отже, на зламі XVIII–XIX ст. завдяки іноземним художникам мистецьке життя Львова збагатилось рядом нових прогресивних явищ. Притік іноземних майстрів на зламі XVIII–XIX ст. сприяв мистецькій/культурній інтеграції Львова у загальноєвропейський контекст. Приїжджі художники стали своєрідними «трансляторами» окремих стилістичних новацій: тенденцій сентименталізму англійської портретної школи, привнесені Т. Лоуренсом через Відень; стилістики віденського бідермайера, поширюваної австрійськими й німецькими митцями у 1820-х рр. тощо/

Іноземні митці показали, як можна працювати поза сферою впливових меценатів, орієнтуючись на широкі кола замовників. Також іноземні художники (на протигагу творчому універсалізму місцевих) працювали у межах

вузької спеціалізації. Щодо живопису, то приїжджі художники-австрійці продемонстрували технічні й формальні новації (манера письма, типи композицій, запровадження пейзажних фонів), тематично розширили «репертуар» портретного жанру (дитячий портрет, автопортрет). Майже родоначальником місцевого краєвиду може вважатися австрієць Антон Лянге.

До заслуг іноземців належить також значне збагачення засобів і тематики графічних зображень: від топографічних видів Львова, до проникливого відтворення мальовничих міських куточків. Закладені віденською художньою школою детальність і прискіпливість у поєднанні із ідеалізаторськими тенденціями сприяли популярності жанрово-пейзажних графічних замальовок із життя міста. Чеські й австрійські графіки стали також першими авторами портретної галереї львівських громадських діячів, науковців, літераторів (згадати-б зображення професорів Львівського університету чи учасників польського літературного кола (А. Бельовський, А. Дунін-Борковський, Л. Набеляк, організаторів «Руської Трійці» І. Вагилевича та Я. Головацького тощо).

Приїжджими художниками було закладено основу для початкового рівня системи художньої освіти (у формі Рисункової школи), хоча із певними обмеженнями (слабка матеріальна база, відсутність теоретичної підготовки). Це стало основою для динамічного розвитку львівського художнього осередку середини XIX ст. та появи грона видатних місцевих митців.

¹ Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983 – С. 46.

² Botoz-Antoniewicz J. Katalog wystawy sztuki polskiej od roku 1764-1886. – Lwyw, 1894; Guttler J.

Sto lat malarstwa Iwowskiego: 1790-1890. – Lwow, 1937.

³ Купчинська Л. Віденська академія образотворчих мистецтв і навчання у ній української та польської молоді Галичини (кінець XVIII-XIX ст.) // Записки НТШ. Мистецтвознавча секція. Вип. – Львів, 2001. – С. 180.

⁴ Монолатій І. Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кін. XVIII – сер. XIX ст.) // Галичина. Наук. і культурно-просвітній краєзнавчий часопис, 2004 – №10. – С. 65-66. – Автор наводить дані, що впродовж 8 років (до 1786 р.) в Галичині оселилось понад 14 тис. німців, австрійців, чехів. Також з 1772 по 1827 р. кількість населення збільшилась від 25 тис. до 55,5 тис. осіб. – Див.: Історія Львова в документах і матеріалах.: Зб. документів і матеріалів/ Упор. У.Я. Єдлінська, Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський та ін.; АН УРСР Інститут суспільних наук, ЦДІА у Львові, Державний архів Львівської області – К.: Наук, думка, 1986 – С. 81.

⁵ Традиція запрошувати малярів-іноземців на службу до магнатських родин існувала й у сер. XIX ст.: німець Ю. Ріхтер був на службі родини Павліковських, а чех Й. Свобода працював у родині Фредро-Шептицьких – Малець С. Мистецьке життя Львова першої половини XIX ст. / Львів. Історичні нариси. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – С. 201.

⁶ Географія діяльності Й. Пічмана: (Варшава – 1789-1794 рр., Корець на Волині – 1788 р.; Львів – 1796-1806 рр.).

⁷ Rastawcki E. Stownik malarzyw polskich tudziej obcych w Polsce osiadtych lub czasowo w niej przebywajacych.: W 3 t. – Warszawa. – Т.ІІ, 1851, s. 241. Roskau-Rydel I. Kultur an der Peripherie des Habsburgs Reiches. Die Geschichte des Bildungswesens un der kulturellen Einrichtung in Lemberg von 1772 bis 1848, – Wiesbaden, Harassowitz, 1993. – s. 329.

⁸ ЛІМ – Львівський історичний музей, ЛНГМ – Львівська національна галерея мистецтв, НМВр – Національний музей у Вроцлаві (Польща).

⁹ МНВ – Національний музей у Варшаві (Muzeum Narodowy w Warszawie)

¹⁰ У портреті дуже важливу роль відіграє зображення одягу (одяг ще засвідчує майновий статус зображених, вказує на становище моделі у суспільстві. – Див.: Шоню Пьер. Цивілізація Просвещения. / Пер. с фр. И. Иткина, М. Гистер. – Екатеринбург: У-Фактория' М АСК МОСКВА 2008 – С. 518.

¹¹ Mycielski J. Sto lat dziejw malarstwa w Polsce 1760-1860. – Krakow, 1902. – S. 92.

¹² Opalek M. s. 81.

¹³ Левицька М. До художнього життя Львова у пер. пол. XIX ст. / Мистецтвознавство' 02 – 2003, Львів: СКІМ. – С. 131.

**станислав
вінценз**

*stanisław
vincenz*

ПОЕТ
СРІБНИХ
КВІТІВ

Понад двадцять років тому я познайомився у Львові з Нухімом Бомсе. Наше знайомство відбулося на особливому тлі. Саме тоді в міському Промисловому музеї на спеціально оформленій виставці представляли взірці художнього промислу жидів з містечка Сасова. Водночас у сіоністській щоденній газеті «Chwila» на чолі з редактором д-ром Генриком Гешелесом щодня друкували цікаві, навіть поетичні статті д-ра Петра Контного під назвою «Срібні квіти». Саме д-р Контний відкрив для львівської публіки скарби творчих ремесел Сасова і саме він, не хто інший, привіз експонати до Львова. Були це переважно т. зв. атури – квіти, ткани срібними нитками, для оздоблення гебрейських молитовних талесів.

Про Сасів у Львові мало хто знав, відомо було тільки, що там є якась фабрика тонкого цигаркового паперу, про жодні атури досі ніхто не чув, мало хто знав, що жив там колись пророк любови – рабин Мойше Лейб із Сасова (помер 1807 р.), і ніхто досі не чув про цей новий і живий цвіт, яким був Нухім Бомсе та його поезія. Згадана виставка викликала суперечливі почуття, чи радше змішані, зрештою, задумані д-ром Контним для підсилення контрасту. З одного боку – подив від артистизму, бо хто міг припустити, що жидівська біднота таким займеться, а з іншого боку – співчуття до тих самих бідняків і до їхньої долі на межі убогости. Ткацький верстат, на якому виготовляли такі гарні атури, нагадував – за різким виразом д-ра Контного – якусь «шибеницю для котів». Також говорили, що найбільші «капіталісти» Сасова, тобто власники ткацької майстерні, мають, щонайбільше, від двохсот до трьохсот злотих засновницького капіталу, і що в результаті заробіток робітників, які працюють за такими

верстатами, як той, що ми бачили, складає вісім злотих на тиждень, при чому робочий день триває дванадцять годин.

Той самий д-р Контний, якого друзі, хоч і цінували його задуми, називали одержимим, а противники – іще гірше, разом з експонатами привіз і прислав до мене Нухіма Бомсе, щоби знайти йому хоч якусь посаду у Львові. Адже це була столиця, і можна було сподіватися, що найгірше робоче місце буде ліпше, аніж сидіння за «шибеницею для котів». Перед тим, як зустрітися з Бомсе, чуючи великі похвали, що це талановитий поет, я трохи побоювався, чи не познайомлюся з кимось таким, хто вже піддався останній поетичній моді, як це буває в молодості навіть у дуже талановитих поетів.

Перше враження було несподіване – якнайкраще. До мене прийшов юнак, блондин, я би сказав – нордичного типу, з очима сором'язливої дівчини, надзвичайно несміливий і тихий. Він говорив польською, невпевнено, але добре, що мене також трохи здивувало, бо він не закінчив жодної польської школи, а околиця містечка Сасова, якщо говорити про сільське населення, була українською. Найбільша трудність полягала у прочитанні його поем, бо хоча іще в гімназії мої жидівські приятелі багато читали мені уголос Розенфельда, а також оповідання Шолома Алейхема, я не знав гебрейських літер. Тому Бомсе, на моє прохання, переписував слова, ніби коментарі до Піндара чи Горація, потім він читав мені вголос, і, нарешті, я сам, так-сяк підготований, читав вголос. Я був здивований і без усякого перебільшення зачарований. Ці поезії мали якусь простоту стародавньої лірики і звучання пісні. Вони були живим голосом містечка і краю, полів і лісів, які оточували містечко. Над усім вивищувалася постать Матері, вже померлої, яка до старості працювала при

такому ж ткацькому верстаті. Я насправді був добре знайомий з гебрейською мовою (їдиш. – Прим. ред.), але не сподівався, навіть після Розенфельда, що з неї можна видобути такі інтонації. Адже цю мову називали жаргоном, і навіть сіоністи – а я знаю це з багатьох розмов – мали до неї упереджене, якщо не гірше, ставлення. У цих віршах було все дитинство Бомсе, його любов до природи і до людей, було і його сирітство. Ніколи не забуду приспіву з вірша «Pust ist di Welt» чи доброзичливі, пісенні, високохудожні описи селянського танцю з приспівом: «Гей, Марусю, Марусенько», а далі – здивування дитини чужими традиціями, враження від подвір'я церкви, яке він роздивлявся з вулички через штахети. У віршах завжди присутня любов до тварин, особливо до коней, і хто хоч трохи цим займався, то зауважив, що це дуже поширена серед жидівського люду Сасова традиція рабина Мойше Лейба, друга людей і усього живого. Як же у світі патентів, докторатів і академій пояснити, що велика традиція та глибока культура цього народу жила щодня, навіть на шабаші у найбідніших!

Після короткого перебування у Львові, де Бомсе познайомився з усіма нашими знайомими та друзями, від поїхав до Варшави, де завдяки підтримці д-ра Бена Лібермана отримав посаду у фірмі, добре продумана ініціатива якої була скерована на те, щоби шляхом експорту художньо витканих декорацій із Сасова, особливо до Франції, допомогти місцевому художньому ремеслу. Бомсе був несміливим, навіть у Варшаві, де польські поети прийняли його дуже доброзичливо. Пригадую особливо приємну статтю про Бомсе пера Казимира Вежинського.

Наша дружба відтоді розвинулася й зміцніла і тривала решту життя. Я познайомив Бомсе з мою родиною, а також з моїми друзями, як

поляками, так і швейцарцями і французами, які приїжджали до нас гостювати. Він же познайомив мене з поетами й літераторами, які писали по-жидівськи.

Незабутнім для мене, і як він сам завжди казав, пам'ятним для нього був відпочинок у нас у селі, у Східних Карпатах: у Рунгурській Слободі і в Бистриці під Чорногорою. Завжди несміливий, завжди сором'язливий і неговіркий, Бомсе здобув собі симпатію всієї нашої родини, на загаль дуже прив'язаної до католицизму, але позбавленої навіть найменшого сліду негативного ставлення до жидів. Не тільки мої старі батьки, але кожен, по-своєму, тішилися Бомсе, йому раділа кожна дитина і кожна людина з прислуги. Не менше тішилися мої друзі, а серед них були: відомий публіцист, колишній львівський воєвода Петро Дунін-Борковський, Єжи Стемповський, Ганс Збінден, швейцарець, тепер голова товариства літераторів Швейцарії, Крістіан Сенегал, автор відомої книги, – я назвав тільки тих, хто відразу спав на думку. І кожен із них, без винятку, був втаємничений у чар поезії Бомсе. З часом вплив Бомсе, як завжди тихий, ненав'язливий, увиразнювався і закріплювався. Пізніше ми жартували з відомою варшавською журналісткою, пані Рахелею Ауербах, що Бомсе так «асимілювався» з поляками, що навчив моїх дітей гебрейської. І справді, він навчив двох моїх синів гебрейських літер, так що вони більш-менш могли розібратися принаймні в текстах газет. Ми подорожували разом по Чорногорі серед вітрів, серед снігових заметілей в самій середині літа. Ми сідали біля тріскотливої ватри у колибах, а гуцульські пастухи, старі й молоді, почувши, що це мій друг, приймали його сердечно і, зазвичай, щедро частували, чим могли, щоби «панич», Боже бо-рони, не зголоднів. Задимлені й одночасно про-

віяні вітрами, ми поверталися до дерев'яного будиночка під вершинами і там ночами читали. Ми читали найновіші вірші Бомсе й мої оповідання про вівчарів і хасидів. Ми читали все, що можна було, з усіх літератур світу, навіть з індійської, а він – хоч, здавалося, від природи пасивний і не ласий – засвоював усе, що чув, назавжди. У цьому чоловікові, глибоко підготовленому сасівською культурою, який не закінчував навчальних закладів, але поглинав усе ретельно, докладно, раз і назавжди, не було ані тіні пересичення чи нудьги – цього прокляття багатьох літераторів.

У свою чергу, Бомсе познайомив мене у Варшаві із колом жидівських літераторів. Через нього я познайомився з Іцеком Мангером, полум'яним поетом, який цілими вечорами читав і пояснював свої поеми – блискучі, проймаючі, вражаючі. Через нього я познайомився з пані Ауербах, ніжний чар і лояльність якої залишаться назавжди в моїй пам'яті. Також через нього я познайомився з проф. Шнеерсоном, який так зичливо наситив мою цікавість щодо жидівських легенд. Нарешті, він завів нас із Бомсе до жидівського театру, у якому власне грали сценічну байку Гольдмана у чудовій та блискучій переробці І. Мангера під назвою «Бабе Яхне». Театр був приголомшливий. У нас було враження, що ті молоді люди – режисери й актори – могли здобути світ.

Додам лише, що я помістив у літературному місячнику «Droga», що виходив у Варшаві, польську підбірку перекладів Бомсе. Хоч переклад з гебрейської на польську викликав немало труднощів, багато читачів реагували дуже доброзичливо, особливо сподобався вірш «Хавер Пінье», це була ніби рефлексія комуністичного піднесення, чи радше мрій ранньої молодости Бомсе. Це було досить парадоксально,

адже «Droga» зовсім не мала комуністичних симпатій, радше навпаки. Але простота, сила слів Бомсе, їх людяність, були такими великими, що проймали читачів навіть через польську призму чужого і неприємного їхнього змісту, але не форми.

Почалася війна, а з нею окупація східних територій Речі Посполитої. Ми були розділені відсутністю зв'язку і, можливо, загальним жахом від того, що сталося за такий короткий час, а також дуже поганими передчуттями. Власне тоді я отримав листа від Бомсе, який був ніби розпачливим криком крізь простір. Пам'ятаю одне речення: «Мені хочеться плакати, і я плачу, коли думаю про Матір, про мою долю і про вас також». Від советської дійсності Бомсе нічого не очікував. Колись, ще в містечку, він був запальним читачем книги Бухаріна про історичний матеріалізм, але давно вже розчарувався, здається, без жодного впливу, тільки завдяки непохитній чесності. Бо в цій людині – тихій та скромній, з дитячими очима, був пуританський гарт, майже біблійний, і пристрасний протест проти будь-якого насильства, а ще більше – проти максими, щоби будь-яка мета, навіть найвища, може усправедливити грубі, жорстокі та брехливі засоби. Він був також, як мені здається, гідним духовним потомком рабина Мойше Лейба із Сасова і достойним представником свого народу, народу миру.

Незабаром ми зникли один одному з очей на кілька років. Я і моя родина утекли в Угорщину, а він в останній момент перед нападом німців утік на схід у формі російського солдата. Згодом він розповідав мені, що ризикував життям, бо його хотіли розстріляти як німецького шпигуна, а советський офіцер, жид, з яким йому вдалося знайти спільну мову і перед котрим оправдався, врятував йому життя. Реш-

ту спогадів з Росії я знаю тільки з його оповідань. У таку тяжку хвилину його смерті я не хочу нічого роздмухувати, бо й так уже щодо нас, тобто щодо Бомсе та його друзів, забагато ненависти в повітрі. Тому в будь-якому разі я повинен повторити те, що мені сказав Бомсе, коли ми зустрілися 1947 року у Франції: «Перебування в Росії знищило мене й мою поезію». А все ж над ним чувала постать Матері, і ті нечисельні вірші, що були написані в Росії, дихають тою опікою. У Парижі він отримав нові можливості для пізнання. Він відвідував музеї, поволі набирився сили. Кілька днів він провів у нас, у французьких Альпах; тут ми знову ходили по горах, хоча не так жваво, бо Бомсе скаржився на серце, а я, за старим звичаєм, жартував, що на нас нема смерті і намагався вибити йому з голови думку про хворобу. Знову вечорами ми читали один одному, а ще уголос сумували за рідним краєм, за містечками, за полями й за горами. Але наш сум, підсилений надто реалістичною впевненістю, що там уже нікого немає, зависав у повітрі. Під впливом пережитого в Росії, відчуваючи все більше загрозу над собою, він не міг спати спокійно, і, заохочуваний родичами з-за океану, виїхав до Америки. Листи писав не так часто, як звичайно, і були вони сповнені туги: «Мої кохані, шановні, дорогі, як сильно я хотів би бути з вами!» Якось Бомсе ходив по цілому Нью-Йорку за одним, запряженим у візок конем, він мріяв полежати у траві, їздив до моря в жарке літо, але там, на морському березі, не було вільного куточка, де би можна було відпочити від галасу й натовпу. Він постійно обіцяв, що після залагодження справ із документами на проживання приїде до нас до Франції. Так писав він ще місяць тому, у святочному посланні. Я намагався його переконати, що в нього буде свій кутик, що ми будемо читати,

ходити по музеях і мандрувати лісами, як колись. Це був наш останній контакт через листи.

Одна з поем Бомсе сповнена передчуттям смерті, завуальованим добрим гумором. Смерть стукає до нього, а він на своїх дверях залишає записку: «Гер Той, Нухіма нема вдома, прошу зайти іншим разом». І так сталося.

Бомсе був поетом з ласки Божої. Його поезія доступна й важка водночас. Доступна завдяки простоті вираження, як витвір багатьох віків, як найкраща народна пісня, як привітання ластівки, строфи якого збереглися від Стародавньої Греції до сьогодні. Його поезія була важка, бо безмежно інтонована і правдива, без жодного штампю, без жодної дешевизни, а насамперед тому, що розрахована на людину й вимагає дослівного сприйняття. Вона могла б пройти через віки, як та пісня про ластівку, якби й далі говорили й розуміли по-жидівськи, якби ця мова не стала з не надто великим ентузіазмом культивованою пам'яткою. А Бомсе був квіткою того суспільства, яке у нас, у Польщі, і на землях старої Речі Посполитої говорило по-жидівськи. Чи ж був він одним із останніх слів того племені, тієї мови? Це найбільша й болюча турбота, і це була турбота Бомсе, про яку він постійно писав у листах з Америки. Щоби збереглися та мова і те слово. Бомсе був сиротою. Відколи я його знаю, я не раз я думав про те, що не зустрічав дорослу людину, в якій би так відчувався смуток сирітства. Після війни він став тисячократним сиротою, бо ціле суспільство тієї мови, як і сама мова, догорають. Саме цього і боявся Бомсе, дай Бог, аби неслучно. Разом із ними щезає і вся культура, яку несли такі, як ребе Мойше Лейб. У поемі Словацького Роза Венеда є голосом попелу винищеного народу. Вражає думка, що разом із мовою може загаснути тиха сила слова Бомсе. Ця болісна думка

не обминає й мене, як одного з тих, яких названо у відомому тексті: «хасидім посеред гоїм». Це в пам'ять про Бомсе.

Гренобль 1954

Нухім Бомсе
Молитва моєї матері перед сутінками

Niech Twoje światło, Panie, tylko dniowi świeci
A tylko ciemność zachowaj dla nocy.
Niech moja suknia ubogiej kobiety
Spokojnie leży na ławeczce w nocy.

Niechaj w klasztorze umilkną już dzwony,
Mój sąsiad Iwan niech ich nie kołysze,
Niech nocny wiatr odejdzie w inne strony
Żeby dzieciom w kołyskach było jak najciszej.

Niech kury śpią na grzędach, w stajniach konie
Pośrodku ciemnej nocy.
Kamień sprzed nogi złodziejowi odejm
Żeby nie upadł idąc w ciemnej nocy.

Napełnij niebo w ciemnej nocy ciszą,
Błyskawice powściągnij, przytłum gromy,
Niechaj rodzące matki ich nie słyszą.
Niech nikt nie będzie i w myśli skrzywdzony.

Uchron od grozy ptaki w czas noclegu
Na wysokim drzewie w dzikim lesie.
I wód ryczących nie wypuszczaj z brzegów.
Niech rzeka w nocy kładek nie uniesie.

Mnie samą chroń od wody, błyskawicy,
Przeciw ogniewi bądź mi ku pomocy.
Niech moja suknia ubogiej kobiety
Spokojnie leży na ławeczce w nocy.

Переклад з їдиш Чеслава Мілоша

Хай Твоє світло, Боже, тільки дневі світить,
І тільки тьму прибережи для ночі.
Нехай мої убогі шати жінки
Лежать вночі спокійно на ослоні.

Нехай в монастирі замовкнуть дзвони,
Іван, сусід мій, хай їх не колише,
І вітер хай летить у різні боки,
Щоб дітям було спати якнайтихше.

Хай кури сплять на бантах, коні в стайнях
Поки є ніч надворі.
І забери з-під ніг злодія камінь,
Щоб той не впав серед п'ятьми нічної.

Зроби, хай в небі тиша лиш панує,
Приглушуй грім і стримуй блискавиці,
Хай матері, що родять, їх не чують.
І кривд нехай не буде навіть в думці.

Від жахів збережи птахів у гніздах
На дереві високім в дикім лісі.
І в берегах хай води хвилі вмістять,
Щоб уночі не знесли кладок ріки.

Мене храни від вод і блискавиці
Проти вогню прийди мені на поміч,
Нехай мої убогі шати жінки
Лежать вночі спокійно на ослоні.

Переклад з польської Люби Козак

Зі спогадів Ірени Вінценз

З Нухімом Бомсе ми познайомилися приблизно 1933-34 року у Львові. Його прислав до чоловіка д-р Контний, молодий, надзвичайно жвавий львівський етнограф, який займався і цікавився усім. Бомсе був тоді молодим, тихим і дуже несміливим. Роки війни він провів в Узбекистані, ми зустрілися знову в Ур'яж-ле Бен у Франції 1947 року.

Після початку війни, у вересні Бомсе опинився у Львові й належав до кола тих письменників, які згодом діяльно і результативно намагалися визволити його з в'язниці (звідки він вийшов у грудні 1939). Потім ми опинилися в Угорщині, а він 1941 року пройшов у формі советського солдата шлях від Львова аж до Кавказу, щоби нарешті дістатися до Ташкента, де у дуже тяжких воєнних умовах прожив до 1946 року.

Звідти через Москву Бомсе вернувся до Садова, а потім «репатріював» до Лодзі. З Лодзі ми отримали його перший повоєнний лист, датований 12 жовтня 1946 р.:

«Дорогий пане докторе, як добре, що я читаю Ваші слова і можу безпосередньо Вам, пане докторе, відповісти на листа. Упродовж кількох років жаху, в найгірші хвилини мого життя я сумував за Вами, Вашою родиною, Слободою, Бистрицею. Не раз я був уже над прірвою, але тоді пригадував собі Ваш оптимізм, світлість і доброту Вашої творчості, і це додавало мені сил, щоби витримати. У перші місяці минулого року я отримав повідомлення від мого знайомого з Москви, що Ви, пане докторе, живі і перебуваєте в Угорщині, він це прочитав у польській газеті. Я дуже втішився цією вісточкою, адже знав, що маю когось на світі, близьку людину. (...) Справді, мені не ві-

риться, що пишу до Вас ці слова, як колись писав до Слободи. Скільки води, а швидше крові, сплило з того часу...»

У тому ж листі він писав і до мене:

«Шановна, дорога пані Рено, Ваші слова зворушили мене до сліз. Сьогоднішній день, коли я вдесьте читаю слова моїх друзів, належить до найкращих днів мого життя. Я не раз думав, для чого, власне, я живу після всього того, що пережив? Але моє перебування з Вами в Бистриці і у Слободі додали мені сили. Маю надію, що ми ще зустрінемося».

У червні 1947 Бомсе через Стокгольм прибув до Парижа, а у серпні-вересні йому вдалося виїхати на відпочинок до Ур'яж-ле Бен, де ми тоді мешкали. Ми ходили на прогулянки альпійськими «полонинами» і зауважили, що нашому другові, хоч молодшому за нас, серце відмовляло послуху. Увечері він читав уголос «останні новини», тобто найновіші розділи «На високій полонині», а також «Перипетії Сократа». Тоді наш син Анджей, вивчив гебрейський алфавіт і з допомогою Бомсе транскрибував його вірші латинськими літерами. Вони збереглися разом з листами Бомсе.

1948 року поет виїхав до Нью-Йорка, а у березні 1952 мав важкий серцевий напад, наступного нападу у травні 1954 він уже не пережив. У великому, чужому місті він не почувався щасливим і постійно мріяв, що йому вдасться приїхати до Франції. В останньому листі від 12 квітня 1954 року він писав: «Повірте мені, я щодня думаю про Вас і мрію про те, щоби до Вас завітати».

На повідомлення про смерть Бомсе мій чоловік написав спогади про Поета срібних квітів. Йому залежало на тому, щоби до спогадів додати переклад вірша померлого поета. Він просив про переклад трьох людей: пані Ганну Кави

з Парижа, яка писала польською, але знала їдиш, свого приятеля ще з гімназійних років у Стрию Казимира Вежинського та Чеслава Мілоша. З них трьох тільки Чеслав Мілош виконав завдання. Вежинський, який тоді мешкав у Вашингтоні, переклав той самий вірш, але – як сам писав до Станіслава Вінценза – оскільки він дуже з цим поспішав, то це була радше чернетка перекладу, яким він не був задоволений. Тому просив, щоби при публікації вірша польською мовою не вказувати прізвища перекладача.

Переклад Мілоша з'явився друком разом зі спогадами про Бомсе у паризькій «Культурі», у номері за липень-серпень 1955 р. Перша версія відрізняється від теперішньої тільки одним словом. У першій та останній замість теперішньої «ławeczki» (лавочки) маємо «krzeselko» (кріселко, ослінчик). Пересилаючи свій переклад Станіславу Вінцензові Мілош писав: «Може, Ви мені вибачите (і Бомсе уже з того світу, можливо, також пробачить), що його «лавку» я замінив на «кріселко» і що впровадив певні додаткові словесні мотиви, щоби вірш краще «оркеструвати», бо без цього він був би по-польськи надто бідним».

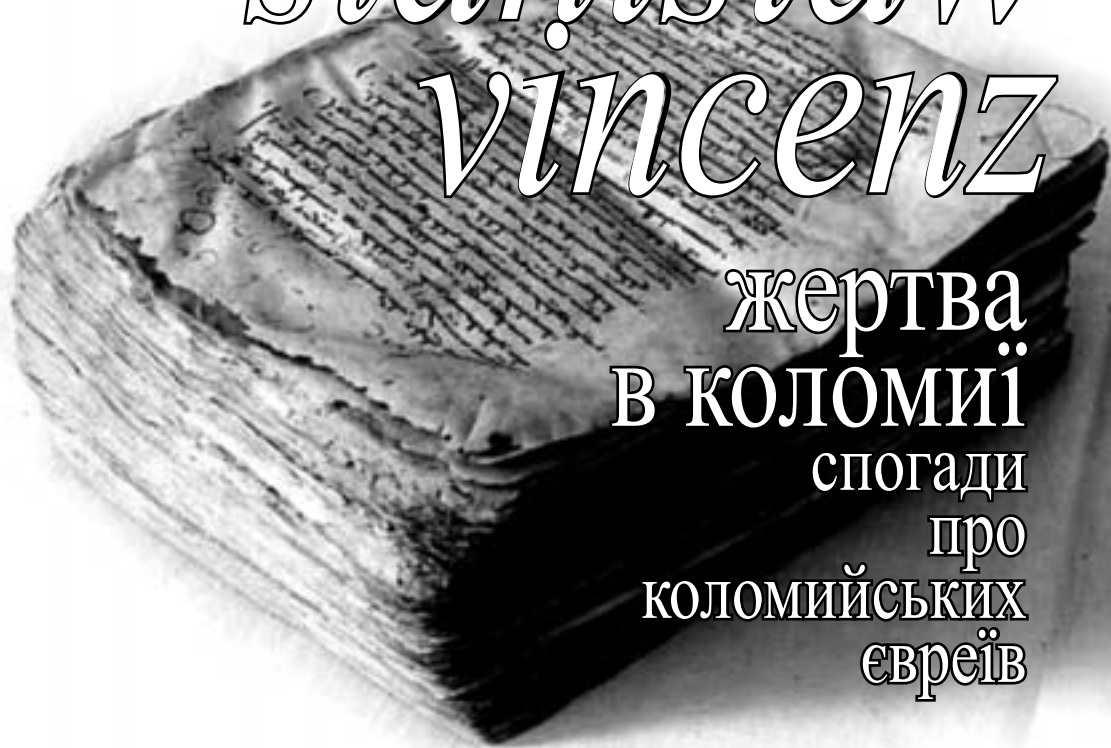
В оригіналі у Бомсе йшлося про лавку. Однак, пізніше, у томі «Сад наук» (Париж, 1979) поет вписав слово «лавочка», наближаючи його до оригіналу.

Переклала Люба Козак

**станіслав
вінценз**

*stanisław
vincenz*

жертва
В КОЛОМІЇ
спогади
про
КОЛОМІЙСЬКИХ
ЄВРЕЇВ

Товариство Коломия у Хайфі щороку упродовж лютого вшановує пам'ять своїх земляків з Коломій, масово замучених гітлерівцями у Шепарівському ліску.

Що би не говорилося про війну чи проти війни, гітлерівські операції з масового винищення з самою війною мали небагато спільного. На практиці майбутніх жертв не звинувачували ані у шпигунстві, ані в саботажі, ані у збройному чи будь-якому іншому опорі, ані у сприянні ворогові. І що б не говорилося про фанатизм, усі ці масові убивства власне не були погромами з біса фанатичного натовпу, збудженого й божевільного. Ні! Це були холодно продумані, точно – майже науково – прораховані убивства. Не раз вони чинилися просто по науковому, а інколи, через брак газових апаратів, виконувалися слухняною й копіткою працею виконавчого персоналу, який, без властивого фанатикам піднесеного азарту, просто падав з ніг. Тому що робилося це все в ім'я одного принципу: ненависти. І хотілося тільки одного: повного знищення.

Ми не раз чуємо, що живемо в епоху атомної бомби. Але ще коли про атомну бомбу тільки мріяли, нацисти вже виконували в Польщі програму винищення євреїв з цілої Європи, і програма ця була ефективніша, ніж будь-яка атомна війна. Адже атомну бомбу важко скинути на кожне гірське село чи довести її до кожного закутка. Можна сказати, що ми увійшли в період, коли масове знищення, як і масове упокорення, організоване державою, є практично легальним і тому безкарним. Безкарне воно не тому, що для опору або для помсти бракує ненависти. Її вже аж надто багато. Але так само багато є і байдужості. Молімося, щоби саме ця байдужість не дозволила у далекому чи близькому

майбутньому розгулятися новій винищувальній «операції», і знову на «науковій» основі.

Хтось може заперечити; «Чому ми повинні займатися Коломиєю? Звичайно, зрозуміло, що родичі, друзі чи навіть земляки жертв візьмуть участь у цій жалобі. Але ми знаємо, що так само масово, жорстоко й безкарно винищували групи набагато чисельніші, ніж десятки тисяч, як у Коломій. Винищували мільйони євреїв. Ці мільйони, цей океан замордованих позбавляє дару мови і нас, пригноблює нас і знищує. То навіщо ж привертати увагу до ще одного міста?»

Нам можуть сказати врешті-решт:

«Чому не звернутися до іншого виду спогадів, скажімо, репрезентаційного, і тому більш красномовного. Наприклад представити втрати і символічну колосальність цих втрат через пам'ять і почесні для видатних, особливо заслужених осіб – чи поміж жидів, чи поміж усіх поляків, – творців і світочів у галузі культури чи в суспільній діяльності, зрештою, представників опору, героїв, хоча б із варшавського гетто чи інших».

Кожна форма пам'яті й честі, які не допускають байдужості, бажана, тим більше, що надто приголомшене людство ще не знає, що робити з цим «мементо». Але ми знаємо, що немає жодного вимірювального пристрою, який би підтвердив, що убивство мільйона людей страшніше, ніж знищення кількох тисяч. По-друге, немає і не може бути такого пристрою, який би переконливо довів, що одне життя, життя героя чи видатної особистості, цінніше, ніж життя інших, які здавалися більш сірими і тому були більш безборонними.

На жаль! Приголомшливі цифри жаху і знищення до цього часу більше спричинилися до збайдужіння, ніж до пам'яті. Можна навіть сказати, що вони зміцнюють байдужість, бо ніхто,

говорячи «мільйон», не може собі уявити щось більше, ніж цифри. Окрім того, мільйонові жертв не можливо висловити справжнє людське співчуття, солідарність, жалобу. І задумаймося, що організатори знищення власне цього і прагнули: викликати байдужість. І бачимо, що чим більше люди звикають до приголомшливих цифр знищення, тим більше, отримуючи виключно статистичну духовну формацію, вони притупляють свою вразливість. Отже, якщо потім вони почують про смерть сотні чи тисячі людей – хоч би в муках і тортурах – поведуть плечем, ніби дають нам зрозуміти: «Ха, що це проти знищення мільйона?»

Тимчасом ми знаємо, що кожна людина вмирає сама і тільки раз. І якби ми насправді хотіли уявити собі і живо відчутти трагічність цифри мільйон, ми б мусили поставити себе на місце кожного, хто вмирав, не забуваючи при тому про тло, яке просто неможливо уявити, бо знищення було тотальне, бо нищили цілий народ.

І тому мені здається, що ініціатива у Хайфі в пам'ять про коломийські жертви є як початком, так і вказівкою того, що треба зробити: мірою людських можливостей справді і конкретно наблизитися до тих людей, які жили і які стали жертвою. Тільки тоді, коли не раз, ми, живі, почнемо переказувати живим конкретні спогади, ми наблизимося до громад, до кожного населеного пункту, що упали жертвою, і тим ми виконаємо той мінімум, який можемо і повинні зробити. Бо недостатньо того, що комусь із нас вдалося врятувати життя одного, кількох або навіть більше тих, над ким нависала небезпека.

У стародавні часи вірили, що кров, пролита убивцями, проникаючи в землю, будить святих месниць, що приходять, нечутно ступаючи, – похмурих Ериній. А вони, переслідуючи винного, наздоженуть його і не залишать його,

поки той не збожеволіє від вина. Нехай ці Еринії з крові, прилітої в ліску у Шепарівцях, дістануть не тільки винних, але і байдужих також. Вони домагаються не помсти, а пам'яті! Домагаються боротьби як проти ненависті, так і проти байдужості. Жодного миру ніхто не збудує на байдужості. У містечку Пістинь під Коломиєю серед жидів існувало повір'я, що під час богослужіння померлі встають і беруть участь у Судному дні, у ночі Божого Суду. Нехай і сьогодні вони будуть присутні на суді над світом.

Під час щоденної молитви зітхнімо: «Господи, який є пам'яттю серед усякого забуття, збуди в нас пам'ять про тих з лісочку в Шепарівцях».

Хотілося би згадувати Коломию різних періодів, у різних ситуаціях, а наш час, на жаль, обмежений. Пам'ятаю, як одного разу після тривалого перебування за кордоном я приїхав до Коломиї та зайшов до каварні під назвою «Центральна». Мене відразу здивувало, що каварня була порожня. Я глянув через вікно: один-єдиний фірман спав у сідлі, а його кінь, здається, також здрімнув. Я спочатку здивувався, що місто таке безлюдне, а за хвилину зрозумів: була субота. Добре пам'ятаю, що подумав собі: «Так виглядала би Коломия без жидів».

Стара українська народна пісня говорить: «Коломия не помя, Коломия місто». І що ж то було за місто! Вічний базар – рухливий, буйний, на який кожне село приїжджало в інших строях, в інших упряжках, і навіть типи людей були різні. Місто, де кожен куток був особливим для етнографа. Зазвичай судять поверхнево, думаючи, що коломийські жиди займалися головню торгівлею. На жаль, ніхто не поцікавився статистикою ремесла, а, без сумніву, більша частина коломийських ремісників були

жидами. Шевці, кравці, кушнірі, бляхарі, сідлярі та інші; попри невелику кількість фабрик вони забезпечували левову частку потреб міста і чималої околиці. Бо значення Коломиї сягало від Дністра аж до найвищих вершин Карпат, під Чорногору. Дотепер згадую різні постаті ремісників, з якими я мав справу. Але про це колись пізніше.

З молодих років аж до зрілого віку мене найбільше цікавили духовні професії. У шкільні роки я був постійним і завзятим клієнтом установи, яка називалася «Велика бібліотека». Одним полюсом моїх прагнень була бібліотека Крашевського, а другим власне Велика бібліотека. Вона знаходилася на ринку, недалеко від ратуші, і заснував її коломийський продавець книжок Янкель Оренштайн, пізніше відомий видавець українських книжок. У бібліотеці Крашевського можна було позичати польські книжки, а у Великій бібліотеці – книжки іноземними мовами. Але найважливіше те, що в ній тоді, на початку ХХ століття, були серйозні, «важкі» твори, особливо філософські. Консультантом Янкеля Оренштайна з філософії був якийсь Кон, очевидно, ортодоксальний жид, бо ходив він у довгому лапсердаку, носив бороду і був надзвичайним знавцем сучасної філософської літератури. У Великій бібліотеці я позичав грубі томи Куно Фішера – прекрасної історії філософії в монографіях. Там вперше я довідався про всі книги Пуанкаре, що стосувалися проблем науки. Я позичав їх у бібліотеці і вивчав. У них я також довідався про твори Берсона, Джеймса і багатьох інших.

За кілька вуличок від Ринку, тобто від Великої бібліотеки, була скромна і непоказна синагога коломийських хасидів, яку називали боянською. Взяла вона цю назву від містечка Бояни на близькій Буковині, де колись жив рабин,

від якого розходилося проміння віри і полум'я молитви. Його послідовниками були переважно ті ж, знайомі мені ремісники або дрібні купці. Але в самій синагозі їх важко було упізнати поміж іншими, майже величними. У молодості я нічого не знав про цю синагогу, цим не цікавився ані я, ані, здається, ніхто з моїх друзів та колег. Я «відкрив» її тільки у зрілому віці, коли на богослужіння Судного Дня мене запросив один із моїх знайомих дрібних купців. Я побачив феномен такої гарячої, такої перетворюючої і такої іншої у кожного, хто молиться, молитви, що всі сліди «сучасних» тлумачень – ніби сама молитва була тільки якимсь тлумаченням-навіюванням, виключно міражем чи ілюзією – щезли. Дещо пізніше на мою пропозицію на відправу Судного Дня запросили мого приятеля, гостя зі Швейцарії доктора Збіднена, тепер голову спілки швейцарських письменників. Вникаючи в тексти молитов, гостинно запропоновані нам у німецькому перекладі, слухаючи спів і переривчастий трагічний голос старця, який провадив молитву, роздивляючись обличчя старців, а також зовсім молодих людей, виснажених постом і зусиллям безперервної молитви, ми разом з моїм приятелем-швейцарцем першого вечора просиділи у синагозі аж до півночі, а наступного дня – до вечора. Ми – гості християни – виходили поїсти, а усі, хто молився без перерви, навіть ті найстарші, навіть ті, які втрачали свідомість від виснаження, не взяли в рот ані краплі води.

Ніколи присутність Божого Суду і ночі суду (хоч ця думка занадто сувора для моєї католицької уяви чи платонівської концепції) не була для мене більш переконливою. Ми з моїм другом погодилися, що сучасний світ міг би навчитися в цій малій синагозі чогось найважливішого.

Скільки духовної сили приховувалося під тими непоказними лапсердаками! На одній вулиці, що біля Великої бібліотеки, слідували за розвитком найновішої думки, а на другій ні на хвилину не згасав вогонь, здається, він палахкотів не менш яскраво, як століття тому.

І що з того? Ось перше мимовільне запитання, в якому приховується глибокий докір. Відомо, що доля замордованих не одного спокушає на блюзнірство. Але мені здається, що в боянській синагозі була відповідь на це питання. І чим слабше хтось цю відповідь почув, тим більше він буде схильний до блюзнірства.

Прощаючись із Коломиєю, я так прагнув, щоби мої вітання дісталися аж до іншого берега. До тих, хто вже давно неживий, чи до тих, хто впав жертвою під час війни.

Я згадую професора Захарію Дембіцера, який навчав нас любові до Гомера. Згадую мого сусіда, справедливого старця Берла Лантнера, який, коли його вели гестапівці, заспокоював переляканих і галасливих чоловіків: «Діти, це все від Бога, не нарікайте».

Згадую серед жидів моїх колег і шкільних друзів, тих, що загинули в молодості перед Першою світовою війною, таких як Марцел Ріттігштайн, як Місьо Гулес і Мішелька Сухера, про якого нам священник-катехит завжди говорив: «Пригляньтеся до нього, він має обличчя Ісуса». Згадую бабусю Гулесову, яка маленькими ногами сходила всю Коломию і з пожертв заснувала дитячий притулок для жидівських сиріт, а на вісімдесятому році життя разом із правнучкою її вивезли гітлерівці. Згадую двійку бідних стареньких під Косовом, які у час окупації в особливо морозну ніч запросили нас, незнайомих, до своєї напівземлянки на нічліг. Десятки й сотні облич юрмляться на іншому березі. Вітаю їх.

1954

Переклала Люба Козак

**станіслав
вінценз**

*stanisław
vincenz*

«жертва»
стефанії
загорської

*Ось я, Фебова Сибілла,
що говорить незаперечні речі*

Книга Стефанії Загорської* нагадує про той стародавній напис із «Іліади». Але вона не віщує майбутнього, а тільки дбайливо називає те, що є.

Инколи на Заході, коли з'являється книга про історію знищення жидів і про те, що недавно сталося в Європі, особливо в Польщі, люди, які зітхнули з полегшенням, бо думають, що позбулися тягара, чи ті, які, живучи тільки теперішнім, вірять, що зміна політичної ситуації виправить минуле, запитують, неприємно здивовані і зі стиснутим серцем, а инколи навіть і без цього: чи це ще актуально? Чи ж не варто, врешті, не тільки для спокою, а й для добра усіх, особливо майбутніх поколінь, забути? Нехай це кане в Лету! Нехай вона віднесе це до Гадеса (Пекла), туди, де місце для проклятих і для пекельних спогадів. Не місце їм у людському світі, який хоче жити. Хто здоровий захоче писати і читати про таке? Адже сумління винних чи байдужих однаково ніхто не пробудить, а якщо навіть і пробудить, то ніхто не відшкодує втрат. То ж нехай спливе з водою.

Такі й подібні люди инколи поводяться, як не дуже довірливі одужуючі, яким здається, що їм пропонують повернутися до хвороби; або ж як здорові, яких заохочують добровільно занедужати. Пропаганда ж, яка кричала про мільйони втрат і смертей, але не про конкретних людей і не про те, якими вони були, мимоволі обманювала, ніби для того, щоби приголомшене людство зреклося уяви. Адже так можна заглушити й відстрашити багатьох людей від пам'ятання і нагадування.

На це є відповідь у книзі Стефанії Загорської. У ній – не тільки конкретний випадок, не тільки війна і німці Гітлера. Це сталося, а отже це було можливим. Це є. Саме так говорив собі герой, новий – старий Авраам, дрібний гебрійський господар і пекар із Прикарпаття, батько дванадцятирічного Ісака. Він дуже індивідуально й пластично змальований, він реальний, і, водночас, авторка ідентифікує його з патріархом Авраамом. Тому, коли тягарі усіх вікових винищувачів, кривд, принижень і образ, про які він уже сам починав думати як про перебільшені, воскресли у новому, жахливому вибуху, коли світ став пустелею, і усі двері замкнулися, він мав право сказати: «Це є». Воскресло оте постійне поневіряння, безупинні масові виїзди, бо тільки вони неминучі й постійні. Це є. Коли знову піднялися хвилі загибелі й винищення, коли цього разу підняла їх свідомо воля найбільш систематичного у світі народу, коли безпорадність і байдужість, і навіть апатія ударили другою хвилею уже з тих закутків, де жида могли ще сподіватися притулку, Авраам (дитя священного народу), покараний за священство долею парія, у щоденних розмовах з Богом гірко звинувачував Господа, що Він не дотримується обітниць опіки, що чинить те ж, за що засуджує людей і за що люди карають людей. А його малий син Ісак вже не очікував Божої допомоги, тому не знайшов у собі слова до Бога, а тільки безупинний крик, що звучав, як виття шакала у пустелі.

Історія вибраного народу так тісно пов'язана з історіями родин, що у такі хвилини усі звинувачують Бога як батька або предка племені, який замало застерігав, який не чув над своїми, а у час трагедії уперто мовчав. І що ж їм залишалось? Їм залишалися добрі люди. Але й ті не чекали на них, тільки Бог через ангела

вказав новому Авраамові, що поневірявся но-
чами, куди йому сховатися. І коли такий «випа-
док» тимчасово врятував Авраама з Ісаком,
який постійно кричав, наражаючи дім добрих
людей на небезпеку з боку переслідувачів, Ав-
раам вже й це не міг визнати добродійством, бо
у своєму сумлінні не міг погодитися з тим,
щоби через нього прийшло зло:

– Не піду вже більше туди, де добрі люди.

А може, гебреї замало чували? Зовсім нав-
паки. Пам'ять про тисячолітні переслідування
і все нові поневіряння тих «місцевих чужин-
ців» (як висловився доктор Юдим у Жеромсь-
кого) тривала, часом задовго і незрозуміло для
них. Хана, дружина Авраама, енергійна сільсь-
ка господиня, навіть дещо «омужичена язични-
ця», була такою ж гебрейською матір'ю, як
і інші упродовж віків. Вона всього боялася, по-
стійно і передбачливо всьому запобігала. Тільки
от одного, цієї, такої кардинальної ситуації для
жидів, не могла передбачити й запобігти їй.

Дозволю собі тут один спогад більш-менш
двадцятип'ятилітньої давности, десь за кілька
років перед приходом до влади Гітлера. Тоді
я заїжджав у Львові до одного невеличкого го-
телю, до якого раніше, за років сорок перед
тим, заїжджав мій батько. Щоранку молодень-
кий кельнер, може, вісімнадцятирічний, на ім'я
Мендель, приносив мені сніданок у номер. Він
був веселий і балакучий. Одного дня він приніс
сніданок зі стурбованим виразом обличчя. Він
був вражаюче сумний і пригноблений. «Що
з тобою, Менделю, сьогодні?» – спитав я. Він
спершу вагався, але врешті випалив: «Не мож-
на вже з ними витримати! У нас у родині, і на
нашій вулиці на Замарстинові старі люди щось
таке виговорюють, що до всього пропадає ба-
жання. Постійно повторюють, лементують, що
насувається щось проти євреїв, що у Німеччині

є якийсь Гітлер, що страх. Я молодий, я утік би
від них на край світу, але як?»

Я добре пам'ятаю свої враження, коли того
ж дня на математичному підвечірку у моїх
друзів, родини Блюменфельдів, де після дис-
кусії математиків відбувалися також і інші ді-
алоги, я процитував розповідь Менделя, при-
чому, зізнаюся, із занепокоєнням. Присутні
мене любили і цінували, але цього вже їм було
забагато. Пригадую, як мій приятель Блюмен-
фельд, з яким нас поєднували ще інші справи,
по-дружньому переконував мене: «Але ж, пане
Стаху, Ви пристрасно переймаєтеся всім, що
кажуть пастухи і халатники (так називали жидів
у традиційному одязі), а потім насміхаєтеся не
тільки з Рассела і Фройда, а інколи з усієї на-
уки. Чи ж Ви не бачите, що оце «проти євреїв»
вже давно повністю зотліло». Ці слова я пам'я-
таю особливо точно: «вже давно повністю зотлі-
ло». Узятий у кільце з різних боків, я обороняв-
ся як міг, переконував, що читаю книжки так
само уважно, як і слухаю тих пастухів і халат-
ників, тому коли й вони почнуть фальшувати
дійсність або байдуже ковзати нею, я не буду
ними «перейматися», хоч їм належиться по-
блажливості. Врешті-решт, друзі були до мене
також поблажливі, бо я заслужив у них такий
собі патент на потішні, а значить, нешкідливі
парадокси.

А тепер? Може, ті, що самі доволі натерпі-
лися й не хочуть більше мучитися, скажуть:
«Ми не були байдужі, але чи ж можна було дати
і зробити більше?» Якщо б їм відповісти, що
ніколи не можна зробити забагато людського,
вони, можливо, заперечили б: «Навіщо цим
отруювати інших, тих, хто не мав такого про-
клятого досвіду, як ми? Для чого?»

У тому то й річ, що книга Загорської є ніби
закликом Сибілли. Це зовсім не спогад, і цим

вона кардинально відрізняється від таких чи інших, чесних і, зрештою, цінних спогадів. Вона охоплює цілість, яка не є минущою. Вона майже не згадує німців, говорить про них як про завжди присутню темну силу. У книзі немає образів німців, але блиск черевиків молодого чоловіка в кооперативі жахає Авраама, очевидно, нагадуючи йому солдатські черевики, а слід автомобіля на гостинці нагадує йому сліди сучасного диявола, як колись ними були сліди копит.

На кожній сторінці, у кожному рядку цієї, такої глибокої авторки, йдеться про дійсність. Вона фіксує, щоби зберегти свій і наш досвід так, як стародавні міти фіксували жажливі переживання молодого людства. Як міт про Атрея, що подав на бенкеті брату Тіесту страву з його власних дітей. Як історія Атрідів чи оповідання про одноокого людозера Циклопа, який покладався тільки на силу. Це застереження, це пам'ятник постійно присутньому й живучому страхові, що стоїть на сторожі людства.

І таким є майбутнє для творчості, зараженої таким жажливим досвідом. Вона існуватиме не тільки для спогадів, не для отруєння ані не для набридання сумлінню. Тому що «міт», хоч і здається неправдоподібним, все ж є правдою у всіх сенсах. Міт можна пояснити сотнею способами, багато разів і щоразу инакше, але всетаки з першого погляду він відразу відкриває своє значення. Це сконденсований образ досвіду і науки з досвіду. Він росте органічно, як квітка, або тиснеться в горло, як раптовий крик, і неможливо його вихолостити у реторті, яка продукує фальшиві міти – неміти. Цей наш міт хоче чувати, щоби не сталося за словами Міцкевича: «Добрий заплакав, але відвертав очі». Окрім тих, що відвертали очі, були й такі, що здатні якнайголосніше оскаржувати і звинувачувати усіх, тільки не себе.

Не втратити раз здобутого і так дорого купленого знання про те, що постійно загрожує, і чувати – ось завдання «міту».

Чи ті, що байдужі, чи тільки ті, «що мають щось краще до роботи», можуть відповісти, як колись гомерівські люди: «Не ми винні, Зевс винен, бо в одних приспав обави, а в інших вселив шалене безумство. Ананке (неминуча доля. – Прим. ред.) винна, історичні процеси, історична необхідність, а не ми». Суворий «міт» Загорської власне не оскаржує, а стверджує. У книзі, яка безперечно написана прекрасно і навіть понад похвалу, поетична форма є чимось другорядним, хоча очевидно, що без майстерності і без переконання, які виявила Загорська, нема чого братися за такий сміливий твір. Книжка залишиться як пам'ятник самопізнання і як вихователька пильності.

Хтось запитас: «Чи облишить авторка цей паралізуючий тон? Чи дасть хоч якийсь проблиск надії? Навряд чи». І на це треба відповісти, що з давніх-давен смерть мітичних героїв, а також родів і племен, залишала тим, що вижили, насамперед стрес. Тому питати про надію пасує сором'язливо й тихо, що власне й робить авторка. Коріння надії, тобто коріння жертви, сховане глибоко. Таке ж глибоке прозріння є у запитанні нового Авраама: «Чому ж переховує мене цей Соболь, який не тільки наражає себе й родину, але і свою підпільну політичну роботу, таємним центром якої є дім?» Ще більше утвердження знаходимо у веселощах його доньки Клари, яка – як згадує Авраам – з дитинства була якось понад «нормальним» поділом світу на жидів і не-жидів. Замучена переслідуваннями, вона таки утекла із концентраційного табору і несподівано з'явилася у самотньому гірському будиночку батька, де своїм сміхом одразу розвіювала усілякі побоювання.

Бо за висловом її батька, коли вона з'явилася, небезпеки віддалилися і ніби утекли у паніці. Авраам боявся, що її сміх раптом урветься. Але авторка переконує, що такий сміх переможе і буде перемагати, поки його хтось розуміє. Сама ж книжка належить до тих, які пробуджують і закликають до обітниць. І, здається, немає відважнішого виховника добрих і сміливих учинків, як чистий сміх і усмішка. У наших горах вірять, що довірливий сміх рахманів – покровителів нашого буття – надає відваги і запалоє у кожному те, що найкраще.

Книга закінчується майже скупю у своїй звурушливій промовистості. Клара намагається врятувати дванадцятирічного Ісака, несучи його на руках. Її наздоганяють переслідувачі, і вона гине. Ісак врятований, але розбитий Авраам хоче віддати сина в жертву, як колись у правіки, ніби сплачуючи жертвою за жертву. Він найбільше боїться зустрічі з батьком Клари, старим Собоєм, але Собоєль, нібито фаталістично, а насправді з вірою пояснює, що Клара завжди знала, що робить, і що те, що сталося, врятувало її від терпінь і катівні. Врешті, він оживляється, ніби тихо тріумфуючи: «Під час обшуку вони не знайшли радіостанцію, бо ми її добре сховали».

Авраам колись бунтував проти Бога, говорячи собі: «Не піду вже туди, де добрі люди, бо я тільки наражаю їх на небезпеку». Тепер він знаходить, або ж, щонайменше, шукає Бога такого, яким Він є. Жертва Клари і Собоєля відкриває йому очі. Він наблизився до тихого застереження: «Не називай мене добрим, чоловіче, – тільки Бог є добрим». А ще так недавно хасидські учителі навчали, що людина добра настільки, наскільки не згіршується, наскільки не ображається на Бога, а допомагає Йому усіма силами. Допомагає – додаємо – рятувати,

насамперед, усіх слабких, пригнічених, переслідуваних; такі завжди знайдуться. Сервантес подає такі людські роздуми ніби зі смішного, але швидше з гіркого боку: що ж це за світ, в якому тільки лицарі з Ламанчі безкорисливі і шляхетні, і тільки Санчо Панси вірні.

Але в такій справі людські аспекти – чи то трагічні, чи комічні – неспівмірні з викликом, кинутим навіть пошепки.

Зевс, що володіє блискавками, виправдується перед закидами людей, говорячи: «Не ми винні, не ми, небожителі, а самі люди, адже ми застерігали їх, і не раз». І це була відповідь, яка переконувала гомерівських людей. Але що ж чує Авраам, старший над усіма тими, що його оточують? Чого ж хоче Бог? Бог Авраама й Ісака, Бог таємний, не виправдовується і не потребує виправдання. Він мовчить. Тільки сумлінно підказує: «Я послав тобі ангела, послав тобі очі, що сміються, і мужні, надійні руки. Ти вважав, що тобі належить ще щось. Тому відкриваю тобі ще очі». Ось це, мені здається, і є суттю «Жертви».

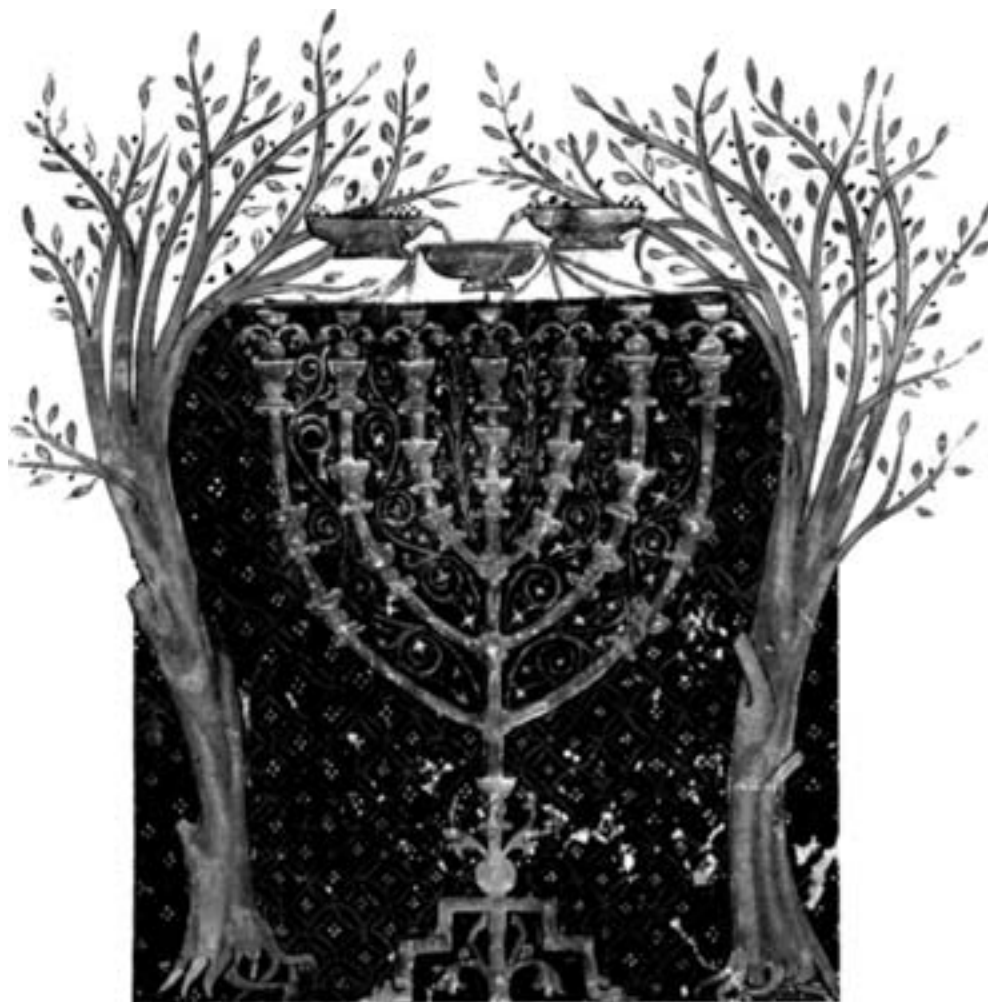
З листів і розмов, повних визнання для книжки, доходять до мене несміливі застереження, що філософія «Жертви» неясна, або ж що останні сторінки «Жертви» «містичні». Я так не думаю. Адже, хоча наразі моє власне розуміння мені здається переконливим, можливо, що у книзі є ще щось таке, чого я не вловив, і що можна відчутти, докладаючи більше зусиль. А книга ця – одночасно як доступна, так і трудна – заслуговує на якнайбільше зусилля читача.

Ля-Комбе, 1955

* Лондон, 1955, видав Ян Новіцький.

Переклала Люба Козак

СТАНІСЛАВ
ВІНЦЕНЗ

Stanisław
Vincenz

ЖИДІВСЬКІ
ТЕМИ
УЯВНА
ДІЙСНІСТЬ
?

Остаточню долю й новітню історію львів'ян – поляків і українців як одного цілого – можна було б назвати переміщеною дійсністю. Попри жертви й воєнні втрати, попри те, що навіть міжвоєнне чверть століття скосило багатьох, попри те, що час і далі косить... однак, живуть-таки десь наступні покоління, хоча змінилися пропорції й місце проживання. То де тепер львівські жиди як спільнота? Де їх шукати?

Існує тільки одна відповідь: крім тих, небагатьох, що залишилися, вони живуть тільки у наших споминах. Хотілося б, щоби вони втілились у, щонайменше, закуток чи дім спогадів, причому набагато просторіший, ніж той незабутній будинок польського консульства у Мюнхені, де 1936 року консул – блаженної пам'яті Константи Єленський, сховав усіх жидів родом із Польщі, які уночі, під час однієї з перших нацистських облав, зголосилися до нього, і забезпечив їх документами. На той час польські громадяни були ще недоторканні.

Чи впливає з цього, що львівські жиди стали уявною дійсністю, бо не витримали наступних випробувань? Це питання стане ще пекучішим, якщо його оправити в рамку особливої барви й доповнити офіційними повідомленнями німецьких газет періоду фізичного знищення: «Німецька мітла історії напрацювалася над очищенням міст у Польщі». Мітла історії. Цей вираз уже сам по собі ретельно вимітає, адже перед ним так часто схиляються наші сучасники. Мабуть, не один, хто намагається пам'ятати, відчує легкий застережливий дотик і тихий шепіт тих, що його опритомнюють: «Дай спокій, брате, історія це залагодила». Зрештою, навіть наражатися на закид у малозначущості: «Хіба аж таким великим і важливим був отой ваш Львів?» Але ж Атени й Єрусалим були ще

менші, тож без зайвої пихи ми можемо сказати: саме у людському вимірі Львів був важливіший, ніж не одне місто з його монументальністю. Іноді кажуть, що історію пишуть переможці без участі переможених і знищених, але на їхніх плечах. І йдеться не конче про воєнні перемоги. Перемагають ті, що, як це звучить по-німецькому, залишають *reinen Tisch* – чистий стіл, тобто не дають досягнути до спогадів. Хто ж бо після звитяг наважиться докучати споминами іншим людям? Адже це за крок від нудьги. Хто ж захоче залишити після себе хоча б запах потоптаної й спаленої трави? Навіщо тоді поступ, як не для того, щоб звільнитися від прикрих споминів? Та ще й у наш час виразніше, ніж будь-коли, у споминах відчутно два керунки. Історик Карл Якуб Буркгардт вважає: піраміди з черепів, які колись у Багдаді ставив Тамерлан, залишили в цих краях такі спогади, що там ніхто не зможе вірити у звичайнісінькі людські цноти й пориви. Нам також інколи здається, що ліпше не пам'ятати, як уважав ото один ширий філософ, що краще не добиратися до витоків людства, бо там мавпа, вишкіривши зуби, застерігає: «Тільки не назад!» Однак, той же непослідовний філософ ще рішучіше відмовляється від прийдешності, кажучи так: «Мавпи лагідні й добрі, тому неможливо, щоб такі жорстокі істоти, як люди, походили від них».

Кружляють білі і чорні спогади, шарпають нас, як орди духів під час бунту ангелів. Тож сподіваймося, що людський дух Львова прокладе дорогу людським споминам і, можливо, вони на щось вплинуть

Жиди Львова – такі, які закарбувалися у нашій пам'яті, залишилися реальністю, особливо виразною і багатую. У цю мить, вже здалеку від конфліктів і ілюзій, вони, либонь, апелюють до усіх. Зокрема, до тих, що вже з молодих років

віднайшли серед жидів так багато приятелів і хороших знайомих.

Спершу варто подати історичну характеристика загального змісту про те, що в усіх верствах жида реалізували пропозицію маркграфа Вельопольського – вони стали польським міщанством. У галузі мови і культури вони сполонізувалися, напевно, ще дужче, ніж самі гадали, а часом і дужче, ніж хотіли. Прочитавши щоденники сибіряка й вигнанця Едварда Чапського, я дізнався про ставлення маркграфа Вельопольського до Росії і царя. Чапський каже, що стосовно Росії Вельопольський був немовби послом чужої держави, тобто завжди живої і незалежної Польщі, і його шанував і вислуховував царський уряд, причому маркграф ніколи не був російським чиновником. Коротко кажучи, він діяв від імені Польщі і ніколи не від імені Росії. Тільки така людина могла вимагати, щоб жидів сприймали як новітній, тобто міщанський, прошарок польського суспільства. Він, либонь, мав право також вимагати цього й від свого суспільства. Таке незвичне втілення ідеї, яке констатуємо в історії Львова, можна вважати здійсненням політичної думки Вельопольського й винагороду долі за його гіркі невдачі.

Годі сумніватися, що в убогих верствах чимало львів'ян говорило по-жидівськи, тим паче, що традиційне жидівство, пов'язане з гебрайською мовою у святкові дні, час від часу підсилювалося жидівством із провінції, однак можна твердити, що Львів інтенсивніше впливав на провінцію, ніж навпаки. Порівняно з тим, що було у Варшаві, Вільні, ба навіть Кракові, кількість людей, що послуговувалися жидівською мовою, за моїми спостереженнями, неухильно зменшувалася. Не маю точних даних, але й не кидаю слів на вітер. Довгі роки я приятелював із видатним жидівським поетом – Нухимом

Бомсе, що походив із Сасова під Бродами, а також із цілою групою жидівських поетів і прозаїків, які його оточували і з яких назову тільки Рахіль Ауербах та Іцика Мангера. Познайомившись із Бомсе, я зустрічався з ним у Львові, а згодом у нас на селі. Він впровадив чимало поляків у жидівську поезію, про яку перед тим мало хто знав, тим більш, що було немале упередження проти самої мови – як серед поляків, званих корінними, так і серед самих жидів, і навіть серед сіоністів. Тим часом сам Бомсе, залишаючись незмінно вірним своїй поетичній місії, дедалі глибше входив у польське суспільство й вживав також польську мову, як видно з його листів, які він надсилав з Америки.

У підсумку – в жодному місті жида не приклалися до зміцнення всього польського так, як у Львові. Впливало це як із їхніх міцних економічних підвалин, так і з того, що вони асимілювалися на широкій ділянці культури. Якийсь час у «розрахунках» з жидами поляки вживали ходовий вислів, приписаний, уже й не знаю, на якій підставі, львівським жидам і скерований нібито до поляків: «Ваші вулиці, наші кам'яниці». Це, звісно ж, мало означати, що жида пишуться своєю власністю у Львові. Так уважала принаймні частина польського суспільства, хоча кожен добре знав, що тон вислову був неприязний. Зрештою, ніхто з поляків не сумнівався, що, попри тодішній стан справ, жида як громада не виголошували жодних політичних претензій до Львова. Варто також згадати, що під час оборони Львова жидів так само неприхильно називали «нейтральними». Це мало означати, що вони не мають певної позиції у польсько-українських боях і суперечках.

А хто ж має право в країні, що стільки століть має змішане населення, вимагати такої позиції з пістолетом у руках, яку нав'язують декому

під час громадянської війни? Подивившись у минуле, слід сказати, тобто рішуче ствердити (подобається таке комусь, чи ні), що ще з часів Хмельницького та Вишневецького, а то й іще давніших, як видно з творів Гоголя, жида у тих боях ніколи не були нейтральними. За самою логікою речей вони були на польському, або такому, що вважався польським, боці. У XVII столітті стара Річ Посполита із солідаристичними та федеральними тенденціями націоналістично розкололася. Це нагадування для тих, хто тим переймається.

Без сумніву, жидівський народ довгі віки відчував солідарність із польською державою або з тим, що її уособлювало. Про це свідчать не тільки прихильні відгуки про Вишневецького, що їх жида самі у той час поширювали в Західній Європі, але й спогади хасидів про відомого рабина Нахмана із Брацлава, де підкреслено, що жида обороняли Умань разом із поляками. Зрештою, у 1920–1921 роках галицькі жида масово обстоювали Польщу, незважаючи на прикрі антисемітські ексцеси у Львові наприкінці 1918 року. Коротко кажучи, Австрія була для них продовженням Польщі, а нова Польща здавалась їм продовженням Австрії.

Якби навіть припустити, і це було б зрозуміло, що жида колись мріяли залишитися нейтральними, то це були б мрії ідіотів. Ще у середні віки більше половини європейських жидів, у тому числі й хозарських, опинилась у Польщі. Період найвищого розвитку ягайлівської Польщі єврейські історики назвали золотим віком жидів у цій країні (1580–1648 рр.). Вони так втяглися в міське життя й державне господарство, що не могли звідти виплутатись, ну, а польське суспільство у своїй переважній більшості цього й не прагло всерйоз. Тому-то слід визнати й наголосити, що передвоєнні

старання українців вберегти галицьку провінцію українською та повернути майно у Львові первинним власникам у цьому господарчому аспекті були реалістичні, здорові й позбавлені демагогії. Ці люди зрозуміли роль жидів, призначену їм ще у далекому минулому, й рушили здобувати свої позиції, користуючись сучасною – в щонайкращому значенні – зброєю, тобто засобами кооперації, всюди послуговуючись ними без антисемітських гасел. Безпосередньо на моїй батьківщині – Покутті, я не раз чув від колишніх орендарів-жидів, що кооперативи викуповують у них будинки, непогано платять і що ці орендарі якнайкраще розпрощалися із селом. А якихось десять років перед тим було зовсім інакше. Звичайно, кажу тут про час миру, коли все вирішувала завзята, цілеспрямована, відповідальна, твереза робота, а не про час війни, коли мене, зрештою, не було на теренах мого краю.

На початку XX століття львівські жида остаточно сполонізувалися й асимілювалися, хай навіть це й не був статичний стан. Жида різних відламів прийняли належність до польського суспільства. Однак, уже за моїх гімназійних часів слово «асимілятор» стало предметом нападок і згодом набрало майже негативного значення. Пригадую прізвисько «Мошко», яке тоді вживали сіоністи, не раз доволі агресивно. Воно було однаково несимпатичне, геть несправедливе, як потім слово «нейтральний». Послаблення довіри до асиміляції поступово стало переважати і з польського боку, принаймні почасти, зокрема в немалих молодіжних групах, які були під впливом расизму. Про жидів-асиміляторів можна було б слушно сказати: не вони завинили, що слово «асиміляція» стало непопулярним, а радше та обставина, що це була аристократична асиміляція, яка засвоювала

звичаї та традиції суспільних класів – дворян, поміщиків та вищих урядовців, які були на вищих шаблях і задавали тон цісарській провінції в Галичині. Зрештою, така асиміляція йшла навіть трохи важче, ніж в Австрії чи Німеччині, бо там жиди натрапляли на широкий прошарок великого і малого міщанства, з яким могли без труднощів асимілюватися. Звідти й пішла погорда жидів-поляків до онімечених жидів. Я зауважував її навіть у таких світлих родин, як Левенштейни, Парнаси, Блюменфельди та Мейзельси. Однак, ця погорда була, безперечно, захистом проти всіляких спроб денационалізації. Окрім того, з таких родин виходили завзяті львівські патріоти. Врешті-решт виявилось, що, попри перешкоду, яку поставило слово «асимілятор», асиміляція жидів поточилася набагато ширшим струменем, як це було видно серед сіоністів і, у чому я мав нагоду пересвідчитися – серед комуністів у Львові. І в результаті, пишучи про львівських жидів без поверхневих суджень і політичних ярликів, я можу сказати, що це були жиди-поляки. Цей загальний вираз може мати значення лише тоді, коли перед лицем змін та переворотів ми намагаємося вийти поза тісні рамки «провінціалізму в часі», де ми, на жаль, стриміли надто вже довго. А тепер я б хотів нарешті перейти до мого прямого завдання, тобто до спогадів про людей та особистостей, і це завдання має на меті лише одне – згадувати їх чесно і з розумінням.

Видатний, чарівливий своєю щирістю польський письменник Адольф Рудницький узяв на себе зрозуміле, хоч і понад людські сили завдання – воскресити присутність польського жидівства. Я б хотів мірою своїх можливостей асистувати йому в цій справі. У ній ішлося, зокрема, про одного з найвидатніших асиміляторів – літературного критика Остапа Ортвіна,

або ж доктора Оскара Каценеленбогена. Відразу скажу, що, крім професора Бартеля, це була якнайбільш регіональна львівська постать, якнайміцніш закорінена у Львові. Ті, що дослівно сприйняли Ортвіна в інтерпретації Рудницького, намагаються захищати цього критика, подаючи «пом'якшувальну» обставину: Ортвін не почував спільної сув'язі з жидівством. Дозволю собі сказати, що Остап Ортвін не був слабкою людиною й нема потреби в такій «обставині». Був цілний. Гарячий, твердий, а зовні – запеклий раціоналіст, і то такий, якому ознайомлення, ба навіть наближення до того, що можна назвати філософським ірраціоналізмом, тільки зміцнювали його раціональний світогляд. Був він завзятим прихильником свідомої, чіткої і ясної позиції й, незважаючи на Бергсона, не давав задурманювати себе ані примарною інтуїцією, ані заагітованим натовпом тогочасних політичних рухів. Мушу, однак, відзначити (незважаючи на те, як цю річ тепер коментують), що він вважав себе марксистом. Однак, дивлячись на ті краї і ті часи з Італії, згадаю, що основою Ортвінової думки був не лорд Бекон, а радше його цілковита протилежність – Джамбаттіста Віко, який був менш локальний у часовому плані й ширше охоплював минуле та майбутнє.

З усім цим темпераментний Ортвін, подібно до мислителів, що пориваються до ясності, був у своїх судженнях упертий, часом навіть неблаганний. Можу сказати, що я приязнився з ним, але ця приязнь була така, що – аби себе вберегти – розважливо наказувала зустрічатися не дуже часто й розмовляти обачно. Набагато старший, ніж я, Ортвін був відомий тоді, коли мене ще ніхто не знав, а те, що він доводився дядьком нашій приятельці, пані Стасі Блюменфельд з вибуховим, родинним – як у нього –

темпераментом (хоча в неї й пом'якшеним жіночими чарами ненастанних суперечностей), іноді перешкоджало мені зустрітися з ним, бо короткі родинні звади, що поставали з незрозумілих причин, не належали до рідкісних випадків.

У час цікавих нам обом розмов я інколи мав враження, що Остап Ортвін не вважає мене справжнім поляком, таким, яким я мав би бути, бо те, що було в мені цілком спонтанне, а тому уперте й алогічне, він мав за мудрований лібералізм, за химеру та пережиток XIX століття. Він відчував і проголошував, що настає жорстка епоха і немає місця добрим намірам. У кінцевому підсумку мені здавалося, що передусім він був жидівським аристократом, який мимоволі сягав до видатних предків, відомих у Польщі ще в XVII столітті. Подібно, як і він тоді, тепер псевдо-нащадки каганів, тобто жерців, виявляють часом деяку гордість, а то й пиху стосовно інших жидів. І Ортвін говорив іноді про окремих жидів, вживаючи такі ж, неприємні і несправедливі вирази, як колись Маркс, говорячи про Лассаля. Особливо ж він критикував пристрась до лібералізму як тенденцію до кар'єризму, бо лібералізм – це, мовляв, ідеальна система для кар'єристів.

Я не сумнівався у тому, що в основі Ортвінового ставлення до жидів не було ані байдужості, ані корисливості. У своєрідній ворожості до «лібералізму» я вбачав трагічну стурбованість, а на самому дні – пам'ять про колишні поразки жидів: «Як же можна з такою долею чіплятися будь-чого?» Чим твердіш він переконувався, – нібито раціонально, як сам вважав, – що в жидів немає пам'яті, тим глибше давав себе поглинути мітичній або мітологізуючій пам'яті поляків. «Забути – провинитися!» Ці слова Виспянського з «Казимира Великого»

написано неначе для Ортвіна. Втративши релігію й побожність, такий чоловік, як він, не міг бути інакшим. У пітьмі, на невідь як надовго, залишився нечутливий чи знечулений корінь, а на вершку з'явилися срібні квіти.

Що ж треба було з цим вдіяти? Чи повинні були друзі застерегти його або повчати: «Ти жид, то пильнуй свого, а разом й своєї трагічної пам'яті»? Хто б посмів так сказати, ба навіть подумати у присутності Ортвіна? Нині таке видається зовсім легким – «розглядати» й відкривати, що жида – це народ, бо видно, що – як висловлено у Біблії – «Бог може все»: у вогні катастроф і людомору, посеред крижаної байдужості й літеплої заклопотаності вивернулися нутрощі історії.

А ще не так давно справа існування жидівського народу зовсім не виглядала очевидною, навіть для самих жидів, про що я міг би пригадати не одну розмову чи дискусію. Наприклад, студентський пансіон навесні 1914 року на вулиці Боршкегасе у Відні, де незрідка відбувалися такі дискусії, в яких ми, не жида, не раз брали участь. Мої колеги, Анеля Бар і її брат Генрик, жида з Тернополя, сперечалися, порівняно з іншими, найжвавіше. Панна Анеля не сміливо, хоч і переконано, стверджувала, що жида – це народ, а її брат Генрик (біолог, згодом лікар), хоч і молодший, все ж нетерпляче, майже люто громив її: «Мелеш дурниці!» – говорив він, мотивуючи, що, замість множити націоналізм, треба дати можливість антисемітам означити проблему і розв'язати її.

Згодом я не раз бував свідком подібних суперечок, що доходили в жидівських сім'ях до сутичок. Цілком можливо, що гострота тих дискусій свідчила про їх дедалі більшу актуальність, але вони нічого не вирішували. Зрештою, слід зазначити, що дискутували зазвичай

у буржуазних колах, натомість львівський люд не сумнівався у своїй нібито національній відрубності. Однак, цілком певно, що ті, які і тоді, і тепер показують свою вищість над буржуазією, тоді зверхньо дивилися і на народ, а особливо на його «темноту», вважаючи, власне, чуття відрубності виявом темноти. Врешті, жидівська буржуазія хоча й не мала чуття прийдешности, зате становила цільний, політично свідомий прошарок.

Повернімося до Ортвіна. В одній із розмов зі мною та Пйотром Дуніним-Борковським він дуже різко доводив, що сіонізм – це виправдання космополітизму, і підкреслював побоювання, що сіонізм відсуває вбік безпосередні завдання та обов'язки. В основі цієї різкості можна було спостерегти своєрідний комплекс жидів, хворих на запалення совісти. Ортвін обурювався і з практичних мотивів, вважаючи, що таке ухиляння від громадських і патріотичних обов'язків накличе на жидів нові підозри, нападки і насамкінець – нові утиски. Було враження, що Ортвін неначе вимагає від жидів ще більшої самопожертви задля Польщі, ніж від «корінних» поляків, до яких він теж був аж ніяк не поблажливий.

Цей аспект сумління разом із закоріненням у польському міті замість давно втраченого жидівського сам собою заперечував будь-який опортунізм в Ортвіна. Про це знав кожен із його знайомих, кожен із його сучасників і «сторонників». Досить було відвідати його помешкання – скромне, майже бідне. Усі знали, що якби Ортвін не був таким гордим і непоступливим, то легко став би професором літератури. Та ще й яким професором! Він же, тим часом, відколи перестав виходити «Tudzień» Вислоуха, навіть не намагався розмістити свої, давно вже готові, чи такі, над якими працював, статті і досліджен-

ня в якомусь із не львівських журналів. У своїй львівській самоті Ортвін доходив до буркотливості, як тоді, коли він, соціаліст, став на боці кардинала у справі труни Пілсудського. А все ж таки, куди належав Пілсудський, як не до вавельської минувшини? На жаль, захищаючи автентичні цінності, Ортвін став провінціо-нальним. Зрештою, провінціальною була нова Польща порівняно з Польщею половини ХІХ століття. «Польща – це велика річ» – таке він обстоював усім серцем, але, мабуть, здивувався б, якби йому хтось нагадав: «Ізраїль – це велика річ».

Дозволю собі вставити тут невеликий спогад. У варшавському Пен-клубі з нагоди візиту знаного російського поета і перекладача Бальмонта жидівська декламаторка, приятелька його сім'ї, дуже гарно й зворушливо читала погебрайському уривок із Ісаї. На жаль, не знаю, чому деякі польські літератори жидівського походження вважали за потрібне глузувати під час цього декламування й дозволяти собі різні жартики, немовби віддавати конче потрібну десятину так званим корінним полякам. Нема потреби приховувати, що це була прикра й ганебна річ. Звичайно, Остап Ортвін не був при цьому, натомість чи то щоб пожартувати, чи то щоб роз'ятрити, хтось із послужливих розповів йому про це. Важко передати, як метався Ортвін, почувши, що жиди так низько себе цінують. А побушувавши, всерйоз доводив: «Все це тому, що вони не трагічні, що цілковито позбулися всякого трагізму».

Утім, Остап Ортвін також ніколи не брав участі у богослужінні Судного Дня, навіть і не бачив, як, скажімо, в нас на Покутті його відправляють хасиди. Для таких людей – хоч, підкреслюю, не для Ортвіна спеціально – перший аспект жидів – це їхня кумедність, бо якось ніхто не зауважив сумнозвісного слона трагізму.

Остап Ортвін вилив увесь свій жидівський трагізм у польськість. Мимоволі згадуєш поряд із ним таких лицарів, як ротмістр Станіслав Опока-Льовенштайн, що до останку тримався разом із представництвом таємного консульства в Будапешті, як майор Макс Левін, який у час окупації й хазайнування гестапо воював, наражаючись на муки й жертвуючи життя. Ці люди справді зробили набагато більше, ніж безпосередньо вимагали справа і їхнє конкретне завдання, бо насамперед були жертovní.

Тож як сформулювати закиди Ортвінові, які пробиваються навіть у думках тих, що його захищали? Можливо, закинути йому те, що не шукав нічого більш, окрім як утіхи від свого літературного ремесла, а тому, як і кожний порядний літератор, забув про світ, але у «вирішальну» мить?..

Ні! Бо чи була інша вирішальна мить, крім тієї, коли він віддався мітові й духові Польщі? Хто схоче ствердити, що це була уявна дійсність? Остап Ортвін не був людиною паперу, він віддався своїй любові із чисто жидівською самопожертвою.

Пригадую його таким, яким він був під час виступу швейцарського лектора Збіндена. З буйною чуприною в срібному промінні, він раптом згасав і сумнішав, бо «це не його час, нема з ким говорити», або раптом кричав із гнівом і обуренням, як ото коли розповідали про Бернаноса. Так, вірний «Дзядам», «Королю-Духові», «Визволенню», «Легіонові», «Срібному сну Саломеї», він усі срібні сни розжарював до червоного.

Навіть расисти не зможуть заперечити, що існує такий жар, бо був Остап Ортвін.

1959–1962

Переклав Олег Король

**СТАНІСЛАВ
ВІНЦЕНЗ**

*stanisław
vincenz*

**ЖИДІВСЬКІ
ТЕМИ
ЛЬВІВСЬКІ
КОСМОПОЛІТИ**

Чи були космополіти у цьому місті – такому регіональному, що аж провінційному? За діагнозом нашого шановного приятеля Остапа Ортвіна, належало б їх шукати передусім серед сіоністів. Правду кажучи, я добре знав, що про таке думати, бо дуже вже ненадійними бували політичні діагнози, що їх виголошували спадкоємці великої поезії. Слухаючи Ортвінову орацію, ми обидва, тобто Пйотр Дунін-Борковський і я, перекидалися усмішками. Слід визнати, що сам Остап не сердився за такі усмішки. Сердився переважно на літераторів, а також на свою небогу – Стасю Блюменфельд, особу надзвичайно чарівну, яка захоплювала усіх і тим, що говорила, і тим, що робила. Звісно, що усіх чоловіків, бо із жінками було трохи важче. Дужче, ніж будь-кого, вона виводила з рівноваги дядечка Оскара, або ж Остапа. Вона уміла якось так зачепити за живе, що він спалахував і вибухав. З нами ж він був м'якосердий. Отож Борковський негайно виступив зі своїми аргументами: «Ах, сіоністи! Неможливо з ними витримати, так уже засимілювалися! Отой Генріх, дарма що зветься Гешелес (ішлося про редактора «Chwili»), мало того, що є нордичним типом і дуже нагадує цього понурого тупоголового радника Крупу, то ще й весь час щебече державотворчо, погоджувально, конструктивно тощо. А у вас він тим більше здобуде прихильність, адже ні вдень, ні вночі не розлучається з Виспянським. Зрештою, покажіть мені хоча б одного автентичного жида з-поміж ваших сіоністів». Ортвін захищався: «Та ж, власне, кажу, що вони космополіти».

Врешті, усе, що говорив про це Ортвін, суперечило очевидному, й ми вже не поверталися до цієї теми. Пйотр Борковський був не те що нещирий, а просто жартівник. Доброзичливо

підкепкував собі на втіху і ніколи не псував товариських стосунків, особливо з тими, кого цінував так, як Ортвіна. Казав мені потім: «Щастя, що серед жидів є такі гарячі голови, як Ортвін, бо з отими асимілюваними...» – й махнув рукою.

Сам Борковський аж ніяк не пропадав за Виспянським. Я був свідком, як він дражнив доктора Гешелеса: «Пане редакторе, на весь Львів ніхто, крім вас, не пише стільки рецензій на вистави Станіслава Виспянського, та ще й таких чудових. Але що ви з тим робитимете там, у Палестині? Асимілюватимете з мітом «Кракуса» чи «Легіону»? Про кого ж ви там будете писати?» Генріх Гешелес, не втрачаючи фасону, відповідав, як завжди, холодно і суворо: «Перекладемо Виспянського гебрійською і впровадимо до нашого класичного репертуару». Можна сказати, що вони цінували один одного навзаєм, але водночас діяли собі на нерви, тим більше, що Борковський, осідлавши асиміляційного коника, шукав нагоду позачіпатися. Отож Гешелес, уже гублячи свій суворий холод, вів, роздратований, далі: «Не терплю цього паничика-шляхтичика. Здавалося б, що світлий чоловік, а будучи воеводою на виборах до сейму, з усієї сили підтримував жидівську темноту з рабинами-чудотворцями на чолі – проти сіоністів. Панські витребеньки! Без рабинів ані кроку! Дожилися!» На те я відповів: «Але ж ви не зможете закинути Пйотрові Борковському одного-єдиного. У ньому нема ані крихти антисемітизму». «Якраз навпаки, – злостився Гешелес. – Я закидаю йому «філосемітизм», адже це найбільше руйнує жидів. Ми не розраховуємо на філосемітів. Я особисто волю тих, що нас гартують. Зрештою, сам Борковський докладно асимілювався з тими жидами, яких я не терплю. Я б волів якогось оригінального поляка».

На видноколі був уже Гітлер, тож я мимохідь спитав Генріха: «А може, ви, пане редакторе, належно оціните сучасних філосемітів, аби тільки вони робили те, що проголошують?» Він знову суворо глянув на мене: «Правду кажучи, я й про вас чув подібну думку, і, щиро зізнаюся, таке налаштує мене аж ніяк не на вашу користь».

А однак Гешелес розраховував не тільки на розуміння, але й на розумну доброзичливість із боку Польщі. Він мав далекосяжні задуми еміграції жидів із Польщі до Палестини – краю, про який мислив у польських державних і господарчих категоріях. Він розраховував на допомогу і співпрацю польської держави для обопільної користі – ліквідувати непродуктивну бідність і підняти рівень сучасної освіти та економіки з допомогою конструктивної спільної дії. Було відомо, що на жидівському боці триває серйозна підготовка, як-от навчання рільників-піонерів чи механіків, яке я бачив у приватній середній школі, фінансованій і підтримуваній родиною Ліберманів у Станиславові. Якби вдалось уникнути війни, то хтозна, чи такі приготування не мали б перспективи на великомасштабну реалізацію. Отже, задуми Гешелеса не були утопічні, але важко припустити, що він зміг би домовитись у цій справі з антисемітами або навіть із такими, які боялися й підступитись до жидівського питання.

Як я вже згадав, Генріх Гешелес був редактором сіоністичного видання «Chwila», яке почало виходити у Львові безпосередньо після антисемітських заворушень 1918 року. Поява «Chwili» стала своєрідним сигналом тривоги, часопис набув особливого характеру – вартувати й будити, коли можлива атака з несподіваного боку. Окрім розчарованих страдницьких асиміляторів, газета після цього удару здобула чимало нових читачів – як таких, що досі були

у політичній сплячці, так і тих, для кого досі читання преси не відіграло великої й важливої ролі у щоденному житті. Причому «Chwila» була органічно польським виданням, і, попри опозиційність і нервовість, не тільки мовою, але й також духом солідарности пов'язувалася зі справами Польщі, особливо ж – Галичини і Львова. Слід сказати, що вона була лояльною – у щонайкращому значенні цього слова. Львівська преса, як і загалом провінційна, не відразу здеградувала до стану, який Карл Краус у Відні громив як порожній, заяложений, безглуздий загальник. Ризикну ствердити, що позитивного тону львівській пресі надав колись Болеслав Віслоух, колишній повстанець 1863 року, що разом із Іваном Франком та Даниловичем заснували «Львівський кур'єр». Приємний спогад із часів молодости преси та свіжости політичних надій! Ці засновники-піонери гарантували високий рівень – не тільки етичний, але й політичний, і, безперечно, приклалися до поживлення інтелектуального життя, про що можуть свідчити томи літературного додатку «Тиждень» за багато років. Як на мене, до спадкоємців тої атмосфери належала й «Chwila», бо не пригадаю, щоб вона бодай раз скотилася до войовничого націоналізму, хай навіть і обороняючись.

П'ятнадцять років після заснування газета святкувала свої роковини. Було це вже після того, як у Німеччині захопив владу Гітлер. У той час редактор Гешелес звернувся до мене, щоб я надіслав для «Chwili» уривок про хасидів із моєї книжки «На високій полонині». Я відмовив, бо не любив виривати розділів із цілості, та й не був ще певен у собі такою мірою, щоб вважати, що кожний уривок викличе очікуваний відгук. Однак Гешелес написав до мене листа, в якому наголосив, що за часів гітлеризму Станіслав Вінценз не може відмовляти

таким проханням. Отож я послав уривок редакторові, хоча з міркувань літературного самозахисту зробив це не надто охоче. Однак потім не шкодував, бо після виходу у «Chwili» повісти «Про жидівський камінь» я дістав чимало доброзичливих листів від читачів, а в підсумку завдяки тому, що розпочав листуватися й налагодив особисті контакти, збагатив своє знання про хасидів більше, ніж міг сподіватися.

З часом «Chwila» стала цікавим й інспіруючим місцем польсько-жидівських зустрічей та інших контактів. Згадаю хоча б статті доктора Петра Контного, вивченого, але не висвяченого римсько-католицького теолога, про Сасів і про регіональний єврейський митецький промисел цієї дивовижної місцини. Цей науковець не тільки написав низку гарних статей під назвою «Срібні квіти на декоративних жидівських тканинах», але й сам запакував і привіз до Львова як тканини, так і верстати, що своєю злиденністю контрастували з прекрасними витворами, і організував виставку у Промисловому музеї. Я особливо вдячний Контному, бо це він привіз до Львова жидівського поета Нухима Бомсе, який став одним із моїх найщиріших приятелів. Ось так через посередництво «Chwili», принципово неприхильної до «жаргонної» літератури, поезія Бомсе, а з часом й інших жидівських авторів достукалася до польського читача. Так виглядала редакція Генріха Гешелеса та його «космополітичний» орган у Львові.

Серед таких космополітів я мав двох справді задушевних приятелів. То були адвокати Мішель Зухер і Макс Шафф. Обидва сіоністи, обидва дуже тісно пов'язані з країною й регіоном. Мішель був моїм товаришем із шкільної лави в коломийській гімназії, де я учився після приватної науки на селі. Старший від мене, він походив із родини ортодоксальних торговців

і вирізнявся особливою вродою обличчя – замріяного, спокійного і водночас веселого. Доволі рано засіялася йому темна борідка. Пам'ятаю, як наш катехит під час перерви, замилувано дивлячись на нього, шепнув мені на вухо: «Бачиш? Он того треба було б повернути на нашу віру. Це Ісусове лице, прегарний хлопець». Помалу ми з Мішельком зблизились, але не можемо сказати, що я хоч раз спробував виконати побажання мого катехита. Натомість ми якось гуртом повернулися, скажімо, на Спінозу, бо я у п'ятому класі вивчав «Богословсько-політичний трактат» і «Етику», завзято долаючи труднощі, переказуючи та коментуючи розділ за розділом, а Мішелько, як виявилось, підготувався до таких студій завдяки гебраїстиці, яку пізнавав під батьковою орудою.

Не допущуся нещирості, згадавши, що Мішель, як я міг зауважити щонайменше тридцять років по тому, був по-жидівському відданий постаті Ісуса. Покликаючись на лондонського рабина Шапіра, він вважав Його найбільшим із гебрійських пророків. Причому ані ксьондз-катехит, ані, тим більше, я жодною мірою не причинилися до цього. Ще в гімназії якийсь християнський місіонер втулив Мішелю гебрійський переклад Євангелія Деліча. Хлопець так зачитався в ліжку, що заснув, а книжка залишилася на ліжку чи стільці. Вранці він побачив, що над ним стоїть батько. Той, тримаючи в руках книжку, докірливо спитав: «То ти такий?» і на очах сина вкинув книжку в піч.

Мішель шанував батька, але це не похитнуло його переконань. Він якось поєднував свій сіонізм із цим юдейським християнством і ставив своїм партійним товаришам високі, навіть зависокі з етичного погляду завдання. Він був ентузіастом, не терпів холодних людей – таких, яким недорого коштував їхній об'єктивізм.

Пам'ятаю, якось, йдучи в Коломиї Прутовою вулицею, ми почули уривок розмови двох перехожих: «Найгірші – це фанатики». Ото й усе. Мішель спалахнув: «Слухай, але ж це вони найгірші, оті помірковані й кастровані». Він мав у собі невідлучну рису фанатизму, але обмежувався енергійною допомогою іншим людям та безсумнівною суворістю в етичних судженнях, хоча й ті пом'якшувала його лагідність і добрий гумор. Як адвокат, він був надзвичайно «чуттєвий», брався до справ, якими зміг перейнятися, ніколи не йшов проти своїх переконань. Таким чином він, власне, дбав про кепські інтереси – мої й моєї сім'ї. Я міг би сказати, що в його приятельському почутті до мене було щось із «першої любови». По багатьох роках Мішель знаходив мої листи з гімназійних часів і читав із помітним зворушенням. Тому-то, представляючи наші інтереси як адвокат, він вділяв свого запалу й почуття вірності іншим. Таким способом він зблизив мене зі своїм приятелем, теж адвокатом, Максом Шаффом.

Зухер був полум'яний, гострий чи й суворий до справжніх або вигаданих противників, натомість адвокат Шафф був завжди однаково й витривало теплим і завжди діяв примирливо. Здавалося мені, що в його гуморі, поєднаному з добротою, було щось споріднене з великим Фредром. Уже сам його теплий голос відбивав охоту кривдити чи ображатися. Його приязність і чуйність доводили майже до мимовільного надуживання. Тож мені й моїй сім'ї він допоміг у матеріальних справах більше, ніж будь-хто, хоч призвідником цієї допомоги став Мішель. Адвокат Шафф був майстер любовних рішень та угод, а коли траплялося, що когось пригнітив рішенням, то воно важило більше, ніж хоч який там судовий вирок. Я часто думав про це, і якось навіть сказав Максowi, що

в його руки належало б віддати за давніми процесами між народами.

Нафтові інтереси у міжвоєнний період, особливо в кризових тридцятих роках, болісно й обтяжливо крутилися навколо банкрутства і, правду кажучи, закінчувалися банкрутством. У моєму випадку я дістав захисників, заступників та адвокатів, і намовили їх на те мої два приятелі. Цікаво, що всі ці правники належали до різних політичних угруповань, діаметрально протилежних, як-от доктор Осія Вассер, Станіслав Тобіаш і впливовий у правничих колах адвокат Перацький. Той, уже похилого віку чоловік, член Національної партії, якого Зухер і Шафф гаряче переконували стати мені на захист, здивовано спитав мене одного разу: «Де ви таких знайшли?» Тепер я пригадую ті свої особисті клопоти, дуже давні й сьогодні не більш, ніж потішні, і я ніколи не забуду тієї глибокої вдячності, яку я роками відчував до цих людей. Бо ж кожному, хто має сяку-таку схильність до самокритики, справді важко було б повірити, що в такій справі можна виграти. Очевидно, мої друзі щось інше цінували вище, ніж юридичну правоту, і вірили у добру волю.

Насамкінець – ще один дрібний спогад, присвячений Максowi Шаффу. Під час юдейської Пасхи, у свято напередодні, зване Седер, він запросив мене до інтернату єврейських хлопчиків (може, сиріт, цього вже не тямлю), якими він опікувався. Діти співали обрядові чи радше звичаєві пісні по-гебрайському, в яких ішлося про числа, тлумачені в Біблії. Раз у раз повторювалася одиниця, якій відповідав піднесений коментар: «Ехад Елогейно шебашамаїм ве га ерец» («Є один Бог на небесах і на землі»). Як не раз траплялося на єврейських урочистостях, куди мене запрошували, я й тоді втрапляв у халепи: у миті, що видавалися мені знаменними,

знімав капелюх, а виявлялося, що слід було взагалі увесь час святкування мати накриття на голові. Вразило мене, що діти, очевидно ж вільно володіючи гебрейською, між собою і з усіма гостями розмовляли по-польському, а один із учнів (це вже була вершина всього) задекламував свій власний мрійливий вірш про Ізраїль – звісно ж, польською. Пам'ятаю обличчя цього хлопчика, тепле, приязне, погідливе, причому, про що теж варто згадати, польського типу. Я спитав доктора Шаффа: «Де ми, власне, перебуваємо? Між людей якої національності?» Він зрозумів моє запитання і з якоюсь гордістю, усміхаючись, пояснив, що завдання опікунів та вихователів – єднати Ізраїль із Польщею і тепер, і на прийдешність, навіть якщо ці, по-сіоністському виховані діти колись емігрують до Палестини. Чого ще тут можна було хотіти? Ці вихованці не були ані «своїми чужими», ані, тим більше, космополітами. Той вечір особливо яскраво висвітлив мені правоту Макса Шаффа і усіх тих, що з ним співпрацювали. Я був би щасливий, якби десь-колись зміг зустрітися з кимось із цих тодішніх дітей, щоб удвох славити й благословляти їхнього опікуна.

Ах, мій пане Кароліу* – редакторе, а радше натхненнику цих споминів. Таким уже запальним ви були, що люди казали часом: «Такий самий запальний, як Карольчик». А тепер, заховаючи мене, ви водночас стривожено застерігаєте, щоб не робити із Львова «втраченого раю». Мав і я свої незгоди з Львовом, ще в молодих літах, доказом чого є хоча б те, що в тамтешньому університеті я провчився заледве один семестр. Утім, відкладемо це до іншої нагоди, а поки що пошлемося на знавця цієї справи. Згідно з Данте, рай не обмежує Бога, а сам рай міститься не в просторі. Як каже поет, «non e dove»¹. Львів теж міститься не в просторі, десь

по той бік Сяну, і його не обмежують рамки передвоєнних чи інших літ. Львів – це намір, обітниця та можливість. Навіщо відрікатися від них? Заселяючи наново жидами цю страхітливу порожнечу, я мимоволі йду слідами Данте Аліг'єрі, що залюднив найвищі сфери раю жидівськими патріархами, пророками, ба навіть жінками. Роблю це не тому, що почуваюся покликаним, а якраз через побоювання, що вже не стало покликаних. Зате, на противагу прикладові Данте, я стараюся якнайменше зачіпати пекло, ніби це царина не Каїнів, а таких, що «кохання довело разом до пекла» й навіть там їх не покидає. Все-таки я б хотів виділити – як найсміливішу, хоч і небезпечну – спокусу Данте, вкладену в уста Вергілія, – надію на руйнівну любов; бо коли любов раз хитнула світом, то здавалося, що знищить його, а за таку ціну знищить і пекло. Надія хапається за траву, але хто ж із нашого покоління має право весь час пам'ятати про пекло, хай навіть поставивши за мету знищити його й дати це здійснити молодим людям? Краще вже сподіватися, що, опам'ятавшись перед загрозою знищення, люди самі вирішать розбирати фортеці й вежі ненависти. І нарешті почнуть від чогось напевно доброго, що вже знали й що нині може їм видатися раєм. Ось така може бути наука із спогадів про Львів. Задля неї відкиньмо всілякі відлами, організації, табори, які, звісно, добре лиш повчають, але не чинять, і запозичмо вказівку з гімназійної програми. Антігона так каже: «Я з тих, що кохають, а не з тих, що ненавидять». Годі знайти простіший і разом менш ідеологічний вислів.

Та чи справді у Львові не було космополітів у позитивному розумінні цього слова, чи справді були тільки представники ідилічних регіонів і провінціалізму? Безперечно, що були такі, які брали участь у великих звершеннях, у по-

наднаціональній творчості, одначе назвú не всіх, а тільки тих, що опинилися в рамках особистих спогадів. Я знав таких людей і приятелював із двома такими космополітами, які, попри все, були цілком автентичними львів'янами. Маю на увазі професорів – Станіслава Пилата і Якова Парнаса.

Професор Пилат, нафтохімік і керівник інституту, був нащадок одного з тих польських родів, які, незважаючи на походження від державотворців, відмовилися прийняти аристократичні титули від загарбницької влади. Його дід, блаженної пам'яті Матчинський, належав до таких поляків – патріотів і водночас космополітів, що всюди – де тільки траплялася нагода – до загину воювали за Польщу й за свободу. Він був товариш генерала Бема, разом із ним знайшов прихисток у Туреччині й допіру по довгих роках повернувся на батьківщину господарювати як рільник, точніше – як орендар, бо вже не мав маєтку. Його донька Казимира, остання в роді, віддала всю свою працю й те, що залишилося від маєтку, на заснування ремісничого гуртожитку та дитячого садка. Працювала гуртом із Антоніною Гулес, яка, міряючи дрібненькими крочками місто, вишукувала й рятувала жидівську бідноту. Казимира Матчинська, на її щастя, не дожила до каїнових часів, а пані Гулес на вісімдесят третьому році життя разом із правнучкою німці вивезли до Белжця.

Професор Пилат успадкував усе це «пансько»-людське добро приязні й допомоги. Крім Бартеля, він був колись одним із наймолодших професорів університету. У час великої промисловости у Бориславі саме він за дорученням віденського уряду збудував найбільший тоді на континенті нафтоперегонний завод. Приятелював із набагато старшим, ніж він, завзятим мандрівником, нафтовим першопроходцем Мак-

Гарвеем, часто гостював у віденській родині, що пустила на світ всебічно здібного майбутнього винахідника атомної бомби, й знав його ще мало. Вільно говорив багатьма мовами, подорож до Сполучених Штатів чи Японії не була для нього нічим важким, а кількість кілометрів, перебутих у літаку, перевищувала всі числа, які я чув у колі моїх знайомих. Перша Пилатова жінка була скульпторка, і, мабуть, через те він цікавився багато чим у царині мистецтва. Випадково я ознайомився з його статтею про перебування в Японії, бо професор попросив мене помістити її в якійсь із варшавських газет. Професор Пилат славився численними промисловими патентами в різних країнах, перед самою війною – в Англії. Він працював над тим, щоб кардинально поліпшити очищення нафти-сирівцю. За відомим часописом «Nature», це був один із найвидатніших винаходів того часу. Також Пилат запатентував у Японії винахід, який стосувався гасіння пожежі піною. Він поїхав туди й заприязнився з тамтешніми науковцями. Завдяки згаданій статті я ще краще пізнав діапазон сприйнятливості та зацікавленень професора. Він написав про японського ученого-хіміка, який час від часу на півроку осідав у буддистському монастирі, щоб знов набути вміння споглядати і зосереджуватися. Зовсім чужа європейцеві річ, адже в нас духовне зацікавлення й практикування відірвано від наукової роботи й мислення. А проте Пилат зумів належно оцінити той дивовижний аспект чужої далекої духовної культури, бо бачив його дієвість. Далі у статті він писав, як восени, коли листяні ліси змінюють барву, цілі поїзди, набиті дзен-буддистами (серед таких є чимало робітників), прямують до одної місцини неподалік Токіо. Оці особливі пілігрими сідають там на підготовані лавки й увесь день спогляда-

ють на своєрідні осінні шати світу, які мають свідчити, що «у всесвіті є клейнод». Пілат описав, якою подією в Токіо стають образотворчі виставки, які відвідує безліч людей. Чогось такого він не бачив у жодному з міст, знаних завдяки бурхливому розвитку малярського мистецтва та прославленим виставкам. Було очевидно, що на цю стихійну популярність мистецтва якось впливає секта дзен з її медитацією, близькою художникові, який розгадує краєвид і заглиблюється у нього. Водночас професор був прив'язаний до Львова і до свого інституту, слава якого ширилася далеко, і не покинув рідного міста у війну. За те поплатився життям, його убили гітлерівці.

Іншим, а все ж спорідненим типом космополіта був Яків Парнас. І він, колишній (під час Першої світової війни) професор у Страсбургу, відхилив пропозицію професорувати в Бостоні, бо мріяв заснувати у Львові біохемічний інститут, що й здійснив – здається з допомогою президента Мосціцького. Згодом цей інститут став гордістю краю і міста. Прикметною Парнасовою рисою була просто-таки неймовірна пам'ять. У цьому велетенському складі він тримав усе, що тільки вхопив. Хоча він не мав класичної філологічної освіти, однак легко долав чимало текстів, зокрема грецьких, деякі добре знав і викликав повагу у філологів. Річ у тім, що окремих авторів, як-от Гомера та Геродота, він читав залюбки й часто. Також цікавився перекладами і, якщо не помиляюся, побіч Стемповського був одним із перших моїх знайомих, які знали працю Берара про «Одіссею» (все ж таки єдина у своєму роді його річ серед інших французьких перекладів). Треба сказати, що Парнас дійшов до нині вже рідкісного поза колом філологів усвідомлення єдиної й незамінної цінності класичної культури та літератури, і в нього це стало мірилом оцінювання.

Його інтелектуальні зацікавлення охоплювали й інші галузі, як-от музику, професор орієнтувався у випуску грамплатівок. Це було, зрештою, одне з його гоббі й пристрастей. Він пам'ятав побачені в багатьох європейських галереях картини та скульптури, не раз, здавалося б, непримітні. А ще був у нього особливий запал до запам'ятовування, що походив попросту з цікавості, і здатність втримувати в голові цілі тексти, до яких не мав ані інтересу, ані впадобання й пам'ятав їх як цікавинки. Син хоч і традиціоналістської походженням, але релігійно вільнодумної родини, він ходив на гімназійні уроки юдейського закону Божого. Пригадую, якось щонайменше з півгодини цитував мені тексти з Талмуду, трактуючи їх радше як потішні софізми. Навіть у кулінарних справах його пам'ять не підводила – просто-таки вражала. Професор розповідав про якісь особливі грінки, що їх подавали на одній із залізничних станцій під Неаполем. Якби хтось занотовував *оте все*, то міг би з цього матеріалу скласти малу енциклопедію Парнасових подорожей Європою. Тим, що не розуміли таких речей, та й взагалі ніколи не відали, що їдять, голова йшла обертом від його пам'яті. Сподіваюся, що ще знайдуться професорові учні, до яких він був прив'язаний як до своїх дітей по духу, і в обширніших та повніших спогадах передадуть пам'ять про Парнаса – не тільки великого ученого, але й єдиного у своєму роді зразка європейця і львів'янина.

1. «Це не місце» (*итал.*).

Переклав Олег Король

*Можливо, йдеться про Кароля Іжиковського (Karol Irzykowski, 1873–1944), літературний критик, прозаїк, драматург (прим. ред).

**СТАНІСЛАВ
ВІНЦЕНЗ**

*stanisław
vincenz*

ЛІСОВИЙ
ЖИД

Відстань між Коломиєю і Буковецьким перевалом і Черемошем складає щонайменше вісімдесят кілометрів. Але світ тут і там був і є іншим. Їх розділяє не стільки просторова відстань, скільки епохи й віки. Так що перед тим, як ми побачимо коломийських фірманів з їхніми пасажирами, з Б'юеном на чолі, в заїзді в Яворові, треба хоч щось сказати про «лісових жидів».

«Лісовий жид»: такої цікавинки уже роки нема ані в Яворові, ані в Ясенові. Але ще не так давно ми зустрічали такий релікт у далекому Яворнику – селі, що лежить найвище над гірським Черемошем.

Був то кінець жовтня 1910 року. Ми з приятелем поверталися верхи на конях з Чорногори. Дні були короткі, дорога тяжка. Ледве наближалася шоста година, а вже сутінки, а також холод, наповнений запахом отави, заливали темний яр Черемоша. Разом із голубим димом із невидимих хат. Ми шукали ночівлю. Трохи далі від дороги, на тлі темних лісів, білів невеликий будиночок. І там ми познайомилися з Фунтом.

Спершу нікого поблизу не було. Раз у раз ми чули тільки лагідне, дещо сумне мукання корови. Це було ніби запитання, а потім прозвучала заспокоююча відповідь – басовий голос людини.

Нарешті ми побачили в сутінках високу постать у супроводі корови. До нас наблизився великий, радше потужний чолов'яга, не молодий, але й не старий. У будь-якому разі мав він років понад сімдесят. Запросив нас чемно, навіть сердечно. Ми з приємністю оглядали чисте подвір'я і усамітнене обійстя.

– Паничі дивуються, що тут люди живуть?

– Так – відповів мій приятель, – а ще дивніше, що жида.

– Нехай панич не дивується – це лісові жида.

– Що це означає? – запитали ми обидва.

І Фунт почав нам пояснювати. Точніше кажучи, цілий вечір своїми розповідями і поведінкою він доводив до нашої свідомості, що це означає – «лісовий жид».

– Лісовий жид, шановні панове, це такий, якому прізвище Ротшильд мало що говорить, а радше узагалі нічого. А прізвище Никола Галамасюк, син Юри – це дуже багато, це все. Бо пан Ротшильд є дач, а Галамасюк свій і сусід. Власне у нього я купив корову. Що за корова! Щодня ми розмовляємо з нею. І вона з нами також. – Але не думайте, що я не розуміюся на елегантії! Я знаю: той пан зі Станиславова щодня зранку одягає новісіньку, шовкову сорочку. Ну і що йому з того? А пан Ротшильд? Такий великий дач?! То тричі на день одягає нову сорочку – на сніданок, на обід і до вечері. Овва! Це не вигідно! А що ж тут сказати про нашу Величність, про самого пана цісаря? Скажімо так: певно, щохвилини знімає і одягає сорочку – ха-ха! Страшений клопіт. Бачите, я знаю все, – сміявся Фунт. – Але прошу, прошу досередина.

Він завів нас до світлиці. Пів зовнішньої стіни займали широкі засклені двері, з заскленими створами. Через них було видно темні ліси, темну вершину Попа Івана й зірки, що сходили. У кутках світлички – ліжка, щедро закладені постіллю. Стіл накритий білим обрусом і великі свічники з товстими свічками ніби чекали на гостей. Фунт пожвавився:

– Такі гості, такі гості... Для таких гостей треба би дати, чи ж я знаю що? Наприклад, міноги, добре?

– Добре, хай будуть міноги.

– Коли нема... – сміявся Фунт і продовжував далі, – ну, то щонайменше мариновану форель, добре?

– Чудово, пане Фунт, давайте форель.

– Коли нема... А знаєте, що є? Мамалига з молоком! І то від ранку до вечора. А як почекаєте до суботи, то буде колач. Ну, бачить тепер пан, що то значить лісовий жид.

Пізніше виявилось, що було набагато більше, бо й житній хліб з маслом і домашнім сиром, і свіжесенька бринза з полонини, і багато меду у стільниках. Малиновий сік і малинове варення – скільки хто хотів.

Після ситної їжі ми цілий вечір розмовляли з Фунтом. Спочатку про справи земні. Фунт не тільки нас пригощав, але й забавляв. Ніби він – старший за мого діда – був таким, як ми, молодим. У час розмови прозвучало питання:

– Ну, а що ж робите, пане Фунт, вечорами, коли прийде осінь, коли прийде зима?

Фунт відповів по-своєму:

– Що робимо? Що маємо робити? Розповім панові веселу історію. Давніше тут, у горах, були такі хасиди, що взагалі не турбувалися про цей світ: ні про торгівлю, ні про сплав дерева, ні навіть про господарку. Багато про це говорити, бо то великі справи. Але якось з долини, аж із Коломиї, чи що, приїхав до Яворова чи десь під Косів якийсь міський купець. Хотів купити худобу, дерево, чи що там. Приходить до жидівської господи і бачить: у кутку сидить, підперши голову на руки, якийсь не молодий і не старий жид, одягнутий абияк, скорчений, очі до неба, ніби нікого не бачить, і при цьому ще й веселий. Він навіть не глянув на гостя. А той гість – з самої Коломиї, сама елегантність, чемний чоловік – вітається з ним чемно. Спочатку урочисто по-гебрейськи: «Мир з вами». А той з кута ані слова. Тоді гість вітається ви-

шукано по-польськи: «Добрий день вам». Той не озивається. Нарешті гість досить голосно кричить, так по-простому, по-гуцульськи і по-хлопськи: «Дай Боже здоров'єчко!» Може, хоч це зрозуміє. Але де там! Ну, і гостеві вже трохи ніяково. На щастя, приходиться якийсь молодий чоловік, ніби навіть підходящий до інтересу. Вітаються вони, як належить, але гість зиркає весь час на тамтого, замисленого.

– Що то за один, що він тут у вас робить?

Молодий гість відповідає ухильно:

– То мій вуйко, хусид. А що робить? Е, довго говорити.

Але гість наполягає, щоб той відповів, і він погоджується.

– Ну, то скажу вам, але – він просто думає собі. Er klart...

– Про що ж думає?

– Думає, щоби всі гори були одною горою, ген аж до неба.

– Навіщо ж йому це?

– Чекайте, він ще думає далі: щоби всі ліси були одним деревом.

– Що за інтерес?

– Мало того. Він думає, щоби всі люди були – одна людина.

– Боже борони!

– То не кінець, він ще думає, щоби всі ріки, розумієте: Черемош, Прут, Дністер, Дунай і там далі – були одна ріка.

– Добре собі думання! Така велика повинь!!!

– То не кінець ще. Він думає собі далі, щоби всі сокири були одною сокирою. І щоби то дерево росло на тій горі, і та вода текла під тою горою. І щоби той чоловік вийшов на ту високу гору, і взяв до рук ту велику сокиру, і зрубав то дерево, а дерево впало собі в ту воду. От як би то плюхнуло!! О! Так він думає. Dus klart er...

І Фунт промовив:

– Бачите, паничі, я не такий великий хусид. Восени то ще сяк-так, але зимою що маю робити? То я цілий час думаю про той плюск.

Фунт голосно засміявся.

– Про який плюск? – спитали ми обидва нараз.

– Про сплави, про дараби, про весняні води.

Справа в тому, що Фунт колись був керманічем. Купував дерево і сам особисто сплавляв його на дарабах до Кут, навіть до Чернівців. Постійно медитував про дерево, про сплави.

– Це треба розуміти, мої паничі! Вісімдесят сім основних поворотів на Черемоші! А тих менших – без ліку. І це все треба мати в голові, як план на папері! Инакше, фе, ліпше не говорити, що би було инакше... Наші гірські керманічі – то великі люди були – смерть праворуч, смерть ліворуч, а йому хоч би що. Де ж таких шукати у цілому світі? Я тільки такий собі малий практикант, всього двадцять років плавав. І то не абищо: як спустять греблю на озері Шибеному, там, угорі, і рушать ті колоди, ото справді шум, ото справді плюск! А ти везеш сам-один, братчику, на своїм карку, знаєте скільки? Такі собі п'ять вагонів дерева! П'ятдесят тонн, по-вашому, дрібничка! І штудеруєш тільки, як з тим протиснутися межі скали. Ну, а там ще вири, каміння під водою й мілини, гарне розмаїття, аби не було нудно, щоб не наврочити. Але зате що за подорож! Був у нас в горах великий чоловік, хоч ніби хлоп, господар. Фока Шумей називався. Той подорожував по цілім світі. Чого він тільки не бачив, але казав, що нема файнішої подорожі, як на дарабі Черемошем.

Фунт таємничо усміхнувся.

– Але я бим ще щось паничам сказав. Ви з порядної родини, то може зрозумієте. Ми,

жиди, знаємо про ще кращу подорож. Може чули, що там, у Ясенові, недалеко від вашого двору, в печері над Черемошем, колись давно мешкав великий чоловік, великий рабин...

– Напевно, раббі Израель бен Еліезер, чи Бааль Шем Тов?

Фунт утішився.

– Пан це знає? То добре. І прошу я вас, Пан Бог чомусь не пускав його до Палестини, туди над море, а він мав інтерес, і то дуже пильний, до панів рабинів аж із Сафед. Конечно хотів дістатися до Палестини. Що ж тут робити? Виштудерував собі свій власний плаїк, приватну стежку. І ходив собі туди, ген під Писаний камінь, пан знає, підземною таємною стежиною аж до Ерец, аж до Сафед. І так щоночі, а над ранок вертався до Ясенова, до своєї купелі в Черемоші і до своєї яскині. Ну, що пан на те?

– Так, пане Фунт, – відповів я, – не одне я чув, і взагалі ті ваші жидівські легенди...

– Що за легенди, які легенди?

– Ну, ті про рабина, про його чуда, всі ті оповідання, байки.

– Жодні легенди, мій паничу, жодні байки. То гуцули мають легенди, а ми не маємо легенд, то все правда.

– То це правда, пане Фунт, що Бааль Шем Тов з печери під Ясеновом ходив собі підземним ходом аж до Палестини і повертався над ранок?

– Звичайно, що правда!

– Що ви говорите!!

– Що чуєте. Слушайте далі. Бачите: та печера Бааль Шем Това тепер завалена й засипана. Зрештою, тепер кажуть, що жиди не повинні туди заходити, не можна. То ми й не ходимо. Але кози можна впустити, хіба не? Коли я був малий і жив там унизу, у Ясенові, мій татунцю впустив раз туди кози і повкладав козам у вуха

згорнуті карточки для рабинів із Сафед. Ого-го, то кози повернулися через кілька днів товсті, «азој герассет», говорив татко. Пан розуміє понімецьки? Це означає «такі от випасені». То ж зрозуміло, де вони були. А на карточках були акуратні підписи, підтвердження від панів рабинів із Сафед.

Ми стурбовано замовкли, не знаючи, що відповісти. Але Фунт невтомно продовжував.

– Знає пан що? Той Ібсен то мені подобається.

– Що? Який Ібсон?

Я подумав, що йдеться про якогось із сусідів-жидів.

– Ніякий не Ібсон, а Ібсен. Пан не читав «Ворога народу»? Так? Ну добре. Мені читав мій онук, малий Піньо. Він зачитує мене на смерть, читає, поки я не засну і знов не прокинуся. Він зовсім дорослий гімназист, він уже сам пів-Ібсен. А знаєте що? Той Ібсен таки має рацію: «Той чоловік, що сам стоїть, стоїть найкраще». Рехт! Не примірюючись, як я. Якби я давав селянам горілку в кредит або гроші позичав, то мав би Бог знає які гульдени?! Фе, нащо мені то. Я собі стою сам на дарабах і їду просто в Кути, і навіть у Чернівці. Тільки одна річ, діти мої, мені не подобається. Пощо конче має бути той ворог? Ще й до того ворог народу! Борони мене, Боже! Бачите, я тільки так говорю, що сам стою на своїй дарабі. Де там сам! Як мені пустять воду там згори, з озера, то та хвиля, братчику, шумить і шумить. І так мене несе, як – сам Гілгул.

– Що то означає «Гілгул»? – несміло переравав мій приятель. Фунт буркнув басом, неохоче скривився, пояснював з трудом.

– На маєш! Клопіт. Що то є Гілгул? То в нас кожен знає. Така хвиля, але дуже велика хвиля. Ага, так-так! Як тамтой хусид думав, що всі

душі – то ніби разом «єдність» – от там! – він показав на зоряне небо. – Ото повінь! Овва! І власне коли я їду на дарабі, приходять тоді до мене – з лісу чи з гори – добрі духи. Не знаю, чи такі, що були на землі? Чи такі, що ще будуть? Але я одне знаю: там поміж ними є свої. І дідуся, й бабусі. І татко й мама також. І брати також. Ну, свої. І так до мене приговорюють тихенько: «Ой, Аронку, уважай, уважай. Не будь таким страшним ватажком». Приглядають за мною. То я кожен раз щасливо доїжджаю до Кут. – І не тільки це. Ті пани дачі думають собі, наприклад, що в нас у горах тільки самі ведмеді, самі вовки, сама дич. А у нас, мої дорогі панички, віра панує на кожному кроці, скажімо, на кожному повороті Черемоша знайдеться добра душа. І коли щось таке трапиться непотрібне, паскудне, розуміє пан? – а при тих п'яти вагонах дерева до нещастя недалеко, – то такий чоловік, що не вміє ані читати, ані писати, ані не знає жодної делікатної панської моди, і навіть мене не знає, ніколи мене не бачив, таки без сумніву витягне мене з біди, хоч би своїми кістями і своїм життям ризикував. Не раз так бувало.

Ну, і не дивина, що той великий чоловік, великий рабин, щоранку вертався собі з Ерец до Ясенова. Є чого вертатися. Пан може скаже, що до корови? До корови також. А до Черемоша не? А до людей ще більше. А до Пана Бога найбільше...

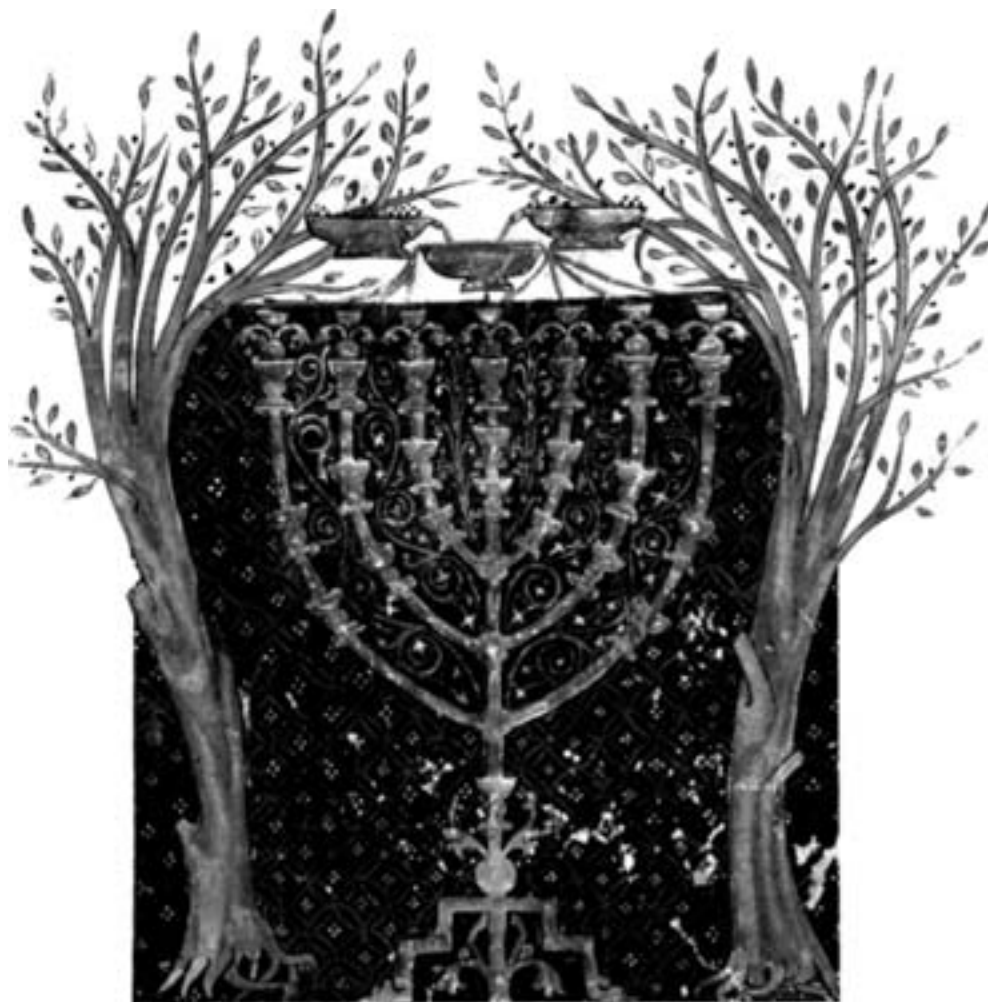
Була вже ніч. Ми разом вийшли у садок. Вогненні Плеяди вдивлялися в темний яр над Черемошем. Черемош зітхав.

Фунт хотів ще раз заглянути до стайні. Він попрощався з нами:

– Ну, тепер уже може знаєте, що означає лісовий жид. Добраніч, дорогі паничі.

Переклала Люба Козак

*анджсей
хцюк*

*andrzej
chciuk*

«СЬЛІПІ
НА МАТЧІ
НЕ ХОДІТ»*

[...]

Узагалі вважається, що найзапальнішими, найзахопленішими, найнервовішими і найвірнішими футбольними вболівальниками на світі є мешканці Південної Америки, Іспанії й Італії.

Дрогобич і його нафтовий басейн, як відомо, лежать не в тих сторонах, а проте дрогобицькі вболівальники своїм шалом і несамовитістю були на голову вищі від найбільших фанатиків з Буенос-Айреса чи з Ріо-де-Жанейра. Якби дійшло до зустрічі між ними і нашими дрогобицькими *пашаками*², то не підлягає ані найменшому сумніву, що наші вболівальники побили би тамтих. Радше дослівно, на жаль.

Це можна назвати дикістю, та проте годі не побачити дивовижного колориту, а інколи цілком неповторного чару, бо таких типів, приповідок і ситуацій, як там, я не стрів ніде інде, хоча кидало мною, мов м'ячем, по країнах і континентах, а свого часу, як паризький кореспондент варшавського «Спортивного огляду»³, таки бачив кілька захопливих матчів.

Поки дрогобицький «Юнак» грав у класах С і В, на матчі ходили хіба нормальні вболівальники, яких можна стріти скрізь. Місцеві змаги з жидівськими дружинами, як «Бетар», «Звізда-Штерн», «Бріт Трумпельдор», або з українськими, як «Дніпро», були темою розмов лише для обмеженого кола цікавих. Уже більше говорилося про футбол, коли місцевий Військово-цивільний спортивний клуб «Юнак» почав грати у класі А з бориславськими *малахами* «Стрілець» і «Кадімах», а цілковитий шал серед дрогобицьких цибульників⁴ запанував тоді, коли «Юнак» як єдиний представник нафтової глибинки в окружній лізі мірявся силами з перемиськими «Полонією» і «Сяном», ярославським «Огніськом», самбірською «Короною»,

стрийською «Погонню», ряшівською «Ресовією», станіславівською «Реверою» і львівськими дружинами, такими як «Лехія», «Гасмонія», «Україна», «Білий Орел» або «Погонь І Б».

І хоча ті матчі часто мали національний присмак, бо «Гасмонія» була жидівська, а «Україна» і «Сян» українські, та однак цілий наш нафтовий басейн муром стояв за «Юнаком», бо місцевий патріотизм був сильніший понад усе решта. Однак національні преференції часом давали про себе знати. Було це тоді, коли за «Юнаком», що грав з «Гасмонією», обставали всі українці, коли ж «Юнак» грав з «Україною», то не мав ліпших вболівальників від жидів. Бо ніщо так не тішить, як поразка ворога, навіть, якби ми самі не мали з того жодного пожитку.

Усі ті протистояння мали у собі щось опереткове і не становили небезпеки, якщо взяти до уваги, що Маріянцьо Вільк, який, аби зупинити матч, що «Юнак» програвав, вибіг на поле, перебраний на жида, з причепленими пейсами, у позиченому халаті, і давай лупасити суддю парасолам, аби заплата впала на жидів, що саме перемагали «Юнака», найліпші гравці якого були видалені з поля або ж травмовані, а матч той, якби відбувся кілька тижнів пізніше, коли аси вже очухалися б і відбули покару, міг би скінчитися перемогою «Юнака», – то ось, повторюю, Маріянцьо з вулиці Блонної в часі окупації ховав у себе жидів, колишніх суперників, хоч важив головою. А малий Струтинський, хоча на матчах страшним голосом кричав «бий жида!», потому загинув разом з цілою родиною – німці розстріляли його за перебування кількох друзів-жидів.

Ясна річ, уболівання такого роду не дуже мало щось спільного зі спортом як таким, а проте надзвичайно оживлювало атмосферу навіть найбільш млявого матчу. Окрім матчу на

траві, був іще інший матч – на трибунах або на плотах і деревах довкола поля, бо там звичайно сиділи найвидатніші знавці копаного м'яча. Йшлося про те, хто найліпше і найдотепніше кричить, бо дотеп у таких справах був найліпшою зброєю.

Коли «Юнак» уже грав в окружній лізі і пхався догори таблиці, то на його матчі приходили всі. Бо не тільки так звані пані з так званого товариства, для яких матч заступав показ моди (а як пані, то й пани сунули там гурмою), але навіть бандити і злодії: це спричиняло, що тоді у спорожнілому Дрогобичі під час матчу і кілька годин потому не нотували жодних випадків крадіжки чи вбивств. Кожен поліціант, який того дня мусив залишатися на службі у місті, а не на стадіоні, відчував це як кару вислання на Сибір. Ба навіть багато годин по матчі не було у нашій коханій дірі випадків кражі, хіба що зростало число бійок, що свідчить про те, що й шопенфілери⁵ і кишенькові забували про свою професію і збоку по-аматорськи вправлялися у стусанині.

Та що там багато говорити: нафтова столиця Польщі, тобто наш потішний Дрогобич мав близько 40 тисяч мешканців, і часом якраз стільки або лише трішки менше потрафило бути на матчі, розсаджуючи і так об'ємний, як на таку діру, стадіон PWiWF⁶. Ясна річ, удома залишалися хіба що немовлята, малі діти, священники і рабини (проте не всі), старші жінки і хворі, але їхню відсутність вирівнювали маси прибулих із Борислава та інших містечок і сіл повіту.

На матч «Юнака» з «Україною», пам'ятаю, прибули цілі процесії українців зі села, що мало таку чудову назву – Нагуєвичі, де народився їхній славний поета Іван Франко. З того села прийшли, як мовилося, цілі процесії з парохами і хоругвами св. Юра, і дивилися на свого духов-

ного отця, коли кричати, бо на копаному м'ячі не зналися ні бум-бум. А позаяк їхній священник загубив окуляри у тлумі, то кричали тоді, коли і всі, тобто за «Юнаком». За силою тих криків мій батько, який визнавав тільки матчі у кнайпі Драбіка і на стадіон не ходив, міг сказати мені результат матчу, стоячи у брамі нашого дому, хоча я – тоді доволі дрібний хлопчина – перший гнав наввипередки з іншими, аби тільки бути удома першим звістуном великої новини. Лишень батько зіпсував мені всю радість посвячення, бо, побачивши мене, вже здалеку кричав: «Юнак» виграв 3:2. Бо ж були два неймовірні верески радості і два слабших – жалю.

Але правдивий шал запанував у Дрогобичі, коли, перед самою війною, «Юнак» грав уже зі «Сміглом» з Вільна, «Шльонськом» зі Свентохловиць чи шльонським «AKS» за вихід до державної ліги. Такого початку великої національної злагоди у нас ніколи доти не було. Це були чудові часи, навіть найзапекліші противники санації ходили на матчі, навіть звільнені з «Берези» ендеки і комуністи, кагал та отці василіяни сунули на матч за кілька годин до його початку, не забуваючи набрати зі собою песток⁷ («пестки пражені, пестки» – кричали продавці) або канапок, бо ж відомо, що з великих емоцій чоловік робиться голодний.

Місто обезлюдніло, немовби по ньому перейшла чума, а позаяк усі установи і льокалі було тоді зачинено, то всі справи полагоджувалося на стадіоні, якщо, звісна річ, у такому тлумі вдавалося зустріти того, кого хотілося. Найвигідніші справи в гірничому і скарбовому уряді або ж у магістраті полагоджувалося на матчах, бо уряди йшли туди *in corpore*, а коли «Юнак» виграв, то кожен референт мав доволі прихильний настрої.

[...]

...стадіон збурився і вирував, мов казани на рафінерії⁸, кричав і аж заходився криком, бо такий штрафний дуже придався б «Юнакові». Аж зробилося гаряче від збудження, всі жестикулювали, злословили на адресу судді, сумнівалися у моральності його мами у дівочтві, галас не вщухав, але суддя показував, аби грали далі, отож Габовський, який звивався від болю, швидко встав і жваво побіг на середину поля, щоб не залишитися в офсайді. І вже знову пер як торпеда, аби прийняти далеку передачу Герулі. Зупинив м'яча, обійшов супротивника, побіг навально, зробив вихилася і подав Кручкові, який з льоту вгатив м'ячем просто в поперечку.

– Гольштанга! – завив розчаровано тлум. А хлоп, немов у пологовій гарячці, кричить до сержанта, ніби той стояв від нього за кілометр:

– Виділи'сьте, пане, того *олея*, пане владзо? Йиййой, шо за *пацалига*! Таж то тре' мати не знати якого *пеха*, жеби та гольштанга сі акурат трафила! Але 'му *зафастриговав лівов*, виділи'сьте, пане?

– Та певне, же видів, сьліпі в поліції не служіт, наскільки я знаю, – скривився Тарковський, який не міг змиритися з такою ситуацією. – Але була бомба, мамуню моя, же він тиж тої брами не поломав. Штаєрман ліпше би не стрілив.

– Штаєрман міг би при Кручку воду носити, – заопонував хтось.

– Ой, шо ви, пане, кажете, – запищав від обурення якийсь брюнєт. – Ви є антисеміта. Але треба признати, же Кручек файно ввалив.

– Стульте пельку, бо не даєте зосередитися, – кричав якийсь українець. – Але бігме, якби то був Скоцень, то вже би мали книдля.

– Ви, може, хочете тим сказати, же Скоцень з львівської «України» ліпше грає за Кручка? – задерикувато піднявся якийсь пан в окулярах,

нервово поправляючи їх на носі, готуючись до атаки.

– Ліпше не ліпше, але вільно мені сказати, шо він би йому таку люфу пустив, шо той брамкар би зіср...ся...

– Як ви виражаєтеся, ту' є дами, – піднявся пан в окулярах.

– Як вони є дами, то ніц не розуміють з того, шо я сказав, принаймні того зрозуміти не повинні. Зрешта дивіться на матч, чому на мене? Не платили'сьте за то, жеби мене оглядати, тільки матч. А як кричите на судього, то нагадую вам, же тут висить напис: «Упрашає ся заховати супокій супроти судього тай грачів». А ви шо? А ви сі дрете, як старе простирадло. Пане, та я мив нині вуха, буде вже, стульте писок!

[...]

Зовсім інші були часи у Дрогобичі. Коли на відбірковий матч «Юнака» з «Реверою» до Станиславова поїхало сім спеціальних потягів, заповнених по самий суфіт⁹, аби тільки підтримати свою команду на чужому полі. Або коли перед дрогобицькою поштою на вулиці Ягелонській дві тисячі народу чекало на результат матчу «Юнака» з львівською «Україною» у Львові. На той вирішальний матч за чемпіонство в окружній лізі з такої малої діри до Львова всякими транспортними засобами поїхало було п'ять тисяч люду, а були й такі, шо два дні перед тим вийшли пішки, як Жан Жак Русо, хоча через Меденичі було понад 70 кілометрів багнуки. Ті, які тепер чекали перед поштою, не могли вже знайти жодного способу і мусили залишитися у Дрогобичі, сповнені напруження.

«Україна» мала одне очко переваги перед «Юнаком», шо перебував на другому місці у таблиці, а позаяк перед тим виграла у Дрогобичі, то настрої був радше пригнічений, навіть

серед найбільш гарячих оптимістів, тим більше що «Україна» мала добру команду. Ну й виглядало так, що звитягу здобуде «Україна», бо це був останній матч сезону. Навіть нічия, мало, зрештою, ймовірна у Львові, не врятувала би «Юнака».

Атени на вістку про Тернопіли не чекали у такому напруженні, як тоді моє містечко. Настрій був *злив'ялий*, хоча у кожного тліла іскорка надії, яка спиралася на те [...], що скільки разів преса передрікала «Юнакові» поразку, то він якимсь чудом вигравав. На той матч до Львова стягалися тлуми українців з цілої Східної Малопольщі, навіть із Дрогобича поїхав один потяг українських вболівальників, аби «обставати» за «Україною», але він їхав до Львова не через Стрий, а через Рудки, аби лиш не зіткнутися з вболівальниками «Юнака», бо це могло допровадити до бійки.

Коли до натовпу, що очікував у гробовій тиші перед поштою – а в незвичній невеселій тиші чутно було хіба літанію з поблизького костюлу, – вийшов сам начальник пошти, бо це була справа, важлива для цілого міста, і витерши спітніле від хвилювання чоло, пискляво крикнув: «Ми виграли 4:3!» – плачучи при цьому, як мала дитина – юрму опанував шал!

Що тоді діялося – важко описати. З костюлу вибіг служка, за ним інші, у приміщенні залишилися тільки глухі дивотки і ксьондз Єндричко, якому важко було відійти від вітваря. У сусідньому кінотеатрі «Штука» перервали показ фільму з Фліпом і Флапом¹⁰, а оператор тремтячою рукою написав на картці і пустив на екран: «Далі ще буде, ще набили «Україну» 4:3!». З кнайпи Померанца вибіг кельнер, аби довідатися, чи не вибухнула, не дай Боже, війна. Чотирнадцяте липня у Парижі¹¹, поруч із тим загальним нападом шалу, який тоді охопив

Дрогобич і шарпав ним, немов раптовий порив вітру, напевно виглядало би як похорон. Били дзвони, гуділи клаксони авт (ясна річ, всього лиш кількох, бо решта з тих двадцяти, які були у Дрогобичі, поїхала до Львова), люди на вулицях цілувалися як дурні, плакали як діти і сміялися як вар'яти.

Здобуття перемоги в окружній лізі забезпечувало «Юнакові» право брати участь у розіграші за вихід до державної ліги. Скільки тоді у місті було позашлюбних любовців, як подав це один поліціант у рапорті, – того і комп'ютер не злічить. Кнайпа Померанца висохла вже о другій ночі. «Гдиня» Франя Лінтнера протрималася трохи довше, а до станції із тріумфальним свистом під'їжджали локомотиви, тягнучи вагони цілком п'яних і геть похриплих уболівальників. Український потяг, що вертався через Рудки, дипломатично затримався перед двірцем коло старої рафінерії Дроса; там також не було багато тверезих, але горла мали в порядку, бо пили до втрати притомности мовчки. Потім повертались у дорожках групками поза станцією, тихі і присмирнілі, бо нічого так не вчить смирення, як поразка своєї команди. Але над ранок обидва табори помирилися, бо Збісьо Скольський чітко пояснив багатьом українцям, що вони повинні пишатися: так Дрогобич буде в лізі, а не Львів.

– Я тіп... я тіп... я ті повім, Ми-микола, же наші гуров. Най жие Дрогобич і є-его з... з... з'єднчені кібиці¹²!

А Тадзьо Зайст тлумачив так:

– Брати слов'яни, воістину послухайте, шо я вам повім [...]: тепера ми разом, цузамен, до гліду, копилеки, тегнем за «Юнаком». Якби «Україна» виграла, то ти би, чоловіче, гівно видів, а не добрий матч в Дрогобичі, а так придут ту' і «Рух», і «Вісла», і «ЛКС», з яких і так

наш майор Млотек *graciv* постегує, бо наші місцеві хлопаки були би ослабі проти тамтих козаків, як Вілімовський і Петерек, Пазурек і Наврут. Напиймосі, любімсі!

Тадзьо був, як мовиться, виразником думки більшости дрогобичан і до боротьби за вихід до державної ліги Дрогобич виступив суттєво об'єднаний, попри національні, конфесійні і політичні різниці. Але потім прийшла війна. [...] Скоцень – про якого тут ішлося – був потім королем нападників-бомбардирів першої професійної французької ліги і грав у Ніцці. Потім якось я брав у нього інтерв'ю у Ніцці, і він мені сказав:

– Знаєте, де я грав найбільш пристрасний матч? Не в Парижі, не в Ніцці, не у Львові, не в Мадриді, а у вашому зацофаному¹² Дрогобичі. Такого піднесення я ніде потім не бачив. Атомна бомба – то фасолька порівняно з тим вогнем і напругою, що вганяли у конвульсії всіх на тому матчі на нашому полі під Бригідками¹³. А суддю, капітана Раніша, ми мусили перебрати і провести у наших цивільних анцугах¹⁴, бо ваші *пашаки* чекали, щоб його побити. Щойно в Стрию він перебрався у свій мундир і кури собі папіроса, стоячи у коридорі вагону. Тоді до нього підійшли двоє панів з Дрогобича, чемно спитали, чи він є капітан Раніш і чи то він судив матч «Юнак» – «Україна». Коли він відповів, що так, то його чемно спитали:

– То сі бардзу тішим, жи пан є капітан Раніш. Алі чи пан ве, шо з паном буде?

– Як то, шо буде?

– Пан буде зара' битий і копаний, і дістане пан в каляріпу, чилі в мігдал¹⁵, і буде пан сі заливав горжкімі (так, через «р» вимовляли це у Князівстві Балаку) слезами, жи сі пан скусив на суддівстві матчу з «Юнаком». Пан най зі свої ласки забуде раз назавше, жи існує таке слішне

(через «ш») мнясто (через «н») як Дрогобич, як пану жите вевогулі є миле...

Ті два пани, хлопи як шафи, може, не були виховані надто спортово, і такої поведінки я не хвалю, але принаймні треба визнати, що були слівні. Слова дотримали. А то в нинішніх часах також щось значить.

* В оригіналі: *Ślepe na mecze nie chodzu. (Тут і далі – прим. перекладачки)*

¹ Пашаки – так називали мешканців Дрогобича.

² «Przegląd Sportowy» – варшавська газета, для якої Хцюк працював, будучи у Парижі, в 1947-1948 рр.

³ Малахи – мешканці Борислава; цибульники – прізвисько жителів дрогобицьких околиць.

⁴ Пол. *szopenfeldziarz*, від нім. арг. *Schottenfeller* – крамничний злодій.

⁵ PWiWF: Państwowy Urząd Przesposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego – урядова установа II Речі Посполитої, покликана сприяти військово-патріотичному та фізичному вихованню молоді. Діяла у 1927-1939 рр.

⁶ Пестки – насіння.

⁷ Рафінерія – нафтопереробне підприємство.

⁸ Суфіт – стеля.

⁹ Фліп і Флап: властиво Стен Лорел (1890-1965) та Олівер Гарді (1892-1957) – один із найпопулярніших голівудських комедійних кінодуєтів 1920-1930-х рр.

¹⁰ День взяття Бастилії у 1789 р.

¹¹ Кібіци – вболівальники.

¹² Зацофаний – забитий, відсталий.

¹³ Бригідки – дрогобицька тюрма (спершу – монастир сестер св. Бригіди).

¹⁴ Анцуг – костюм.

¹⁵ В голову.

Переклала Наталка Римська

*анджсей
хцюк*

*andrzej
chciuk*
хаїмик

Значно пізніше сподіялася історія з Хаїмком.

Через нього – халат, бороду, лисячу шапку і смішний для мене тоді жидівський акцент – мені об'явилася перша екзотика. Мешкав він навпроти нас, коло різника Грушкевича, і гендлював старими лахами. Нас потішало його пониження і руда перука жінки, себто Хаїмкової, як у нас говорилося. Яюсь я вертався з Червоної школи¹, а був тоді, певно, у другому класі середньої школи – мої друзі вже переважно займалися репетиторством, бо з наймолодших літ я вибирав товариство старших від себе. Ми зустріли Хаїмка на вулиці Словацького, коли він пхав попід гору свій візок зі старими лахами, шматами та взуттям. Був спітнілий і змучений, як завше. Іншим я його не бачив ніколи.

Бідні жиди завжди виглядають як старі. Ми тоді, дурні шмаркачі, не думали про те, що добре знали: Хаїмик возив лахи на дитячому візку, який було отримав від інженера Келесінського, коли у того померла єдина дитина. Келесінські потім більше не мали дітей. У цьому чудовому візку, вкритому заклепками і лаком, на великих гумових колесах, Хаїмкова вивозила на вулицю і своє дитя. З неї тоді всі посміховувалися, бо ніхто не вмів бути таким суворим, як маленьке містечко, а в ньому – найближчі сусіди. Навіть жиди кпили собі з неї. Подумайте-но: біда аж пищить, Хаїмки обдерті і бідні, їхня дерев'яна халупка просто хилиться до землі, від неї, немов бадилля, відстають спорохнявілі дошки – а тут Хаїмкова вивозить на вулицю своє неадекватне і зчорніле жидовенятко у візку, що блищить від заклепок і лаку, немовби то княже дитя, а сама іде за отим візком, ступає як горда королева, вся у маєстаті свого материнства і щастя. Нічого-бо так не злостить людей, як чуже, дурне, на їхню думку, щастя. На жаль,

Хаїмкова багато того щастя не зазнала: дитина невдовзі померла. Зойки з жовтої хатини потім було чути на цілу вулицю Польну. Упродовж багатьох днів Хаїмків ніхто не бачив, аж врешті одного вечора у п'ятницю у їхніх брудних вікнах заблисли сабатні свічі. А пізніше постарілий на сто літ Хаїмик вирушив з порожнім візком довкола Війтівської Гори за лахами. Він белькотів якісь дивні заклики, що, як мені пояснила мама, мали означати: «Лахи купую, лахи купую, п'єрі, скіри і флешки»². Слів я не розумів, його ячання зависало на двох почергово повторюваних тонах серед закуреної вулиці.

Отож ми вертали зі школи, а тут, на вулиці Словацького, постарілий на сто літ Хаїмик пхав попід гору візок – дитини Келесінського і його. Повіз був повний лахманів і повикривлюваного взуття зі сходженими підборами; не змашувався віддавна, візок скрипів і вищав. Жид обливався потом і сапав від зусилля, але в нас і гадки не було допомогти. Та ось до нього підскочив Кіндікевич і звернувся чемно:

– Пане Хаїмку, я вам поможу.

– Уй, жеби пан виріс і став великим інженером! Пан має добре серце. З пана будуть люди, то я кажу!

Ми сміялися з «пана» у звертанні до такого шмаркача, хіба що вищого за нас і репетитора, та з боку Кіндікевича це був лише привід для дурного хамського вибрику. Він попхнув Хаїмка, і коли той, не сподіваючись такого, відлетів убік мов пір'їна, візок покотився по вулиці додолу, до містка, гублячи по дорозі лахи і мешти, що випадали з нього на підскоках. Нас було п'ятеро, і всі ми сміялися до сліз, а найголосніше сам Кіндікевич. Візок врешті настромився на телеграфний стовпець і перекинувся у пилюку. Хаїмик тільки стогнав і біг, з розмаяним халатом, за візком. Там упав і плакав, схопившись

руками за голову. Це голосіння, цей зойк українця нещасливої людини я чую навіть зараз.

У Дрогобичі влітку завжди було повно куряви на дорозі – пороху, говорилося в Галичині. Асфальт і бруковка лежали лише на кількох важливих вулицях. Усі мешканці – це майже належало до ритуалу – посміювалися з магістрату, що поливає вулиці водою хіба перед дощем. Якщо у місто виїжджали пузаті сикавки, запряжені кіньми, це вважалося за непомилну ознаку наближення дощу. Якраз стояла спека, вікна будинків і плоти були сірі від куряви, навіть пізній у тому році бузок посоловів і вкрився пилом, коли від парку саме заїжджав магістратський бочковоз. Порожня вулиця дрімала, мої друзі втекли, а я стояв мов укопаний. Візник напевно бачив Хаїмка і розкидану по вулиці одіж, проте підстьобнув коней і поїхав клусом попідгору. Коло фабрики содової води Зюсмана трохи звільнив ходу, аби не перемучити коней, поганяючи їх аж на верхівку Війтівської Гори³. Мав добре серце для коней, але не для жида. Я допоміг Хаїмкові позбирати облиті водою штани і маринарки⁴. Ми обидва мовчали, сапаючи від зусилля. Потому ішли побіч одне одного. Однією рукою я допомагав йому пхати візок, а в другій тримав ранець – бо вже не закладав його на плечі. Біля нашого дому Хаїмик спинився, затягнув візок за хвіртку, взяв мене за руку і привів до мами. Поскаржився їй, що я напав на нього. Решта деталей уже була правдива.

– Пане Хаїмку, та що ви кажете? Та ж він має тільки вісім років!

– Вісім і пів, – додав я з гордістю, хоча крізь плач.

Мене пекла гіркота і злість на самого себе: пощо помагав пархові збирати ті брудні, ті смердючі, ті задрипані лахи? Я заперечував, не розуміючи, що йому від великого нещастя в голові могло все перемішатися. Хтозна, може, він

навіть брехав свідомо, аби почути від мами співчуття. Хаїмик також плакав, ремствував, що Бог так тяжко його карає.

– Чому то, пані Хцюкова, тільки я і все я маю мати таке задрипане житє? Нема єнших? Тільки все і фурт⁵ Хаїмик? Дитина вмирає, жінка є мишигене⁶, а ті хлопці мусіт перевернути бідного жида – і то акурат маю бути я? Скажіт, пані Хцюкова, скажіт, пані, чому все тільки я? В кого шибеники вибивають шиби? В Хаїмка. Кому пісяют до кучки⁷? Хаїмкови. До кого приїде поліціант, жи пліт не помальований? До Хаїмка. А як ви, пані Хцюкова, си гадаєте, жи богаті жиди мі любіт, то сі милите. Може, ше пан Лянгерман, бо то поредний чоловік, жеби Господь Бог дав его здорові, али такі як Бакенрот чи Гантенберг? Чи пані гадає, жи вони мі дадут заробити? Ой, то ви сі милите, пані Хцюкова. Я вже маю того всього поза вуха. Чи то є житє? Такої долі моїм ворогам, як то є жите. То є *gekaktes Lejben*, розумієте, пані? Заср...е, аби я так жив, фу...

Мама виправила мене з веранди, на якій ми стояли, до кухні.

– Іди помийся. А ви, пане Хаїмку, не вживайте таких слів при дитині.

– То є дитина? – скривився Хаїмик. – Але та дитина мене перевернула. А як вони потім сі сміяли, ойойой, то я, пані, Вам кажу – як в кіні «Ванда» на того Пата і Патахона⁸. Жеби я так до рана не дочекав, пані Хцюкова, я знаю, що кажу.

Мати пішла з Хаїмком до нього додому, занесла йому щось із їжі, кілька злотих і трохи бузку, за яким вигнала мене на город. Вона побудула якийсь час у нього в хаті, розмовляла з його жінкою. Жиди дуже соромляться, коли у них в родині є хтось розумово хворий, і тримають його на замку. Через наше вікно я бачив маму, як вона відчинила у Хаїмків вікно з вулиці, як стояла при тому вікні з Хаїмковою, а її

чоловік щохвилини підбігав до них і щось промовляв викривленими губами, махав руками. А Хаїмкова – не знаю чому – трималася за голову. Коли мама повернулася, то хиталася на ногах і хапала ротом повітря, як риба, яку на Вігілію ми завжди отримували у подарунок від Дінстага, батькового постачальника фашин⁹, навіть коли батько був уже на пенсії.

– Хаїмик дуже нещасливий, – сказала до мене і погладила мене по голові. – Він потім перепрошував, що збрехав. Синку, нещастя часом відбирає людям розум! Пам’ятай, що він така сама людина як ми, і що кожного серце болить по-людськи. А може, він навіть ліпший, бо стійкий?

– Як вони живуть? – мені було цікаво. – Чому ти відчиняла там вікно, мамо?

– А чому відчиняють вікно? Бо там була задуха.

Поглянула на мене сумно і мовчки похитала головою. Зітхнула:

– Діти мої, як я за вас боюся, як я за вас всіх боюся. Життя часом таке може бути страшне.

І заплакала.

Так само плакала через багато років, одного осіннього вечора, коли по захляпаних дощем вулицях йшла зі мною на станцію, а в руці тримала клуночок. Через Дрогобич тоді проїжджав потяг з чеськими біженцями з Закарпатської України¹⁰. У клуночку було трохи харчів, кілька чистих носових хустинок і яблука з нашого саду, взяті з пивниці. Коли ми дійшли вже до станції, мама стала на пероні серед тлуму, мовчала і дивилася на виснажених і брудних втікачів. Ми тоді, дурні, тішилися, що Заользя повернулося до Польщі, що будемо мати спільний кордон з Угорщиною, бо хтось колись нам казав, що маємо в собі трохи угорської крові, що війни не буде, бо Гітлер нас боїться, а як буде, то всиплемо йому бобу і пам’ятатиме німець-

кий місяць. А мама слухала ті наші розмови й нічого не казала, дивлячись на нас з неспокоєм. Вона стояла, мовчазна й заплакана, врешті підійшла до якоїсь старшої чешки, що виглядала з вагону третього класу, без слова, лише усміхнувшись за цілу оту розмову, впихнула її у руки свій клуночок – і відразу відійшла, потягнувши за собою й мене.

– Боже, Боже, як я боюся за вас всіх, – щохвилини повторювала вона, коли ми повертали-ся пішки додому. Фіакри, які коло нас приставали, вона відсилала рухом руки, бо вдома тоді достатком не пахло. А дорожки в Цукерберга¹¹ були тоді, певно, зайняті.

¹ Загальна школа ім. С. Конарського, яка містилася на вул. Завалля. Її називали «Червона школа» – через те, що була збудована з добре випаленої червоної цегли.

² Одяг (...), пір’я, шкіри і пляшки.

³ Вулиця у Дрогобичі.

⁴ Піджаки.

⁵ Завжди (з нім. fort – далі, довго).

⁶ Психічно хвора (їдиш).

⁷ Кучки (Сукот, Свято Шалашів, Свято Наметів) – в юдаїзмі: осіннє свято на згадку про будівництво шалашів у пустелі після виходу з Єгипту. На час свята будують шалаші (кучки), у яких їдять, а часом і ночують.

⁸ Кінотеатр «Уранос» (згодом «Ванда») діяв у Дрогобичі з 1911 р. Пат і Патахон – дует відомих данських коміків, Карла Шенстрена (1881-1942) і Гаральда Мадсена (1890-1949). Від 1921 до 1940 р. виступили у 55 фільмах.

⁹ Міцно зв’язані оберемки хмизу, верби або гілляччя, які використовувалися для укріплення схилів, ровів, при будівництві гребель, для дорожнього настилу у болотистих місцинах.

¹⁰ Закарпатська (офіційна назва – Карпатська) Україна – автономна Українська республіка у складі Чехо-Словаччини у 1938-1939 рр. та Українська незалежна держава на Закарпатті в березні 1939 р.

¹¹ Цукерберг – дрогобицький перевізник.

Переклала Наталка Римська

*марсі
шор*

*марсі
shore*

дуже
короткі
ВІДВІДИНИ
ЛЬВОВА

До комунізму можна було прийти не тільки через Маркса, але і через Маяковського і Бодлера. Спершу було засліплення. Потім – катастрофа.

Марсі Шор

Мар'ян Богатко не відчував у советському Львові такої ейфорії, як його дружина. На відміну від Ванди Васілевської він сумнівався і виголошував сумнівні коментарі щодо гітлерівської Німеччини – союзницької держави, яку у Советському Союзі сприймали із офіційною повагою. Було очевидним, що Богатко не хоче співпрацювати із Васілевською і може стати їй на перешкоді.

Після повернення із спільної подорожі до Москви і Києва Богатко зауважив дружині, що вона бачила тільки те, що їй показували, а він, натомість, помітив злидні робітників, розпач і безнадію. Він бачив житла, які важко було назвати людськими, бачив людей, які не мали що їсти і у що одягнутися чи взутися. Васілевська ударила тоді кулаком по столу і заборонила такі розмови у її домі. Однак, за свідченням Ольги Ватової, чоловік письменниці, колишній муляр, був переконаний, що він, як пролетар, на батьківщині пролетарів може говорити усе, що йому спаде на думку.

Ват і Броневські були друзями Богатка, якого Ват описував як «фантастичного атлета, гарного на вроду хлопця. Дуже розумний, кмітливий, із почуттям гумору, дуже веселий і сильний чолові'яга». Ват уважав, що Васілевська дуже любила Богатка.

Якось пополудні, після повернення Богатка і Васілевської з Києва, у Львові відбувалося віче. Васілевська виступала на ньому і розповідала про подорож до Києва. Ват також пішов на віче разом із Броневським і Богатком. Там були

промови про щасливе життя, усі усміхалися, звучали усі можливі кліше, які тільки були у пресі. Їх промовляла і Васілевська, причому полум'яно, із запалом. Це була тверда, худа, ширококісна жінка, із широким, пласким обличчям, великими і проникливими очима, яка дуже полум'яно жестикулювала. [...] Богатко потім сказав: «Ходімо до кнайпи». Він справді зтягнув друзів туди, бо був страшним пияком. Тепер уявіть собі, що у кнайпах повнісько советських офіцерів, і той Богатко не просто говорить, а басом кричить після того віче про зовсім інші речі. Наприклад, таке: «Пам'ятайте, коли поїдете до Києва, коли приїдете до Києва, коли тільки перший крок з вагону, то цап – однією рукою притискайте валізки, а іншою тримайте шапку, бо вам з голови зірвуть». Ват і Броневські тремтіли зі страху, але водночас і сміялися. Богатко жалівся згодом, що за ним шпигують чекісти, і довірливо говорив знайомим, що хотів би повернутися до німецької окупаційної зони, хоча б навіть сам.

Богатко ніколи не повернувся до Варшави. Якось у квітні 1940 року «невідомі» зателефонували до вілли, де він мешкав із Васілевською і її донькою Евою. Двері відчинив Богатко. У нього кілька разів вистрілили. Ще один мешканець вілли чув, як невідомі телефонували до старшого, інформуючи, що завдання виконане. Пораненого Богатка відвезли до шпиталю, де його не дозволили оглянути знайомому польському лікарю. Невдовзі він помер. Деякі уважали, що Богатко загинув від кулі, яка була призначена Васілевській. Згідно ж з офіційною версією його убили українські націоналісти. Коли Ват дізнався від свого українського співкамерника про смерть Богатка, то не мав жодних сумнівів, що це учинило НКВД. Він також

вважав, що це попередження Васілевській, щоби вона «не мала ілюзій. Point de reveries»*.

Микиту Хрущова переконали, що Васілевська зрозуміє советську позицію і стане на її боці. Його дуже цікавило, якою ж є та жінка. Коли Васілевська з'явилася у Львові, вона була одягнута у короткий козушок, звичайні черевики і була схожа «на просту жінку, хоча і походила зі славного польського роду». Вона ніколи не соромилася ані свого ППСівського минулого (PPS – Polska Partia Sozialistyczna), ані свого батька, і тому Хрущов її дуже поважав, особливо за добросовісність і прямоту. «Я сам чув, – писав він, – як вона говорила Сталіну просто в обличчя дуже неприємні речі. Однак, він її слухав, а потім не раз запрошував на офіційні розмови і неофіційні товариські обіди і вечері. Такий характер мала Васілевська!»

З огляду на свій сентимент до Васілевської, Хрущов був дуже засмучений, коли довідався, що «наші чекісти» убили її чоловіка: «То було випадкове убивство, як мені повідомили. Я був вражений. Чоловік Ванди Львівни був членом ППС, мав робітниче походження, хоча і був менш активним, ніж вона. Відразу виникло питання: як це відобразиться на ставленні Васілевської до нас? Чи не подумає вона, що ми усунули її чоловіка із якихось політичних мотивів? Людина може про різне думати після такої трагедії. Я сказав своїм українцям, Корнійчукові і Бажанові, щоби вони докладно, нічого не приховуючи, пояснили Ванді Львівні, як це трапилося. [...]

Ми усе правдиво розповіли Ванді Львівні і попросили про розуміння. Васілевська повірила, що то не було зумисне убивство і далі дружньо з нами співпрацювала».

Ванда Васілевська насправді залишилася прихильницею Хрущова і советського устрою.

Вона не тільки вибачила советській владі «випадкове» убивство свого чоловіка, але і доволі швидко опам'яталася після того випадку. Невдовзі її коханцем, а потім і чоловіком став Олександр Корнійчук.

Шлюб із чоловіком, який був українським драматургом і советським чиновником, спричинився до ще більшого її занурення у советське життя. Газета «Czerwony Sztandar» опублікувала матеріал про промову Васілевської, яку вона виголосила кілька місяців потому, у вересні 1940 року, уже будучи кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР: «Простими словами говорить Васілевська про те щастя, яке принесла нам Червона Армія, про те щастя, коли ми ступили на відкриту дорогу, яка веде угору, до сонця. Твердими, мужніми словами вона закликає слухачів, аби вони тепер, після року вільної праці, чесно спиталися у свого сумління, чи завжди працювали і працюють із таким запалом і посвятою, яких вимагає епохальне значення наших днів».

Та висока, худорлява жінка з блискучими, виразними очима стала державним діячем. Викируючи цигарку за цигаркою, вона енергійно узялася за репрезентацію поляків перед Сталіним. «Він сказав мені, – згадуватиме вона пізніше, – і це я дуже добре пам'ятаю, таке: кожен розуміє, що рано чи пізно ми почнемо боротьбу із гітлерівцями і тоді польські кадри можуть відіграти велику роль». Це було під час її другої зустрічі із Сталіним, коли вони розмовляли «на різноманітні теми», зокрема і щодо долі комуністів з Комуністичної партії Польщі, які намагалися втрутитися у справу арештованих поляків.

Якщо ж йдеться про безпартійних польських комуністів, то Васілевська знайшла собі партнера в особі Альфреда Лямпе, високопо-

ставленого діяча КПП, який більшість міжвоєнного періоду провів у в'язниці. Вони познайомилися у 1940 році у Львові, коли Лямпе прийшов до неї і сказав, що варто було б зайнятися справою колишніх членів КПП. Він розраховував на те, що вдасться зібрати розפורошених членів і відновити партію, або ж запропонувати їм іншу форму діяльності. Результатом візиту став лист до Сталіна, якого Васілевська і Лямпе написали у її помешканні у Львові. У листі не йшлося про утворення окремої польської організації, а тільки про те, аби прийняти польських комуністів до ВКП(б). Відповідь надійшла не від Сталіна, а від Хрущова, який запросив Васілевську до себе на сніданок. Він повідомив її, що товариш Сталін отримав листа і вважає, що польських товаришів слід прийняти до ВКП(б).

Васілевська, будучи державним діячем, не покидала праці у царині культури. 17 вересня 1940 року Єжи Борейша, Тадеуш Бой-Желеньські, Александр Дань, Галіна Горська, Юліан Пшибось, Єжи Путрамент, Адольф Рудніцкі, Ванда Васілевська, Адам Важик та інші польські письменники вступили до Спілки українських советських письменників, що було символічним жестом, особливо у рік першої річниці вступу Червоної Армії на територію Західної України. Через пів року у Львові вийшов перший номер нової польської газети «Nowe Widnokręgi». Інтенсивна українізаторська кампанія почала тоді слабнути, а советська культурна політика щодо поляків ставала м'якшою. В результаті те нове журналістсько-мистецьке явище істотно відрізнялося від «Czerwonego Sztandaru», а вступна редакційна стаття першого номера мала значно менше сталінських акцентів: «Ми, які живемо у Советському Союзі, є охоронцями того, що було найліпшого, най-

прекраснішого у польському народі. Наша газета повинна служити польській культурі, її збереженню і розвитку». Посеред редакторів і авторів видання були Васілевська, Бой-Желеньські, Пшибось, Рудніцкі, Яніна Броневська і Шимон Натансон.

Бруно Шульц також отримав спеціального листа із запрошенням до співпраці у газеті. Він був стурбований: «Але що ж я можу для них написати? Я щораз більше переконуюся, наскільки далеким я є від реального життя і як мало орієнтуюся у дусі часу. Усі якось уже знайшли свою нішу, я ж залишився неприкаяним. Причиною є брак еластичности, певна безкомпромисність, якою я зовсім не хизуюся». Врешті Шульц надіслав до редакції «Nowych Widnokręgów» оповідання про убогого сина шевця, але твір був відкинутий. Один із членів редакції правдоподібно сказав Шульцові: «Нам Прустів не потрібно».

*Point de rêveries (messieurs)! – фр. – жодних мрій (панове)! Так у 1856 р. цар Александр відповів делегації поляків, які сподівалися на повернення Польщі незалежности (Прим. пер.).

Фрагмент книжки Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918-1968 (Yale University Press, 2006)

Переклала Ірина Магдич

губо діонізій
штайнгауз.

*Hugo Dionizy
Steinhauis*

друга
окупація

30 червня німці увійшли до Львова. Поперед себе вони вислали загін українських добровольців, які зі співами обійшли ціле місто. Їх було дуже небагато, навіть не батальйон. Ясна річ, одразу була оголошена комендантська година і вже у перший день увечері я чув важкі кроки двох чоловіків, які у залізних касках при світлі місяця патрулювали вимерлу вулицю Кадетську (тепер Гвардійська. – Тут і далі примітки перекладача). Комендантську годину сприймали дуже серйозно, адже стріляли у тих, хто ходив після дев'ятої, а до трупів чіпляли карточки із написом 9¹⁰, 9²⁵ і под. Українці вивісили жовтий плакат про звільнення України і її очищення від «чужих», не пояснюючи, про кого ж власне йдеться. Підписався під тим Бандера, але він не покликався на німців, та й вони ігнорували той плакат. В Університеті одразу ж з'явилася група молодиків, які розбивали погруддя Сталіна і Леніна. Це, властиво, було єдиною їхньою діяльністю. Спершу українці гадали, що німці відновлять університет, але ті не поспішали; українські професори, які одразу опанували інституціями і брутально ставилися до своїх колег-поляків, невдовзі переконалися, що німці і гадки не мають віддавати їм приміщення, адже вважали їх своєю військовою здобиччю. Хтось переповів мені позицію одного з тих німців, які приїхали до Львова переймати хемічну промисловість. Райх давно визнав комуністичний устрій легальним у соєтській Росії, і, оскільки усі будинки, фабрики, а також ліси, копальні і садиби, націоналізовані совєтами, були легальною власністю ССРСР, то за міжнародним правом такою ж легальною власністю вони ставали і для німців.

Першими німецькими військовими, яких я побачив, була гірська дивізія; вони йшли пішо,

автомати, амуніцію й інше обмундирування несли за ними мули. Солдати були молодими, на шапках мали нашиті едельвейси, і були дуже стомленими. На вулицях на них дивилися із цікавістю, а деякі пані вітали їх помахом руки: чимало мотоциклістів мали квіти на кермі – і не тільки від українок і німкеней.

Невдовзі почалася інша історія, яка відвернула увагу від військ, що проходили через Львів, і сотень вантажівок, які за розмірами інколи були як залізничні вагони. Було відкрито в'язниці. У пивницях Бригідок, у в'язниці на вулиці Лонцького і інших віднайшли сотні людей, замордованих НКВД. Поміж ними були не тільки політичні. Усі, кого арештовували в останній час, були знищені перед відступом росіян. Були також верстви і старших трупів, але – як мені видається – такі масові убивства почалися тоді, коли українці почали стріляти у бік соєтських військ. Очевидно, росіяни не мали наміру репресіями налякати franc-tireurs (партизан); вони мордували, як азіати, потаємно. Така метода дуже далекоглядна – очевидно, що НКВД не хотіло хвалитися своїми учинками; і тому усі дуже здивувалися, коли німці допустили журналістів, фотографів, і взагалі усіх бажаючих до тих кривавих пивниць. Там знайшли багатьох, про кого думали, що вони живуть десь у вигнанні. Поміж інших знайшли труп Романа Александровича і Метка Бабера. Німці одразу ж запустили версію, що убивцями були жиди на службі в НКВД, і що серед замордованих жидів немає. І перше, і друге було неправдою. Відсоток жидів, які служили в НКВД, не перебільшував десять відсотків, і були це люди з-поза Збруча, бо місцевих «не ангажували» до служби в НКВД, хіба що у ролі дрібних нишпорок. Оскільки справжнім винуватцям помститися було неможливо, бо ті, спаливши

усі документи, утекли разом із Червоною Армією, натовп вирішив помститися жидам. Чого німці і добивалися. До міста увійшло кілька тисяч українців, озброєних киями. Жидів, яких вони зустрічали на вулиці, били киями, витягували їх із домівок і брам, відводили на вул. Лонцького і змушували відкопувати трупи. Я сам бачив, як ті нелюди вели родину, що складалася із старенької бабці, її доньки і онучок. Вони йшли повільно, тримаючись за руки.

Упродовж кількох днів в околицях Львова загинуло близько трьох тисяч жидів. Німці не брали у тому участі, вони хотіли показати світу, що незалежний народний рух тільки підтверджує націонал-соціалістичну тезу про страшні злочини жидів. Про те, що злочини НКВД були викриті уже тоді, коли Молотов снідав у Берліні в оточенні Гітлера і свити, вони мовчали. У ті дні, мабуть, загинули доктор Айдельнайт, Мослер і багато інших.

На вул. Кадетській я бачив українця, який гнав поперед себе жида. Він казав йому йти із піднятими руками і щохвилі копав. З автомобіля вийшов німецький офіцер і запитав, у чому річ. Мабуть, відповідь його не задовольнила, бо офіцер наказав українцеві йти в один бік, а жидові в інший, і так припинив те знущання. Німецькі офіцери не раз так втручалися. Але їхнє командування мало зовсім інший, ще тоді нікому не відомий, план.

Не минуло і трьох днів після приходу німців, як уже арештували професорів: Антоні Ломніцкого, Владислава Стожка з двома синами, Станіслава Рузевіча, Станіслава Пілата, Антоні Цешинського, Владислава Добжанецького, Тадеуша Островського, Тадеуша Бой-Желеньського, Романа Ренцкого, а також доктора Руфа із дружиною і сином, Каспера Вайгнля, Яна Грека, Романа Віткевіча, Казімежа Бартеля,

Влодзімежа Круковського, Францішека Грьоера, Генрика Коровіча. Переважно були то професори медицини і політехніки, разом 22 особи. Поміж них був професор Ренцкі, який чудом уникнув смерті у советській в'язниці і через три дні після звільнення опинився у в'язниці німецькій. Були там і старші люди, такі, як Прогульські, які із політикою не мали нічого спільного, був Бой, якого узяли разом із професором Греком, і якби він просто не мешкав у Грека, то не був би арештованим. Професора Цехановського не застали удома і більше його не шукали. Професора Гржимальського шукали, не знаючи, що він уже кілька років як помер. У професора Прогульського син випадково увійшов до кімнати: *der kann auch mitkommen* (він також може піти із нами – *нім.*). Пані Островська, побачивши, що прийшли за її чоловіком, скрикнула: «А ми так тішилися, що прийшли німецькі війська». *Hault Maul!* (Стули пельку! – *нім.*) – відповів офіцер. Бартала запитали, чому він не утік із большевиками. «Бо це не у моїх правилах – утікати». Його дружині дозволили узяти із собою дві валізки, і попередили, що горе тому, хто відважиться дати їй притулок. Професора Грьоера, який назвався «*Freiherr Franz von Groer*», відпустили через кілька годин. Професору Ломніцкому не дозволили узяти ані пальто, ані капелюха. Професору Пілату, який запитав, чи він може закурити, офіцер відповів: «Але ж ви бачите, що я не курю», а коли професор хотів щось сказати дружині, його перервали: «*Keine Dialoge!*» (Жодних розмов! – *нім.*) Звільнений професор Грьоер розповідав про допит. У молодшого Руффа стався епілептичний припадок, його застрілили на очах у батьків і наказали їм винести труп. При тій сцені один із гестапівців насвистував веселу пісеньку. Здається, що усіх двадцяти двох розстріляли

тієї ж ночі. Пані Бартловій повідомили про смерть чоловіка. Коли вона запитала, за чийм наказом це вчинили, їй відповіли: «За наказом Гітлера».

Після тих арештів узялися за жидів. Відразу ж арештували кілька десятків лікарів, адвокатів і под., і ніхто не знав, що з ними сталося. На жидівську громаду наклали контрибуцію у розмірі 20 мільйонів рублів.

Перші п'ять днів після приходу німців я взагалі не виходив з дому. Свої більш цінні речі ми спакували, а гроші пана Грюнгута я закопав у саду. На вулиці можна було бачити групки людей, які про щось радилися; перед нашим домом таку групку створив двірник Шидловскі з будинку номер 12 і кілька його приятелів. «То перша гітлерівська сота на нашій вулиці», – зауважив Янек.

Навпроти поселилися офіцери СС і інших подібних формацій. Цілими днями вони стояли за спущеними фіранками і приглядалися, що робиться у помешканнях vis-a-vis. Тим часом, моя служниця Пазя не знаходила собі місця. Вона бігала від в'язниці до в'язниці і дивилася на трупи. У її рідному місті, у Перемишлянах, у в'язниці упізнали трупи її двоюрідних братів – надію родини, юнаків, які тільки вчилися. Її дядько з помсти сам убив восьмеро жидів. Версія вини жидів, яку так активно поширювали німці, дуже легко приймалася, тим паче, що советів уже не було, і залишилися тільки беззахисні жиди.

3 липня, у четвер, нарешті з'ясувалося, чому есесівці так виглядали з вікон. До нас прийшов есесівець на кшталт австрійського фельдфебеля, з бакенбардами. Він запитав мене про мій фах і віросповідання, про імена людей, які жили разом зі мною, а потім віддав честь, сказав: «Danke» і пішов. Назавтра, 4 липня 1941

року моя донька і зять переїхали до панства Земільських на вул. Чарнецького, 3 (тепер вул. В. Винниченка). Пополудні їх уже не було у нашому помешканні. Близько четвертої ми почули голосний дзвінок і копання у двері. Я відчинив; увійшов той самий есесівець із товаришем, рослим брюнетом з маленькими вусиками, теж офіцером СС. Коли я запросив їх до кімнати, той новий гість копнув мене так, що я влетів до кімнати першим, а він одразу почав розпитувати домашніх, особливо мого кузена Дику, що вони тут роблять. Кузен мав при собі метрику; побачивши її, есесівець сказав: «Ach, du bist Graf Schonborn von diesen judischen Aristokraten» (То ти граф Шьонборн із тих жидівських аристократів – *нім.*). Дику був настільки наївним, що визнав, що його мати насправді була жидівкою. Тоді громила ударив його в обличчя і просичав: «Du bist eine Jude» (Ти жид – *нім.*). Тоді наказав йому вийти. Залишились моя дружина, моя сестра і племінниця. Я сидів у фотелі. Кат сказав: «Schau, der sitzt ganz gemutlich hier» (Дивись, як зручно він тут сидить – *нім.*) і наказав мені встати. Тоді він натягнув рукавички і двічі ударив мене кулаком в обличчя; після третього удару я упав, а нападник поплескав кобуру і наказав мені піднятися. Обидва, звертаючись до мене на «ти», почали обшук, допитуючись, чому тут немає моєї доньки і зятя, де наш одяг, яка була у мене зарплатня за росіян, чому у моєму паспорті написано «поляк», і при цьому переконували мене, що темно-синя піжама із червоним кантом є формою НКВД. Я знав, що вони самі не вірять у ті дурниці. Громило, сміючись, шарпав мою дружину за волосся, а потім сів за фортепіано і загравав якусь веселеньку мелодійку. Усе те відбувалося доволі швидко; було очевидно, що це грабіжницька акція з їх власної ініціативи, а ціла mise-en-

scene (інсценізація – *фр.*) розрахована на застрашування. Вони питали про золото, каву, мило. Знайшли мило, запакували його до скрині, туди поклали трохи постільної білизни і наказали, аби наступного ранку я їм це приніс. «Der konnte bei uns Arbeit haben» (Він міг би у нас працювати – *нім.*). Я запитав адресу. Вони почали пошепки радитися і врешті подали якусь непевну адресу «вілла поруч».

Той візит дав мені настільки точну картину ситуації, у якій ми опинилися, що я порадив дружині скласти найбільш необхідні речі, сам спакував невеличку валізочку і о сьомій годині ми удвох вийшли через сад. Дружина зірвала останню троянду. У дротяній сітці огорожі ми уже мали підготований отвір; звідти ми вийшли на ділянку пана Томанка, а потім, через сад сусідньої вілли, поміж есесівців і їхні автомобілі, вийшли на вулицю; німці, побачивши жінку із трояндою, яка повільно ішла із кавалером, не зорієнтувалися, що ми не є мешканцями тієї вілли. Був четвертий день липня 1941 року, п'ятниця; останній день, який ми провели у власному домі у Львові...

Переховування

Перших кілька тижнів німці дозволили українцям трохи пошаліти, чим ті скористалися повною мірою. До сходинок німецьких автівок чіплялися українські хлопці, показуючи німцям дорогу, вони ж заганяли жидів до роботи, формували комісаріати і міліцію. Першим бурмістром німці зробили пана Полянського, ученого-природознавця, українця, який був навіть доволі толерантно налаштованим. Виходила газета «Вільна Україна», яку німці невдовзі перейменували у «Львівський дистрикт» чи щось подібне. У тій газеті можна було прочитати, що після нордичної раси найліпшою є раса динарська,

а її «чистими» представниками є українці. Поляки і угорці є «пожидівлені», а тому належать до нижчої раси. На мою думку, варто було б колись пригадати українцям їх расову вищість, наприклад тоді, коли вони домагатимуться рівності в ім'я демократії. Коли моя сестра звернулася за допомогою до знайомого українця, той відповів, що «ми нічого не можемо зробити, ми тільки виконуємо накази німців». І ще треба буде пригадати, що так звана «українська міліція» допомагала німцям у Варшаві і Кракові – у час облав і арештів, діючи на території, до якої українські політики ніколи не мали претензій. У часи російської окупації також діяли українські комітети, які у політичних справах все ж знаходили порозуміння із поляками, але тепер маса народу цілковито вирвалася з-під влади інтелігенції і стала ордою, спершу послушною німцям, а потім і зовсім свавільною.

Після виходу з дому увечері 4 липня 1941 року ми вирушили до панства Індрухів, що мешкали на вул. Снопківській. Пані Індрухова була тіткою Данкі Смалевської, приятельки Лідки (доньки Штайнхауса). Вони охоче прийняли нас лише на кілька днів, бо ми не могли залишатися довше у маленькому помешканні з двох кімнат, тим паче, що власниця помешкання, українка, була недалеко і незичлива особа, яка недолюблювала наших господарів. Навряд чи вона погодилась би на наше проживання без зголошення.

Львів був тоді переповнений колонами військових вантажівок, що тягнулися вулицями на схід. Поміж ними були велетенські, з подвійними колесами, позначені білими емблемами у вигляді лева, лиса, ваги і под. Ззаду вони мали намальовані білі контури, аби наступний автомобіль у темряві не наїхав на попередній. Це гарно виглядало, але пані Стася Блюменфельд

сказала, що цей підрозділ не їде воювати до Росії. Усе було занадто якісним, занадто добротним, занадто гарним як на бездоріжжя, пустища і болота, які відділяли німців від Москви.

У панства Індрухів ми познайомилися із панством Вітковськими. Він був діючим офіцером, який у свій час не зареєструвався і завдяки тому утік від советів. Панство Індрухи і Вітковські знали те, що знала більшість поляків, і чого жиди не розуміли: прагнучи пережити цю війну, не можна сліпо виконувати накази влади, натомість треба змінювати прізвища, фах, документи відповідно до ситуації. Жиди ж мали явно перебільшену уяву щодо прозорості і бездоганності німецької організованості; вони будь-якого жандарма вважали знавцем права, і думали, що влада буде подавати запити до кожних громади і парафії про будь-якого жида чи неофіта. Та віра у німецьку поінформованість, поєднана із переконанням, що законопослушність щодо німецьких наказів дасть змогу, у біді і приниженні, але все ж пережити найгірші часи, були згубними для багатьох тисяч людей.

Дивлячись на вулиці Львова, можна було усюди спостерігати за «економічним визискуванням краю». Гестапівці, жандарми, поліцаї, офіцери займали зручні для них помешкання, викидали звідти господарів, яким – якщо це були не жиди – дозволяли забирати із собою меблі, а на їхнє місце привозили меблі із жидівських помешкань. Щохвилини під'їжджали вантажівки із меблями, а поруч з ними гнали жидів, які мали ті меблі вивантажувати і розставляти. Таке розселення тривало кілька місяців, адже і помешкання, і меблі, і робітники – усе було дармове і німці щоразу змінювали квартири. Робітників, щоденно по кілька тисяч, постачала їм релігійна громада. Для цього у громаді склалися списки. Час від часу до

будинку Управління громадою під'їжджала машина із есесівцями, які вимагали, скажімо, сервіз на 24 особи, або білизну на сто ліжок, або меблів для кількох кімнат. Брали тільки найкраще. Якось вони вимагали фотоапарати, а ще якось – кілька десятків пар калош: побачивши у передпокої калоші урядовців із гміни, вони забрали і їх.

Янек, бачачи, що ми не маємо жодних доходів, зайнявся торгівлею. Спершу він продав німецьким офіцерам білизну і панчохи, які купував у крамницях. Потім перейшов на продаж цукру, фруктів, взагалі – будь-чого. Джерелом тих товарів були військові склади, з яких інтенданти розпродували товар мішками, солдати той товар розвозили військовими машинами, і боялися вони тільки жандармерії і СС, які часто затримували військові автівки, що їхали у підозрілому напрямі.

Від Індрухів на кілька днів ми переїхали до Блюменфельдів. Моя дружина знайшла притулок на кілька днів у пані Парадзеювни, працівниці казначейства, що була уже на пенсії. Німецька поліція і СС гарцювали усюди. Прийшовши якось до Блюменфельдів, вони зажадали, аби пані Стася йшла мити підлоги у казармах. «Ich bin keine Judin» (Я не жидівка – *нім.*) – заперечила вона. Солдат відповів: «Wenn du lugst, erschieße ich dich wie einen Hund» (Якщо ти брешеш, я застрелю тебе, як собаку – *нім.*). Так вони любили правду. Але люди усе ще не розуміли, що той, хто говорить німцям правду, виконує їхні накази і розпорядження, а не намагається їх ошукати, сфальшувати свою національність, змінити місце перебування, приховати свою кваліфікацію – той прямує до згуби, і згуби страшнішої, аніж можна було передбачити з «Mein Kampf». Там є розділ, де йдеться про те, як певний народ можна кидати від

нешастя до нещастя, завдаючи йому добре пропрахованих ударів. «Ich werde die Juden Frage lösen» (Я вирішу жидівське питання – нім.) – ніхто тоді ще не розумів, що це означало. Приклад варшавського гетто не був достатньо повчальним, адже це була тільки перша фаза, у якій можна було ще якось жити. На стадії дружби із Советською Росією, очевидно, ще не було передбачене масове знищення, його відклали до другої фази, яка повинна була невдовзі наступити.

Для ошчасливлення мешканців німці поставили поділити місто на чотири дільниці: німецьку, польську, українську і жидівську. Ця абсурдна ідея не видалась аж такою недоречною людям, які з часів культурного порозуміння і візитів Гьобельса при звичаї свої голови до сприйняття ідеї геніального Адольфа. Але військові добре розуміли, що утворювати під час війни німецьку дільницю означає робити її чіткою мішенню для бомбардувальників, а окрім того, це означає зрестися дуже багатьох привабливих і потрібних будинків і вулиць. Тому на ділі обмежилися визначенням гетта і календаря, згідно з яким жиди повинні були переселятися із «арійських» дільниць. Було також оприлюднене визначення поняття «жид»: ним була кожна особа, яка посеред своїх чотирьох дідухів і бабусь мала трьох чи чотирьох жидів (геній, який був автором тієї дефініції, не зауважив, що воно містить *circulus*).

Вітковські зайнялися перевезенням наших куфрів від Вітковічків. Янек якось пробрався до них, і відкопав у їхньому саду наших сто «чверток». Дякуючи тому, що пан Грюнгут випадково залишив нам той скарб, ми могли прожити кілька років. Кілька днів я провів у помешканні пана Яна Добжанського на Личакові, а моя дружина – у пані Г., сестри пана Мазо-

ловського. Люди допомагали нам, хоча й не усі. Після тижня таких поневірянь ми прийшли до помешкання моєї сестри Ольги, яка, як і колись, мешкала із матір'ю у віллі професора Фулінського. Помешкання на вул. Кадетській залишилося порожнім; тільки поверхом вище, у своєму покої залишилася Галина із чоловіком. Від них я міг дізнатися, що діється у будинку, але інші мешканці не знали моєї адреси. Так я довідався, що зранку, 5 липня есесівці прийшли за куфром, який стояв у кімнаті, і вимагали, аби я сам його їм приніс. Покоївку з чоловіком запросили випити і розпитували щось про мене. Невдовзі прийшли офіцери і зайняли наше помешкання. У будинковому управлінні у свій час я відмовився від помешкання, що більшість уважало нонсенсом. Галина із чоловіком зголосилися до нових мешканців і запропонували обслугу; він – як кухар, вона – як покоївка. Допомогала їм пані Толя, сусідка з Варшави, яка була дуже зичливою і до них, і до нас. Офіцери (і підофіцери) влаштували прийняття, у яких брали участь панни К. з третього поверху (одна із них у 1939 році належала до групи, яка повинна була виливати пальне на танки) і панянки із міста. Учти закінчувалися часом тільки над ранок. Квартиранти бушували у бібліотеці, шукали листи і фотографії – з цікавості. Документів вони не знайшли, бо я усе спалив перед тим, як покинути помешкання. Я не хотів нічого залишати німцям, а узяти із собою не міг, оскільки уже тоді ми планували «змінити» національність.

Професор Фулінські мешкав на партері своєї вілли на вул. Тарновського, 82 (тепер Ген. Тарнавського), з дружиною, донькою і чотирма синами; окрім того, там мешкали і його кузини. Моя сестра із матір'ю 13 липня поселилися на першому поверсі вілли. То був останній день

без пов'язок із зірками. Професор Фулінські сердечно мене прийняв, але його сини боялися санкцій влади і повідомили про нас. Коли о четвертій пополудню наказано було зголоситися до праці на вул. Зеленій, ми пішли утрюх: я, дружина і сестра. То був перший і останній наш офіційний «мельдунок». Там уже чекали сотні людей. Німецькі поліцаї шикували нас парами, їм допомагали українці. Комісар-українець на вулиці приймав рекламації; коли я подав йому свій вік і фах, він звільнив мене. Дружина і сестра показали свої лікарські посвідчення. Відтоді ми прийняли рішення нікуди не ходити, ніде не мельдуватися і не реєструватися, хоча що кілька днів оголошували який новий перепис, загрожуючи санкціями. Треба було ще й боронитися перед урядниками громади, які мали свої переписи, і перед домовими комітетами; там ще де-не-де сиділи жиди. Одна така чиновниця одразу повідомила моїй сестрі, що вона мене знає. Велику допомогу нам надав доктор Ротфельд з громади, він був заступником доктора Парнаса, який повісився на вікні, коли його заарештували німці. Він виявив чималу мужність, приймаючи посаду голови громади у такий час. У громаді керував також доктор Якоб, який без питань викреслив мене, дружину і сестру із переліку людей до примусових робіт. Він теж розумів, чого насправді хочуть німці, саме він зробив перший статистичний перепис жидів за дільницями, чого до того часу не було. Шефом був німець з Arbeitsamt'у, який шукав робочу силу раціональним способом, тобто постановкою таких завдань, які б робочі могли виконати. Словом, він уважав жидів за коней, але ані він, ані коні ще не знали, що усе те було фарсом, і що робиться просто вистава для війська і населення, яка має відволікти увагу від істинних намірів.

Прекрасно розумів це і Броніслав Кнастер, якого ми інколи відвідували вечорами. Він хотів отримати посаду «годувальника вошей» в інституті професора Вайгля, якого, як kriegswichtig (важливий для воєнних цілей – нім.), німці залишили і навіть підвищили у посаді, тільки уже під прізвиськом Берінг. Блюмельфельди переїхали до його сестри біля готелю Жорж. З'являлися нові загрози. Усі боялися, що німці будуть арештовувати комуністів і людей, які сприяли советам. Нічого подібного не відбувалося, хіба що на когось зумисне донесли. Так, наприклад, арештували Галину Горську Але уже професор Мазур, прізвиське якого, як члена большевистської партії, висіло на плакаті у вестибюлі університету, і плакат той німці застали, спокійно сидів собі у помешканні. Ректор Биченко також спокійнісінько ходив містом.

Українці не надто добре розуміли, як вони повинні себе поводити. Комедію із Бандерою німці припинили, так званий уряд інтернували у Криниці. Його частина взагалі не доїхала з Кракова до Львова. Арештовувати почали найбільш активних, українцям заборонили писати про расову вищість, натомість у «Lemberger Zeitung» оголосили, що український народ має надто малочисельну інтелігенцію, аби управляти Україною, і що землі, здобуті кров'ю німецького солдата, передусім мають бути територією для німецького народу. Українське ж населення віднайде своє місце при оранці і сівбі, віддаючи Європі плоди своєї праці. Уже вдруге українське населення почуло, що воно мусить вчасно вивезти гній, щоб рясно уродило, а потім, після жнив, вони можуть співати собі народні пісеньки. Розчарування стало очевидним, коли «у Галичині» запровадили польський злотий. Однак ненависть не могла бути обернена

супроти німців, яких вважали нездоланими, отож вона обернулася проти поляків. Уже тоді почали надходити звістки про убивства польських вїтїв, лїсників, осадників, особливо тих, якї мешкали в українських селах. Німці час від часу карали такі злочини.

Жи́ди одягнули пов'язки. Були навіть такі, що робили собі «модні» целулоїдні пов'язки, а я на власні очі бачив пані, яка допасувала свій стрій до кольорів біло-блакитної пов'язки. Спершу молодь зносила ту зневагу доволі мужньо, і навіть з гумором. Той, хто мав пов'язку, міг кожної миті очікувати, що офіцер або поліцей окликне його або засвище до нього, додаючи часом «Du Dickes», і накаже нести його валізку; часом садили в авто і вивозили за місто на роботи.

У той час я ходив до передмість на прогулянки, але дуже рідко. Поки була хороша погода, я, як в'язень, ходив садом. Професор Фуліньскі, з яким я був на «ти», багато розмовляв зі мною про політику. Уже тоді він передбачав, що німці не просунуться далі «татарського рову», який становить природну перешкоду перед Кавказьким хребтом. І так власне сталося. Він також говорив: «Ти станеш професором у Вроцлаві». Він мав свій погляд на жидівське питання: він визначив для жидівського народу територію «Херсоння», тобто землі за Дністром і аж до Дніпра; це мав бути незалежний польський домініон. Професор намовляв мене, аби я опрацював той проєкт і виступив із ним після війни. Він і його сини багато часу проводили у саду. Там була гуска, яка так до нас прив'язалася, що вистачало лише на хвилику сховатися за кущем, як вона із великим занепокоєнням починала нас шукати. Сусідній будинок належав німкені; за большевиків вона разом з іншими Volkdeutsch'ами виїхала до Гене-

ральної Губернії, а тепер повернулася знову. Професор Фуліньскі якось сказав їй: «Ваші співвітчизники, пані, програли війну». Він мав чудову історичну освіту і чітко бачив усі майбутні події; він запевняв мене, що американці будуть воювати в Європі, що у них будуть повітряні сили із сотень тисяч аеропланів. Я часто приходив до Фуліньских на політичні розмови, і тільки після того, десь о десятій вечора, вечеряв у себе. Усе готувалося на газі, якого удень було замало, так що не раз готування їжі тривало до другої ночі. Це було дуже важко, а постійний страх, що на нас хтось нападе, зовсім позбавляв спокою. Я часто спав на стриху, на купі старих книжок, коли ми боялися, що німці прийдуть шукати Леона Хвістка, як приятеля комуністів. Не прийшли. Та все ж кілька разів я ночував поза домом, раз у професора Малаховського, і десь близько тижня у панства Вайсів біля Бернардинської площі. Ігнацій Вайс був моїм шкільним приятелем, його дружина була німкенею. Його швагро – адвокат Штайн з Ясло, разом з дружиною також мешкали у нього. У Вайсів було троє синів, рослі і обдаровані хлопці. Пани Штайн і Вайс працювали у кооперативі з дезінфекції, там же, де працював мій кузин Дик. Одного дня прийшли двоє шуц-поліцаїв. Не знімаючи шапок, вони запитали у Вайса: «Sie essen noch ganz gut hier. Sind sie Jude?» (Ви цілком незле тут їсте. Ви жи́ди? – нім.) Коли той посвідчив, що він є членом Ради євангелістської консисторії, вони відповіли: «Mit den Kirchen haben wir auch Schlussgemacht» (З церквами ми також покінчимо – нім.). Потім один із них почав розповідати анекдот про те, як жид вихрестився перед смертю, а коли його запитали, для чого він це робить, відповів, що не має мастку, і тому не хоче, аби його похорон обійшовся у копійчку

релігійній громаді. Коли мене запитали, що я роблю у цьому помешканні, я відповів, що приходжу сюди на обіди. Потім вони зайнялися Штайном, а я, скориставшись замішанням, узяв капелюха і пішов до доктора Земільського, що мешкав неподалік. Через кілька годин я повернувся. З'ясувалося, що причиною візиту був донос одного із членів кооперативу про те, що доктор Вайс і Штайн торгують золотом. Оскільки обшук не дав результатів, поліцаї пішли геть, забираючи із собою картину зі стіни і застерігаючи доктора Вайса, що він повинен носити пов'язку, бо якщо його зловлять Sicherheitspolizei, то буде непереливки. Занотували вони і мою, подану дуже неточно (на вул. Кадетській) адресу.

Такі візити були насправді більш небезпечні, ніж мені видавалося. Ще гіршим був візит до моєї сестри на вул. Тарновського. Я був тоді у парку, і вона опинилася сама віч-на-віч із двома опришками у німецьких мундирах, один із яких мав пов'язку на щоці, а інший говорив німецькою із жидівським акцентом. Той другий власне стверджував, що тут мешкають жиди. Коли моя сестра заперечила і запропонувала переглянути метрику чоловіка, власника помешкання, ті заперечили і сказали, що не уповноважені перевіряти документи і попросили, аби сестра вказала, де мешкають жиди. Вона відповіла, що не цікавиться тим, і не знає. Якби не її холодна розсудливість, нас би пограбували і викинули на вулицю упродовж години. Грабунок був головним заняттям німців. Увечері, на вул. Ягелонській (тепер В. Гнатюка), можна було побачити офіцерів із дружинами, які йшли у напрямку жидівської дільниці, аби забирати із помешкань усе, що тільки можливо, потішаючи мешканців тим, що наразі залишають їм життя.

На вул. Тарновського до нас часом приходили гості, зокрема пані Боркова, мати одного із моїх учнів. У 1941 р. ми з ним листувалися, а потім його арештували. Мати розповідала, що на нього, як офіцера запасу, доніс у НКВД його колишній ординарець, після чого його зненацька арештували у його ж помешканні і перевезли до Львова. Відтоді про нього нічого не було чути, очевидно, він розділив долю катинських жертв. Я дивувався його матері, яка зовсім не думала про помсту. Вона конче хотіла дати мені прихисток у себе у Бориславі. Ми щоразу серйозніше думали тоді про від'їзд зі Львова, що радили нам зробити мої колеги – Кульчинський, Банах, Рогала.

А німці порядкувала по своєму. Було оголошено наказ віддати усі речі, що мають мистецьку вартість, аби зберегти їх від воєнних знищень. Не знаю, чи хтось серйозно сприйняв той наказ, знаю тільки, що Фулінські цілком не переймалися німецькими розпорядженнями. Вони пройшли большевистську школу, коли проти них велося слідство у справі змови, і тоді навіть їхнього прислужника Сташка катували, припалюючи йому стопи ніг, але він мовчав. Німці добралися і до Оссолінеуму. Чиновник з міністерства освіти вимагав від Мечислава Гембаровіча гравюри Дюрера. Той опирався і вимагав показати відповідний письмовий наказ. На що німець сказав йому таке: «Пане, будьте обережним, ви ж знаєте, що трапилося із краківськими професорами?» «Я чув, – відповів Гембаровіч, – але я вважав ці чутки антинімецькою Greuelpropagande!» Німець остовпів, став обережнішим, але гравюри все ж забрав.

Часом на вулиці німець міг прикладом убити жиди, який спокійнісінько йшов собі дорогою. У газетах траплялося оголошення, скажімо, про розшук водія вантажівки, який через

необережність переїхав жида! Такі оголошення повинні були показати читачу, що німці дотримуються права. Инколи із будинків і вулиць збирали групу жидів, їх заводили на подвір'я будинку СС на вул. Пелчинській (тепер вул. Д. Вітовського), наказували їм лягти на землю, німці витягали автомати і загрожували розстрілом кожному, хто підніме голову. Це тривало з ранку і до вечора. Час від часу приїжджала Verteilungskommando СС, яка схоплювала кілька десятків людей, їх вивозили на Піскову гору чи у Лисиничі і розстрілювали. До кухні моєї дружини, Лілі Гольцерової увечері прийшли двоє німців і забрали із собою її чоловіка. На її прохання і плач дитини злочинці пообіцяли, що чоловік повернеться додому; коли вона попросила про слово честі, німець відповів: «Einen Judin gibt man kein Ehrenwort» (Жидівці не дається слово честі – *нім.*) Арештованих повели до найближчого лісу, там поставили у ряд із іншими, кількох застрелили, один, із простреленою шиєю, доповз до найближчого дому, а пана Гольцера відпустили. За його проханням із ним відпустили його приятеля, пана Ленденфельда з Кракова. Я бачився кілька разів із тим чоловіком, він був інтелігентним, розсудливим, але все ж не розумів усієї підступності і злочинності німців. Він вважав, що будучи обережним, тобто знайшовши собі у гетто найбільш надійне помешкання, а потім – найбільш безпечне заняття і под. можна врятувати життя. Це була ілюзія, яку пропагували німці, застосовуючи точкові удари, аби ніхто не здогадався, якою є остаточна мета їхнього плану. Якось на трамвайній зупинці до Лілі підійшов німецький солдат у польовій формі, і, побачивши пов'язку, сказав: «Gnadige Frau! Haben sie keine Angst! Das dreckige Pack wird den Krieg nicht gewinnen!» (Шановна пані, не бійтеся! Та за-

срана голота ніколи не виграє війну! – *нім.*) А потім він розповів, що бачив на Цитаделі: кількатор молодих жидів – prachtige Kerle (чудові люди – *нім.*), як він сказав, було розстріляно на його очах. Поміж ними були композитори, учені, лікарі і под.

– Я комуніст, – сказав він, – і не боюся говорити про це голосно.

Одну із кімнат на першому поверсі пан Фуплінські здав, за нашою рекомендацією, панові З. із дружиною. Він працював у тому ж кооперативі із дезінфекції, що і Штайн і Дик. Він часто ходив на Цитадель для дезінфекції казарм, і бачив російських полонених. Німці морили їх голодом, щоденно кількатор помирало. То було одне із найбільш огидних німецьких звірств. Згодом, коли кількість полонених збільшилася, їх розганяли за розданими маршрутами до окупованих українських міст, наказуючи їм іти туди пішки. Солдати жебрали на вулицях і помирало на дорогах, їм не можна було давати грошей, але населення охоче їм допомагало, хоча при такій кількості полонених допомоги було очевидно замало. Отак, уже у перші місяці свого перебування, німці показали себе як брутальні убивці цивільних і полонених.

У той період нас часом відвідував пан Шаудер, що мешкав неподалік. Німці забрали у нього помешкання; спершу на помешкання зголосився есесівець, і коли він прийшов і довідався, що квартиру уже зайняли солдати, ударив пані Шаудер в обличчя. Ми дізналися також, що Ауербах живе десь у підвалі якоїсь прачки.

Усі замислювалися, що ж далі. Деякі вважали, що найліпше переїхати у гетто, інші ж вважали, що, охрестившись, вони уникнуть небезпеки. Чому вони так думали – невідомо, адже німці виразно озвучили свої дефініції жида. Але жида вихрещувалися ще за советських

часів, і що найцікавіше, часто охрещувалися жиди, вивезені разом із поляками до Казахстану і Сибіру. Було схоже на те, що старий Бог, на їхню думку, уже втратив владу над світом.

До тих, хто схилився до такого шляху порятунку, був Ігнацій Вайс. Він мав кузена і знайомого ксьондза під Перемишлем, які за грубі гроші виконували обряд хрещення; велика частина гонорару осідала у кишені кузена – посередника. У мене був план переїзду під Перемишль на ту плебанію, але ксьондз Ч. не дотримав слова і узяв когось іншого, а господиною узяв собі молоденьку швагерку і коханку того ж кузена. Єдиним нашим козирем залишилась метрика селянина з під Перемишля, яку досить дешево купив для мене і привіз пан Тадеуш Голендер. Однак невирішеною залишалася проблема помешкання. Я написав листа до професора Буланди, колишнього ректора, який дуже сердечно перейнявся моїми клопотами. Він гукнув пана Отто, чиновника із університетської квестури, а той, будучи вірним і послухним, як, зрештою, увесь чиновницький персонал університету, погодився прийняти мене на свою віллу у Рудно поблизу Львова. Про своє рішення він повідомив мене через возного Гавліка. Але ніхто із нас не розмовляв особисто із паном Отто. Тоді знову на допомогу прийшла пані Кнастрова, яка пішки пішла до Рудно і усе обговорила. Така подорож зі Львова не була ані легкою, ані безпечною.

Отож, ми уже мали якесь певне місце, але ніяк не відважувалися виїхати із помешкання Фулінських. Моя сестра машиною поїхала до своєї заміжньої доньки у Борислав, бо українка з управління будинком пригадала собі, що 13 липня бачила її із пов'язкою, що було правдою. На жаль, листи від сестри Ірени з Кракова і від швагра зі Сруж, у яких вони застерігали від

«запису на курси» і від «носіння біжутерії», прийшли запізно. З Варшави автомобілем приїхали донька і зять професора Лорії і забрали його із собою. Причиною ж нашого зволікання був страх втратити речі, яких і так у нас уже було мало, але все ж забагато, аби вивезти їх у Рудно. Українська міліція підозрювала усіх, хто перевозив речі, що вони вивозять жидівський масток, і відразу усе конфісковувала. Варто зазначити, що німці вважали за найбільший злочин переховування жидівських речей, адже вважали їх своєю власністю. Тому населення, якому спершу навіть подобалася екстермінація жидів, втратила чимало запалу до тієї справи, побачивши, що не може мати з того жодної користі.

Німці не забували і про корінне населення. Час від часу вони оточували цілі квартали, витягали молодих людей із помешкань і вивозили на роботу до Німеччини. Між Варшавою і Львовом розпочався автомобільний і залізничний рух; маса людей їздила туди-сюди із товаром, час від часу німці конфісковували цілі партії, але частіше задовольнялися відповідною платою. Військові водії перевозили людей і речі у різні боки за фантастичні ціни. Німці торгували документами, паспортами, візами і под. Вийшовши увечері до середмістя, можна було зустріти сотні офіцерів і солдат, які чіплялися до кожної жінки. Часто вони були п'яні, хиталися, але водночас були якись пригноблені, заморочені. У місті з'являлися нові комісійні крамниці; чимало людей віддавали до них на продаж меблі, порцеляну, срібло, картини, сукні, взуття, обруси і таке інше. Спершу німці купували у тих крамницях, а коли їм видавалося занадто дорого, офіційно закривали крамницю і забирали увесь товар. Ба більше, вони були естетами: коли пограбованими меблями вони

обставляли собі помешкання, то зважали на гармонію стилю, а картини добирали винятково із польської малярської школи: Хелмонські, Геримські, Гофман, Аксентовіч цінувалися дуже високо. Яка ж делікатна душа була у тих людей! Їм замало було спати на украденому ліжку, замало їсти із посуду, власників якого вони убили, вони хотіли ще й мати на стінах картини, які б гармоніювали із країною, що їх оточувала. Якби хтось прочитав їхні газети, то подумав би, що це народ поетів і мрійників, яких тільки крайня необхідність змусила до війни в обороні честі, домашнього огнища і свободи. Хоча, все ж, один хороший вірш вони у час війни написали. Це був двовірш, написаний крейдою на вагонах, що везли їх у далечінь, у невідоме:

Wir fahren hir, wir fahren her,
Wir haben kiene Heimat mehr!

(Сюди везуть, туди везуть,
Вітчизни вже й нема, мабуть!)

Стиль газети «Lemberger Zeitung» був таким же, як і стиль усієї преси. У тій атмосфері гинуло усе. А німецьке військо наступало! Коли вони окупували Кременець, я подумав про родину панства Каців. Напевне, їх усіх убили, як і тисячі інших жидів у Здолбунові, Винниці і інших містах і містечках України.

У той період я кілька разів зустрічався із Марією Домбровскою; у свій час вона не вступила до Спілки письменників, зберігаючи свою незалежність від советів, як і тепер від німців, від яких вона не прийняла гонорар за переклад. Невдовзі вона виїхала до Варшави і жила з продажу тютюну у маленькій крамничці. Панство Блюменфельдів, у яких вона мешкала за советів, повернулися знову до фірми «Лаокоон», де він працював як фахівець, а вона їздила вантажів-

ками до Поникви, де купувала гуртом фрукти, борошно і привозила до Львова. Зароблені кошти йшли на АК, про що я довідався тільки через два з половиною роки. Така діяльність загрозувала смертю при найменшій необачності. Згубою був би неправильний крок чи навіть необережний погляд на вулиці.

Коли я мешкав у панства Вайсів, якимось прибігла до мене заплакана дружина. Вона щойно бачила, як гестапівець зачепив Лідку (донька Штайнхауса. – Прим. пер.) і пані Земільську. Вони усі власне виходили з брами пані Земільської, дружина попрощалася із ними і тоді підійшов отой бидляк. Через пів години дружина побачила пані Земільську, яка розповіла, що Лідці вдалося звільнитися, холоднокровно відповідаючи на запитання расиста:

– Aber haben sie keine judische Eltern gehabt?

– Nein, bloss eine Grossmutter.

(– То у вас не було батьків-жидів?)

– Ні, тільки одна бабуся)

Така відповідь задовольнила гицля і він відчепився.

Чимало людей не хотіли жити у таких умовах. Самогубство учинив Генрик Бальк – поет, те ж зробив Поратиньскі, який ціле життя був достойним польським громадянином, а тепер повинен був носити пов'язку!

Коли моя наймолодша сестра виїхала, на її місце приїхала найстарша. Деколи небога із Кадетської приносила нам новини про німців з нашого помешкання. Вони часто сварилися поміж собою, більшість ненавиділа гестапо і вважала, що владу повинен перейняти Вермахт. Деякі із них прямо називали Адольфа ідіотом. Говорили навіть, що війна закінчиться через шість тижнів. При кожній нагоді вони виїжджали до Кракова і навіть далі за зачастинами для автомобілів, які у них постійно ламали-

ся. Будучи п'яними, вони нищили меблі, а коли виїжджали, то подарували наше фортепіано одній із панянок К. Порцеляну пані Жевускої вони украли або побили, а політура меблів була знищена розливою горілкою. З їхнім від'їздом закінчилися і можливості пані Галини і її чоловіка, але вони встигли поліпшити свої документи і перенестися до іншої дільниці.

Пані Жукотинська знайшла джерело, звідки ми могли отримати «тимчасову легітимацію», яку видавали краківські магістрат і староство 1 вересня 1939 року, коли забракло обкладинок на звичайні легітимації. Ми підправили цю легітимацію під наші нові прізвища, що мало для знавців чимало ефектів, а для мене той, що, відповідно до метрики, *ritus* (обряд) повинен був бути *graecus* (грецьким). Як виявиться у майбутньому, той документ перевірятимуть тільки раз якись напівінтелігентні українці, які екзамнували гмінних писарів.

Пан Зельони – дядько моєї дружини – бував у нас кілька разів; з ним постійно траплялися страшні речі; його забирали на роботи, викидали із помешкання, били на вулиці, а він не мав відваги запобігти тому в один можливий спосіб, будучи переконаним у тотальній поінформованості, непомильності і всесильності німецької владної машини. Молодий пан Штернбах із дружиною переїхав у гетто; вони, здається, мешкали в одному покої із паном Ауербахом. Слід зазначити, що німці призначили на розміщення 200 000 людей територію, де могли розміститися тільки 20 000, тобто концентрація населення повинна була зрости удесятеро. Виїзд із міста був заборонений під карою смерті, але оскільки на стежках і дорогах не було жодних постів, у чому я переконався під час численних прогулянок за рогатку вул. Зеленої, тисячі людей вийшло із міста, виїхали автівка-

ми, залізницею, возами чи автобусами. У мене усе ще були якісь внутрішні проблеми щодо нашої метаморфози щодо національності. Тимчасом я перестав голити вуса, щоби змінитися хоча б таким чином. Я хотів бути схожим на органіста або дрібного чиновника на пенсії.

Бібліотека мого швагра містила чимало цікавих книжок; там була збірка англійських історичних оповідок минулого століття, були щоденники Сен-Сімона – безцінне джерело знань про звичай Франції часів Луї XV, написані придворним короля, був опис подорожі до Росії маркіза де Кюстіна – проникливий і досконалий опис, який ще раз показав мені, скільки царського самодержавства збереглося при большевистському режимі. Був там і чудовий опис подорожі у Татри, яку у середині XIX ст. здійснив якийсь варшавський лікар, обдарований чималим літературним талантом. Була праця про мавп, оздоблена кольоровими планшетами, розмальованими вручну, які вражали шляхетністю рисунку і якоюсь, майже китайською, працьовитістю і смаком ілюстратора, були книжки з польської історії XI ст. і часів Сасів. У тих останніх я знайшов опис саксонського війська часів Августа II, яке нічим не відрізнялося від теперішнього окупаційного війська. Такі заняття гаяли мені час, хоча і не відривали від думки про страшну реальність. То була понура в'язниця, де, дивлячись один на одного, усі думали про одне і те ж. Однак, моє рішення було твердим: я не піду туди, куди мені наказують.

До міста виходила тільки дружина. Ми постійно переносили валізи – то від панства Індрухів, то назад, постійно ховалися, коли дзвенів вхідний дзвінок, пильнували, аби вхідні двері були зачинені, монотонно ходили годинами по саду, видивлялися на сусідніх ділянках криївки і стежки, які не впадають в око, з балкону роз-

дивлялися вантажівки, повні гестапівців і поліції, які постійно маневрували Снопківською і сусідніми вулицями, ми чули безупинний шум важкого німецького транспорту, що їхав на схід і повертався звідти, слухали єдине джерело інформації – лампове радіо, яке хоч трохи нівелювало підступну пропаганду, якою повнилися усі газети. Ми постійно чули про чергові арешти знайомих і приятелів. Врешті надійшла дощова пора, яка відібрала останню приємність – прогулянки за місто.

Таким було наше життя на вулиці Тарновського у найчорніший період війни. Ми потішали також пана Бохенського, який виїхав зі Львова улітку 1941 року як колаборант, а уже восени того ж року зізнався мені, що німці є звичайними бандитами; він мав нагоду переконатися у тому, коли прийняв управління своїм маєтком у селі Пониква біля Бродів. У Львові Бохенський заходив до панства Камінських на вулиці Ліндого (тепер вул. Ф. Ліста), і таким чином із ними познайомилися і ми. То були дуже зичливі люди, навіть сердечні, готові допомоги у всьому. Пан Камінський, лісник, уважав, що найліпше залишатися у львівському дистрикті і мав дуже оптимістичний погляд щодо тривалості війни; він вважав, що вона закінчиться через шість місяців, тобто навесні 1942 року.

Населення Львова мало щораз більше нагоди пізнавати звичаї і культуру окупантів. З'явилися трамваї із написом «Fur Juden zugelassen» (Дозволено для жидів – *нім.*), а потім «Nur fur Deutsche» (Тільки для німців – *нім.*). Українці отримали наочне свідчення того, що вони не є привілейованою расою. За неправильну посадку до трамваю німецькі поліцейські били в обличчя і копали у спину навіть жінок. Якось німецькі солдати, які йшли з вокзалу, напнулися на хіднику на селянина, який не усві-

домлював, що він став на дорозі лицарів тевтонського ордену. Солдат ударив його у голову так, що той упав замертво, але упав на хідник, і тоді солдат ногою викопав його у рів і пішов собі далі. Люди швидко дали влучне означення ситуації: «Пішов тиф, прийшла холера».

Приходило чимало вістей із Варшави і Кракова; ми дізналися, як професорів Ягелонського університету запросили на лекцію про націонал-соціалістичну культуру, і як їх там же відразу арештували і вивезли. З Варшави прийшла звістка про смерть Александра Райхмана і фальшива звістка про смерть Б'ялобжеского. Були також чутки про те, що Мазуркевич і Серпінські працюють у трамвайному управлінні Варшави чи в якомусь іншому муніципальному господарстві, що Борсук торгує фарбами до білизни, що німці у Парижі розстріляли Поля Ланжевена (Paul Langevin) і Еміля Бореля (Émile Borel), що Анрі Леон Лебег (Henri Léon Lebesgue) помер в Америці, і багато чого іншого*. З Ясло детальніше повідомляли про те, як Ян Адамські поїхав до свого вуйка у Волицю, аби попередити його про обшук щодо переховування зброї, як його арештували на вокзалі, коли він уже повертався, і як його вислали до Освенціма, де він і помер через кілька місяців, не витримавши страшних табірних знущань.

Уже мешкаючи на Кадетській, я готував зміну своєї національності, знищивши усі особисті документи і листи. Копії моїх праць узявся сховати пан Цехановські (пані Цехановська була дочкою мого сусіда – Томанка), патенти узялися сховати панство Вітковські із цілим кошиком зошитів і книжок, зокрема, там було чимало екземплярів «Fackel». Книжки Кароля Крауса залишилися у бібліотеці, і жоден німець ними не зацікавився; їхній інтелектуальний розвиток не сягав аж такого рівня, щоби щось

подібне заперечувати чи скасовувати. Частина номерів «Fackel» залишилася на стрижку у кухні, де їх важко було знайти. З помешкання на вулиці Тарновського я узяв частину фотознімків, комплект «Studia Mathematica», на жаль, без п'ятого тому, і мою працю, написану французькою мовою ще за большевиків. ...

На вулиці Тарновського я уже зовсім не працював. 23 листопада зранку до нас прийшов один із синів професора Фулінського і показав листа, що лежав на сходиці за брамою, майже на вулиці. Листа було адресовано до професора Фулінського і там був такий текст: «Нам відомо, що у будинку переховується родина колишнього професора університету Шт. (хауса), якого розшукує німецька влада, і що прізвищами ваших синів прикривається помешкання професора Хвістка, якого також розшукує німецька влада, і якщо упродовж тижня професор Фулінський не врегулює ту справу, то нею займеться «Komitet Polski», який притягне його до відповідальності. Підпис: Польська незалежна молодь».

Цікаво, що ті, хто писав листа, не знали, що професора Хвістка уже п'ять місяців немає у Львові, було потішно і те, що влада розшукує людей з конкретного будинку, і повідомляє про це той славнозвісний Комітет. Усе свідчило про те, що автором листа є хлопець, що мешкає у підвалі будинку, і який мав до професора Фулінського претензії, а до нас – жаль, що ми не купували у нього продукти, бо вважали, що він нас ошукав, віддаючи решту. (Пані Фулінська це заперечує.)

На щастя, у нас уже було приготоване місце у помешканні пані Ванди Жукотинської. Ми не могли ані хвилини залишатися під прицілом «незалежницьких» шантажистів, а тому, спакувавши найнеобхідніші речі і одягнувши по два плащі, ми, сердечно попрощавшись із родиною

Фулінських, рушили пішки з валізками у бік Зимної Води. Тоді і відбулася метаморфоза: я віддав советський паспорт родині Фулінських, які сховали його на стриху у криївці, разом із працею «Про коло». На вулиці ми зустріли професора Куриловича, який поінформував нас про ситуацію. Було очевидно, що Росія «отверезіла» після перших поразок, і що чим глибше у Росію, тим важче німцям. На трамвайній зупинці ми зустріли пані Люсю О. Пані Люся зіткнулася із паном Вальтером, колишнім комісаром жандармерії у Ясло, а тепер зв'язковим польської поліції при німецькій поліції у Львові. Він узяв її на роботу під прізвиськом Масловська. Ми не сказали їй, куди йдемо. Від кінцевої зупинки трамваю ми йшли пішки. З нами йшов селянин, поляк, який за невелику плату погодився нести частину наших речей, поки ми йшли головною дорогою. Нашою метою була Зимна Вода, але не та частина, яка відома як місце літнього відпочинку праворуч від колії на Перемишль, а та частина, яку називають Рудно, а у тому Рудно нас цікавив найдальший присілок під назвою Осічина. Ми не знали добре дороги, і тому кружляли на пів години довше. Наш товариш розмовляв із нами дорогою, розповідав про убивства жидів німцями. На мою заувагу, що деякі люди тішаються з того, він відповів: «Дурні хіба тішаються. Бо як з іншим роблять тепер, так із тобою учинять потім».

* Інформція хибна. Поль Ланже помер у 1946 році, а Еміль Борель у 1956 році. Натомість Анрі Леон Лебег справді помер під час війни у 1941 році, тільки не в Америці, а у Парижі.

Из книги спогадів Hugo Steinhaus, Wspomnienia i zapiski, Londyn, 1992

Переклала Ірина Магдши

*фiлiп
фрiдман*

*filip
friedman*

ВИНИЩЕННЯ
ЛЬВІВСЬКИХ
ЄВРЕЇВ

I.

У день вступу німців Львів налічував близько 130.000–150.000 євреїв. Неможливо точніше встановити кількість єврейського населення у той час. Згідно з даними офіційного перепису населення від 9.12.1931, єврейське населення Львова складало 99.595 осіб. Ця кількість до 1939 р. радше за все зросла на кільканадцять тисяч. Під час польсько-німецької війни 1939 [р.] багато євреїв утікали від німецьких військ на схід. Значна частина цих прибулих із заходу поселилася у Львові. Після закінчення воєнних дій у 1939 [р.] унаслідок терору й антиєврейських репресій, які чинили німці на окупованих польських землях, тривав процес утечі євреїв з Г.-Г. [Генерал-Губернаторства] на схід і оселення там. У Львові переважали мешканці краківського округу, лодзького і варшавського воєводств. Восени 1939 [р.] Львів був перенаселений, загалом панувало переконання, що кількість мешканців зросла вдвічі, тобто до 700.000 душ, у тому числі близько 180.000 євреїв. (Такі цифри наводить ск., Стефан Шенде в книжці «The Promise Hitler Kept», London 1945, стор. 124, проте не згадує джерел, на яких засновується.)

Частина єврейських біженців була улітку 1940 р. вислана советською владою углиб ССРСР – схоже, кількість цих висланих значно перевищувала 10.000. На момент початку советсько-німецької війни частина євреїв намагалися рятуватися від німецького загарбника втечею на схід. Насамперед намагалася вирушити до Советського Союзу комуністична молодь і політичні діячі, які побоювалися репресій з боку німців. Проте, до Росії вдалося дістатися тільки нечисленній кількатисячній жменьці львів'ян. Крім того, декілька тисяч молодих єврейських

чоловіків, мобілізованих у Червону Армію, разом із армією відступили на схід.

Отож, у Львові залишилося близько 130.000–150.000 євреїв. Цифра 150.000 знаходить підтвердження в орієнтовних даних на 28 серпня 1941 року, напівофіційно усталених тоді Єврейською Радою Львова. Попри це, така цифра здається нам перебільшеною.

Останній російський підрозділ залишив Львів уночі з 28 проти 29 червня, а перші німецькі підрозділи вступили до міста 29 червня, близько 11-ї год. ранку. (Шенде, стор. 124). Негайно після вступу німці узялися за виконання своєї «історичної місії» щодо євреїв. Уже у перші години німці розклеїли в місті афіші, які підбурювали проти євреїв. У цих афішах і в листівках, які роздавали на вулицях, євреїв представляли винуватцями розпалювання війни, їх звинувачували у нечуваних злочинах, їм приписували нібито убивство декількох тисяч поляків і українців. Отруєний посів, звісно, дав відповідний урожай. Перші дні німецької окупації, тобто від 30 червня до 3 липня, супроводжувалися кривавими і жорстокими погромами. До німецьких солдатів приєдналися покидьки суспільства, особливо з-поміж українських націоналістів, а також нашвидкуруч організована німцями т.зв. українська міліція (допоміжна поліція). Почалося з полювання на вулицях на єврейських чоловіків. Львівські євреї, охоплені панічним страхом, переважно не виходили на вулиці. Більшість ховалася в своїх квартирах, в різних криївках, або в підвалах і на горищах. Українська міліція та німці, незадоволені надто скупим уловом на вулицях, почали трусити єврейські квартири у пошуках жертв. Забирали чоловіків, а подекуди й цілі сім'ї, включно з дітьми, під приводом, що вони повинні очистити львівські в'язниці від трупів. Декілька

тисяч євреїв загнали таким чином на вулицю Казімежовську [Городоцьку] («Бригідки»), на вулицю Лонцького [Карла Брюллова / вхід до будинку в'язниці зі Степана Бандери], на вулицю Замарстинівську і на вулицю Яховича [16 липня]. У «Бригідках» зібрано на тюремному дворі кількатисячний натовп спійманих євреїв, яких нещадно там били. Стіни в'язниці довкола подвір'я були аж до другого поверху залиті кров'ю катованих євреїв і обліплені шматками мозку. (Свідчення і особисті враження уже покійного львівського адвоката, д-ра Ізидора Еліаша Лана, який мешкав по вулиці Бернштейна [Шолом-Алейхема], 1.)

Не менш потворні сцени відбувалися в решті в'язниць. Частину єврейських жертв розстріляли. Відтак після дводенної різанини залишилася в живих тільки частина в'язнів, яких відпустили додому, проте декілька тисяч загинуло у страшних муках. Серед жертв цієї першої різанини були: д-р Єхескель Левін, рабин прогресивної релігійної громади у Львові та редактор тижневика «Orinia», а також Генрик Гешелес – редактор щоденної газети «Chwila».

Після кривавих днів «бліцпогрому» львівських євреїв зовсім не залишили в спокої. Німецька стратегія в боротьбі з євреями полягала в тому, щоб ламати їх щоденними цькуваннями і створити навколо них атмосферу постійного жаху. Німці вбачали в євреях потенційного ворога їх «нового ладу», і цього світового ворога №1 побороювали шляхом постійних безперервних нападів на нього. Євреям належало, відповідно до теорії німецької стратегії, постійними цькуваннями й репресіями настільки запаморочити мізки, щоб вони не могли займатися ані політикою, скерованою проти держав осі, ані «економічним шкідництвом», ані т.зв.

«Flusterpropaganda» (тобто поширенням небажаних для німців чуток).

Німецький Третій Райх мусив перебувати в постійній бойовій готовності до єврейської небезпеки, постійно перебувати «в акції» проти євреїв. Замість застарілого поняття погрому німці запровадили новий військово-стратегічний термін «акція». Сама назва свідчить, із яким зарядом енергії, а також військово-тактичних і організаційних засобів бралися вони до свого плану систематичного винищення євреїв.

У той час, влітку 1941 [р.], німецько-фашистська політика щодо євреїв виразно встала на рейки злочинної концепції повної ліквідації єврейства. Недвозначно у своїх промовах обіцяли таке винищення Гітлер, Гьоббелс й інші лідери гітлеризму. Особливо жорсткі акції винищення були скеровані проти євреїв, які проживали на територіях, залишених советською владою. Цих євреїв німці уважали розсадниками комунізму, і з першої ж миті починали проти них безжальну винищувальну кампанію. У той час, як на західних територіях німці милували певну частину єврейського населення, зокрема молодих чоловіків, щоб отримати завдяки їхній рабській праці максимум користі для своєї військової промисловості, на східних землях нищили всіх євреїв без винятку, вдаючись при цьому до найбільш варварських і брутальних методів, аніж будь-де. На території Львова, як і загалом на територіях, зайнятих після советів, німці побили всі свої власні попередні рекорди звірства і злочинності. Вони виходили із принципу безупинної акції – уже через два-три дні після «блискавичних» львівських погромів відбулася нова акція. Близько 2.000 євреїв затягнули на вулицю Пелчинську [Вітовського] 59, у подвір'я будинку, де розміс-

тилося львівське гестапо, і тут упродовж двох днів їх піддавали найвигадливішим тортурам із виразним садистським і збоченим характером.

Близько 1400 чоловіків, які витримали тортури, завезли автомашинами до лісу під Білогорщею (під Львовом) [тепер – околиця міста] і там розстріляли. Тільки нечисленній жменьці вдалося повернутися додому.

Паралельно з цим увесь липень тривала акція виловлювання єврейських політичних діячів і лівої молоді (зокрема, комсомольців), яких вивозили і розстрілювали (звісно, без будь-якого судового процесу) в лисиницькому лісі під Львовом. Майже водночас 25, 26 і 27 липня були відновлені облави на вулицях і в будинках. Чоловіків і жінок, начебто забраних на роботи, переважно вбивали. Ці облави і вбивства були здебільшого справою рук української допоміжної поліції, і в устах львівського населення були охрещені назвою «акція Петлюри». Кружляла версія, що німці дали українським колабораціоністам карт-бланш на триденну акцію помсти євреям. Це пояснення, звісно, фальшиве, оскільки Петлюра був застрелений у травні 1926. Проте під час т.зв. «днів Петлюри» загинуло декілька тисяч євреїв.

Акції та вбивства супроводжувалися систематичним пограбуванням єврейського майна. Воно відбувався у двох формах: неофіційні, індивідуальні пограбування та офіційний грабіж із відома влади.

Неофіційні та індивідуальні пограбування відбувалися дуже просто: до єврейських квартир заходили німецькі офіцери або солдати і забирали все, що їм подобалося. Плондрування відбувалося переважно під акомпанемент тяжкого побиття, насмішок і знущань. Часто гестапо наказувало пограбованим запакувати сплондровані речі та віднести їх за вказаною

адресою. Євреї були щасливі, якщо з такої «роботи» поверталися живими і не скаліченими. Офіційне пограбування почалося з накладення на єврейське населення в перших числах серпня 1941 року контрибуції у розмірі 20 мільйонів рублів. Львівські євреї, налякані актами терору в перші дні, сприйняли вимогу контрибуції з певним відчуттям полегшення. Панувало загальне переконання, що ця контрибуція стане формою відкупу, що німці, отримавши таку величезну данину, нарешті заспокояться. Тому взялися за збирання контрибуції мало не з ентузіазмом. У перші дні перед будинками, де урядували єврейські контрибуційні комісії, шикувалися довгі черги. Євреї за безцінь позбувалися сімейних коштовностей та інших цінних речей, щоб заплатити контрибуційний внесок. Іноді виплачували більше, ніж складала сума, визначена Громадською комісією. Траплялися випадки, що й християни-поляки виявляли симпатію до євреїв, зверталися до Громадської комісії та анонімно вносили серйозні суми.

Попри все, німці удалися до ще одного сильнотіючого засобу. У перші дні після накладення контрибуції німецька поліція обійшла, за задалегідь укладеним списком, кількасот квартир, які належали представникам вільних професій, відомим торговцям, підприємцям, громадським і культурним діячам (кількість яких сягала до 1.000 осіб), і забрала заручників. Звісно, це вплинуло на пришвидшення темпу контрибуційної акції. Окрім загальної мети – порятунку львівського єврейства від подальших убивств, перед усіма тепер постала ближча мета – порятунок заручників, які поза сумнівом, – така була загальна думка, будуть звільнені після сплати викупу.

Сума контрибуції була виплачена вчасно (перший внесок виплачений 08.08.1941). Окрім

грошей, євреї віддали також багато золота (коштовностей і близько 1.400 кг срібла). І лише тоді євреїв спіткало величезне розчарування, перше показове застосування етики «нових німців». З порушенням усіх прийнятих у цивілізованому світі етичних принципів, німці не звільнили заручників. Як пізніше з'ясувалося, заручники були убиті. Цей трюк із заручниками і цинічним порушенням даної обіцянки німці повторили в цілій низці міст.

Після контрибуційної акції німці почали палити синагоги. Систематично і по черзі були спалені або висаджені в повітря майже всі львівські синагоги. Серед інших була дощенту спалена і зруйнована прогресивна синагога по вулиці Жовківській. Руїни та рештки мурів цієї синагоги були усунуті лише наступного року, влітку 1942.

Під час контрибуційної акції вперше почали кристалізуватися контури майбутнього «Юденрату» (Єврейської Ради). За советських часів у Львові не існувала єврейська релігійна громада. Німці вирішили для власних цілей створити наново орган єврейського громадського представництва. Переговори з різними єврейським діячами про створення Юденрату почалися 11 липня. (За інформацією д-ра Давида Соболя, який брав участь у цих переговорах.) Серед інших німці звернулися до проф. Мауриція Аллерганда, який колись виконував обов'язки урядового комісара єврейської релігійної громади у Львові, з пропозицією організувати Єврейську Раду. Проте Аллерганд відмовив, посилаючись на похилий вік і поганий стан здоров'я. У середині липня німці призначили Єврейську Раду, склад якої (спершу 5-особовий) збільшився в найближчі тижні шляхом подальших призначень і кооптування. Врешті склад Єврейської Ради кристалізувався таким

чином: голова – д-р Юзеф Парнас, заступник голови – д-р Адольф Ротфельд, члени правління д-р Генрік Ляндесберг, д-р Освальд Кімельман, д-р Едмунд Шежер, інж. Нафтالی Ландау, д-р Генрик Гінзберг, [Яків] Хігер, [Самуїл] Зайденфрау [Йосиф] Гох, д-р Шимон Улям, д-р Марцелі Бубер, д-р Зарвінцер та інші. [Імена в дужках додані з джерела: <http://jewish-heritage.org/hngsmn2.htm> Яків Хонігсман. Юденрати в Західній Україні.]

Створення Єврейської Ради мало, серед іншого, полегшити німцям другу офіційну форму грабунку єврейського майна, а саме через т.зв. Управління постачання (Besorgungsamt). Це був відділ Єврейської Ради під керівництвом Тейхгольца і Егіда, єдиною метою якого було задоволення бажань і замовлень німецьких «панів». Щодня в Besorgungsamt з'являлися німецькі офіцери і чиновники з новим списком вимог. Одного разу вимагали, ск., стільки і стільки сотень меблевих гарнітурів. Іншим разом стільки і стільки сотень перських килимів, такої чи іншої кількості бочок натуральної кави або какао, сардин, кількості метрів оригінальних кокосових килимків, золота, діамантів, розкішних столових сервізів, постільної білизни тощо. Німці виходили з принципу, що все рухоме єврейське майно є власністю переможця, а залишається воно в користуванні євреїв тільки до часу, коли німецький власник не побажає цього для себе. (Розпорядження від 17.9.1940 року. Reichsgesetzblatt 1940 г., I. стор. 1270 § 2, абзац. 1. п. 1. Розпорядженням від 7 серпня 1941 року чинність антиєврейських законів була поширена на території, захоплені німцями в німецько-советській війні.) Засновуючись на цьому оригінальному «юридичному принципі», вони взагалі не знали жодної міри в своїх вимогах. «Besorgungsamt» утримував

цілий штаб чиновників, які з гарячковим поспіхом оббігали єврейські квартири, конфіскуючи в них різні предмети для комплектування аж ніяк не скромних «замовлень» німців, які мали бути виконані вчасно. За спізнення доставки загрожували жорстокі репресії, аж до групової смертної кари включно. Про будь-який опір, навіть найбільш надмірним вимогам, не могло бути і мови. До Управління зверталися не лише представники німецьких військових і політичних організацій, «уповноважені» пред'являти свої вимоги євреям, але й окремі німецькі функціонери армії, поліції та СС зі своїми побажаннями. Коли керівник Управління Егід одного дня наважився опонувати приватній вимозі якогось співробітника поліції, то був застрелений.

Уже в перші місяці свого перебування у Львові німці почали створювати національні райони. Насамперед вони почали зі створення німецького житлового району, для якого вибрали найгарніші околиці міста, з найсучаснішими будинками і розкішними віллами. У зв'язку з цим почалися перші викидання євреїв із квартир. Під перший удар потрапили вулиці 29 Листопада [Коновальця] і Потоцького [Ген. Чупринки], Ліса Кулі [Костелівка], Вулецька [Акад. Сахарова], Кадетська [Гвардійська] тощо, а також район Стрийського парку – Дверницького [Свенцицького], Св. Софії [Ів. Франка], Жижинська і Снопківська. Єврейських мешканців цих вулиць (зазвичай людей заможних) брутально виганяли з квартир, переважно упродовж кількох годин, без права забрати з собою речі, ба навіть ручний багаж. Не обійшлося без побиття і убивств. Загалом під час цієї квартирної акції втратили життя принаймні 200 євреїв.

Після приєднання «дистрикту Галіції» до Генерал-Губернаторства 01.08.1941 на терито-

рії нового дистрикту були запроваджені антиєврейські обмеження, які вже діяли на території Г.-Г. [Генерал-Губернаторства], тобто наругавні пов'язки (оголошення про пов'язки з'явилося у Львові ще в липні), заборона займатися цілою низкою професій, обмеження в комунікаціях і пасажирському транспорті в місті, заборона на зміну місця перебування, майнові обмеження, законодавство про примусову працю євреїв тощо. Губернатором дистрикту Галіція був призначений д-р Карл Лаш, колишній губернатор радомського дистрикту. Тільки через декілька місяців Лаша усунули з посади, а на його місце прийшов колишній губернатор краківського дистрикту бригаденфюрер СС д-р Вехтер. Керівником поліції дистрикту Галіція був призначений генерал-майор СС Кацманн, шефом львівської поліції (Schutzpolizei) – д-р Ульріх. У перші дні після вступу німців бургомістром міста став українець – професор університету Полянський. Проте незабаром німці скасували і цю жалюгідну видимість української «автономії». Управління бургомістра м. Львова було ліквідоване і внаслідок уніфікації адміністрації в дистрикті Галіція із загальною адміністрацією в Генеральній Губернії було створене управління штаттгауптмана. Першим штаттгауптманом Львова став німецький чиновник управління Г.Г. Куят, а після його відходу д-р Геллер.

Свою політику «divide et impera» [розділяй і володарюй] німці послідовно здійснювали також на території Львова. Уся система злостивих, дріб'язкових знущань і причіпок та публічних принижень євреїв на очах у неєврейського населення служила для того, щоб представити єврейське населення ув очах неєврейської громадськості у вигляді паріїв, позбавлених усіх прав, які взагалі перебувають поза сферою

закону і є легкою та беззахисною здобиччю для усіх злочинних елементів і покидьків суспільства. Цій же меті служила широка хвиля огидної, вульгарної та неперемінливої в засобах антисемітської пропаганди за допомогою радіо, публікацій, афіш, «виставок», театриків і бульварної преси. Створюючи цілу ієрархію привілеювання та гноблення (німці, райхсдойчі, фольксдойчі, українці, поляки, колабораціоністи, пасивні, опозиція, комуністи, євреї) німці ставили євреїв на найнижчий щабель цієї потворної драбини. Проте також і в лоні кожної національної групи, а отже і в лоні єврейського суспільства, німці застосовували ту ж політику дезінтеграції та деморалізації. Таким чином, були більш привілейовані і менш привілейовані класи і в лоні єврейського суспільства. Привілейований клас становили кваліфіковані євреї (фахівці, ремісники, техніки, інженери, частково санітарний персонал), які працювали в німецьких економічних і військових установах. Привілейованим прошарком була також єврейська міліція J.O.L. – Juedischer Ordnungsdienst Lemberg. Створена у серпні 1941 [р.], вона спершу налічувала 500, а згодом близько 750 осіб. Також до привілейованого шару належали члени Єврейської Ради та її співробітники. Хоч і вони ділилися на різноманітні категорії від найбільш привілейованих (члени Єврейської Ради, службовці Besorgungsamt'у і Wohnungsamt'у) до найменш привілейованих (працівники фізичної праці, позаштатні працівники), на таких, які мали «тверді» посвідчення, і на таких, які мали «м'які» посвідчення тимчасової зайнятості. Потім йшли різноманітні інші категорії: необ'єднані, самостійно працюючі ремісники, торговці, перекупники, і врешті величезна маса пограбованих, декласованих і позбавлених постійної роботи, маса, яка постійно

була об'єктом і головною метою т.зв. «акцій», «облав», виселень, маса, яку вистежували і винищували безупинно. «Незайняті», тобто ті, хто не мали жодної протекції або достатньо грошей, щоб дати хабар і отримати посвідчення про працевлаштування, яке рятувало від облав, були приречені на різноманітні небезпеки. Згідно з німецькими законами, чоловіки-євреї у віці від 14 до 60 років були зобов'язані примусово працювати. У вересні 1941 року німці створили у Львові Управління Праці (Arbeitsamt), в якому існував спеціальний відділ праці євреїв (Judeneinsatz). Ловці із цього єврейського відділу постійно курсували містом, забираючи на примусові роботи євреїв, які не мали робочої книжки Arbeitsamt'у. Крім того, на роботу хапали з власної ініціативи різні підрозділи – військові, СС і поліції. Найчастіше «робота» була безоплатною, або в кращому випадку платили до смішного низькі ставки (від 2-4 зл. на день), в голоді й холоді. Але дуже часто «робота» ця мала характер безглузлого виконання абсолютно непотрібних і дуже обтяжливих справ під акомпанемент биття і лайки. З «роботи» люди не раз поверталися каліками, або й не поверталися взагалі. Проте незабаром крім цього лиха розвинулася нова чума – форма «виховної праці» для євреїв, яка своєю жорстокістю зацьмувала всі попередні жахи. Це були т.зв. «виховні табори» (Erziehungslager), тобто «табори праці» для євреїв. Одним із перших таких таборів на території Львова був транзитний табір у Сокільниках. Робота в цьому таборі була дуже важкою. Працювали переважно в болоті, стоячи до пояса у воді, серед постійного биття і знущань із боку німецьких і українських вартових. Улітку 1941 туди були скеровані кілька сот, за іншими джерелами – кілька тисяч єврейських чоловіків зі Львова, які через декілька

тижнів були перебиті. Невдовзі єврейських чоловіків зі Львова почали висилати в різні інші замські табори: Ляцьке Муроване, Германув (на захід від Львова), Винники, Куровичі (на лінії Львів-Підгайці), Козаки (біля Золочева), Якторів тощо. Ці табори праці фактично були таборами смерті, і рідко хто повертався з них живим, а якщо повертався, то зазвичай калікою, непридатним до праці. Але вершини садизму сягнули табори, організовані в самому Львові. Спершу це були два табори, – один на вулиці Чвартакув [Квітнева] (бічна вулиця в житловому районі СС, між вулицями Потоцького і 29 Листопада [між Ген. Чупринки і Коновальця, біля нинішнього Палацу спорту «Україна»]) і другий на вулиці Янівській [вул. Т. Шевченка], 134. Табір на Чвартакув був ліквідований навесні 1943 р., після убивства більшості єврейських робітників, а Янівський табір функціонував до відходу німців зі Львова [Ф. Фрідман не міг знати, що він функціонуватиме ще і в третьому тисячолітті як відома львівська «тридцятка», про що я неодноразово писав. – А. П.].

Табори були Дамокловим мечем, який нависав над єврейським населенням. Це були ненаситні молохи, які щомісяця поглинали сотні, а з часом навіть тисячі єврейських істот. На місце робітників, які масово помирали в таборах від голоду, холоду, хвороб, нечувано важкої праці, потворних знущань, а також убивств і страт, які чинила чи то на знак «покарання», чи задля розваги табірна охорона – постійно були потрібні нові люди, яких виловлювали найчастіше наосліп під час вуличних облав, або удома. Єврейське населення, зокрема, бідніші верстви, не знали вже ніколи ні хвилини спокою перед вічним жахом табірної смерті.

Але окрім цього душили й інші жахіття. Прагнучи ізолювати єврейське населення від решти суспільства, німці не задовольнилися запровадженням нарукавних пов'язок чи створенням спеціальних відділень для євреїв у трамваях (пізніше євреям взагалі заборонили користуватися трамвайним сполученням). У жовтні 1941 німці розпорядилися створити єврейське гетто. Воно мало постати в найбіднішому та найзанедбанішому районі міста, на Замарстиніві і Клепарові. Був виданий наказ, щоби все єврейське населення з решти районів міста перебралось в гетто упродовж одного місяця, тобто між 16.11. і 14.12. (Lemberger Zeitung 15.11.42). Замарстинів і Клепарів знаходяться в північній частині Львова і відокремлені від решти міста залізничним насипом, під яким до цих районів прокладені чотири вулиці: Замарстинівська, Пелтевна [Чорновола], Жрудляна [Джерельна] і Клепарівська. Євреям було дозволено в'їжджати і входити в гетто тільки вулицею Пелтевною [Чорновола]. Серед єврейського населення залізничний міст над цією вулицею отримав похмуру славу «моста смерті». Під мостом на Пелтевній [Чорновола] стояли українські та німецькі вартові, які ретельно перевіряли потік незліченної маси євреїв, який плив безперервним струменем у майбутнє гетто. Возами і візками, тачками, дитячими візками, у вузлах, мішках на плечах і валізах переносили євреї своє майно на нове місце проживання в гетто. Доведену до розпачу юрму цих нещасних істот уважно контролювали німецькі та українські пости. Якщо їм хтось не сподобався, його затягували до казарм, які знаходилися поряд, і наказували залишити все майно на вулиці, на милість долі. Кожен, хто носив старий, зношений одяг, виглядав неакуратно чи убого, мав вигляд людини хворої або виснаженої

й нездібної працювати, хто не міг пред'явити робочого посвідчення, а окрім того загалом жінки та діти, усіх їх широким жестом запрошували до старої казарми. Тут їх чекало вступне привітання: побиття відповідно навченими єврейськими покидьками, яких німці спіймали і змусили виконувати цю функцію. Решту додавали німці та українці. Надвечір гурт жертв відправляли у в'язницю на Лонцького [Брюллова / Бандери]. Там їх роздягали майже догола, закидали, наче мішки, на вантажівки і вивозили в ліс на розстріл. У такий спосіб «міст смерті» поглинув в листопаді і грудні 1941 декілька тисяч жертв, переважно жінок. Це була перша з розмахом спланована німецька акція проти єврейських жінок у Львові.

Кількість львівських євреїв почала танути. Окрім убивств і облав, цьому сприяла еміграція. У більшості містечок і провінційних міст життя було значно спокійніше, ніж у Львові. Попри заборону виїзду, декілька тисяч євреїв потайки перебралися на провінцію, сподіваючись, що там і далі пануватиме спокій. Зрештою, в цей час і львівське єврейство мало короткий період перепочинку. Після літніх і осінніх акцій зима на межі 1941/42 років принесла недовгий спокій. Звісно, це не була абсолютна тиша. Хоч і не було масових акцій і жорстоких «показових» звірств, але не припинялися дрібні й докучливі «акційки». Одного разу це було викидання єврейського населення з вулиці Жовківської, звідки в суворі грудневі дні його раптом викинули з колишніх квартир на далеке і малозаселене Знесіння, де їх мучили нападами банди підлітків і суспільних покидьків. Іншим разом це була «акція на єврейські хутра і светри» (січень 1942), або знову «очищення» міста від єврейських старих, жебраків тощо. Не припинялися ні на мить облави на роботи

і в табори. У сумі щодня гинули або зникали без вісті 50-100 євреїв. Проте подібні жертви львівське єврейство, навчене гірким досвідом попередніх місяців, звикло вважати не надто завищеними.

Проте поруч із з жертвами, які гинули від німецької «першої руки», не менших втрат завдавали уживані німцями методи опосередкованого знищення. Грабунок єврейського майна, викидання з квартир, обтинання євреям усіх джерел заробітку, зниження норм харчування нижче рівня мінімальних людських потреб – такими були подальші засоби, покликані реалізувати план винищування євреїв. Дуже багато євреїв втратили унаслідок примусових переселень, пограбувань, цькування і репресій своє майно або місце роботи, були звільнені зі своїх колишніх посад, інші унаслідок варварського побиття були скалічені та вже нездатні трудитися. Тисячі родин втратили в погромах своїх годувальників. Значна частина з тих, хто ще був здатний трудитися, вимушені були відпрацьовувати панщину у німців за сміхотворну винагороду. Єврейському населенню не можна було робити покупки у міських або громадських крамницях, а лише в спеціальних єврейських крамницях і хлібних пунктах, які утримувала Єврейська рада. Продуктові норми для єврейського населення були до смішного малі, складали близько 10% німецьких пайків, або 50% пайків польських і українських. Євреї отримували 10 дкг [100 г] хліба щодня (пізніше цю норму урізали до 50 дкг щотижня), 10 дкг цукру на місяць (цю позицію втілювали рідко), час від часу, в середньому раз на три місяці, півкілограма чорної солі, 20-40 дкг протухлої муки («Judenmehl»), 20 дкг мармеладу, півлітра оцту. Узимку 1941 року євреї отримали по 25 кг картоплі на особу. Ясно, що при такому раціоні

харчування годі було вижити. Більшість єврейського населення були не в змозі поповнити цих голодних пайків покупками на вільному ринку, адже: 1) євреям не можна було нічого купувати на вільному ринку. Євреї, яких гестапо спіймало на такому «злочині», пропадали без вісті, тобто гинули в підвалах гестапо. (Напр. д-р Барбашова була затримана за те, що хотіла купити у охоронця «нелегальні» декілька кілограмів картоплі і загинула в гестапівському ув'язненні.) 2) Переважна частина єврейського населення не мала вже ані коштів на покупки, ні цінних речей або одягу для обміну з селянами.

Серед зубожілого та голодного єврейського населення, позбавленого теплого одягу, яке часто перебиралося з місця на місце, в умовах суворої зими ширилися хвороби. Вулицями вешталися бездомні й осиротілі єврейські діти, які втратили своїх старших опікунів під час акцій. Голі й босі, голодні й занедбані, вони намагалися утриматися завдяки власній винахідливості, жебрацтву, дрібній торгівлі, крадіжкам. Трупи дітей і дорослих, померлих на вулиці з голоду, виснаження й холоду перестали бути винятком на єврейських вулицях Львова. Соціальна та індивідуальна допомога в цих умовах давала мізерну користь. У Львові Єврейська соціальна самопоміч (філія JSH, яка мала садибу в Кракові з д-ром Лейбом Ландау і д-ром Максом Шаффом на чолі, володіла надто малими коштами, щоб зуміти надати реальну допомогу цьому стихійному лихові. Таким чином, страшною голодною смертю загинуло декілька тисяч осіб.

Справа створення закритої єврейської дільниці (гетто) у Львові затягувалася. Розпорядження про створення гетта, видане у жовтні 1941 р., не було виконане; воно лише породило

хаос і сум'яття в житті львівських євреїв. Відбулося щось на кшталт тимчасового «перемир'я». Євреї сиділи на запакованих валізах і клунках, кожної миті очікуючи наказу про негайну евакуацію до гетта. Проте німці тимчасово задовольнялися в цій справі лише «тортурами страху і надії». Переговори про межі майбутнього гетта між Єврейською радою та німецькою адміністративною владою тягнулися всю зиму. Тим часом у керівництві Єврейської ради відбулися зміни. Д-р Ю. Парнас за відмову співпрацювати з німцями у доставці робочої сили в табори був арештований і убитий в ув'язненні. Після смерті його наступника д-ра Якоба Ротфельда, який помер природною смертю в лютому 1942 року, головувати став д-р Генрик Ляндесберг. Тим часом Єврейська рада широко розгорнула свої структури, які охопили всі форми суспільного та господарського життя (на створення відділу культури й освіти німецька влада не дала дозволу, також було заборонено виконувати релігійні обряди, навіть у приватних квартирах). У Єврейській раді було зайнято близько 4000 співробітників і осіб фізичної праці, окрім того, певна кількість працівників за контрактом і ремісників, зосереджених у трудових майстернях при Єврейській раді. Це була єврейська держава в мініатюрі з величезними можливостями щодо своїх громадян, з владою над їх життям і смертю. Точніше кажучи, це була карикатура на державу, сенсом існування якої була робота для неблаганного смертельного ворога, апарат якого існував для того, щоб служити цьому ворогові зручним інструментом для систематичної експропріації та ліквідації єврейського населення.

Тим часом ворог причаївся. Перед остаточним знищенням німці хотіли витиснути якомога більшу кількість єврейського майна і праці.

У березні 1942 року вони провели нову реєстрацію єврейської робочої сили. Близько 50 тис. євреїв-чоловіків і близько 20 тис. єврейок-жінок було забезпечено новими пов'язками з великою літерою «А» посередині та порядковим номером. Відтоді лише пронумеровані невільники могли вільно пересуватися вулицями і не ризикували потрапити під облогу чи репресії. Попри це, настрої львівських євреїв був оптимістичними.

Вони міркували, що коли вже німці отримали від львівського єврейства такі великі резерви робочої сили, то надалі не знищуватимуть настільки корисний елемент, на який, значною мірою, спирається вся діяльність львівської промисловості й транспорту. Львівські євреї, щоправда, очікували на те, що тепер їх чекають справді довгі місяці важкої, безоплатної або погано оплачуваної рабської праці, супроводжуваної приниженнями, побиттям, небезпекою каліцтва і смерті, проте врешті й це можна витримати в очікуванні часу, коли держави осі зламаються і настане звільнення. Проте події найближчих місяців засвідчили, що ці розрахунки були помилковими.

II.

У 1942 році широка хвиля винищувальних і ліквідаційних антиєврейських «акцій» розлилася усюю країною. Їм передували біснுவаті, бризкаючі отрутою промови та публіцистичні статті Гьоббеля (Goebbels «Die Zeit ohne Beispiel» від 20 липня 1941, стор. 526 «Mimikry» «Die Juden sind schuld!» від 16.11.1941. «Das Eherne Herz», str. 85) і недвозначні кровожерні погрози в промовах Гітлера. Хвиля кривавих погромів йшла із заходу на південний схід. 9 березня 1942 року почалося виселення у Мельці (Arch. CZKH, prot. Nr 217), у квітні того ж

року в Кракові, 24 червня 1942 у Тарнові (Arch. CZKH, prot. Nr. 436), в квітні того ж року у Жешуві (Arch. CZKH, prot. Nr. 678). У липні 1942 р. хвиля знищення досягла Перемишля (Arch. CZKH, prot. Nr. 649), в середині березня 1942 року відбулося потворне за наслідками й перебігом виселення з Любліна (Arch. CZKH, prot. Nr. 270). Навесні і влітку 1942 р. відбулися акції в Тернополі, Станиславові, Дрогобичі, Коломиї та низці інших міст (Black Book, стор. 152 і далі).

У березні 1942 р. хвиля винищення досягла Львова. Тут німці застосували ту ж «воєнну» тактику, що й усюди, підступну гру, яка полягала у знищенні євреїв руками їхніх побратимів (за посередництвом єврейської міліції), і цинічному наклепі як на своїх жертв, так і на цих помічників, що йдеться тут не про знищення, а всього лиш переселення певної кількості євреїв з перенаселеного Львова до інших місцевостей. Щоб надати своїй огидливій грі проформу правдоподібності, вони витягнули старі, випробувані в інших місцях театральні реквізити. Отож, було оголошено, що відбудеться переселення певної кількості євреїв зі Львова. Виселені мають право узяти із собою пакунки вагою не більше 25 кг на особу, 200 злотих готівкою і продукти. Виселенню підлягають непрацюючі, ті, хто живуть завдяки соціальній допомозі, старі, хворі й узагалі т.зв. «антисоціальні елементи». Начебто для забезпечення акції виселення більш гуманітарного перебігу, німці зажадали, щоби Єврейська рада забезпечила збір осіб, які підлягають виселенню. Були створені бригади зі співробітників Єврейської ради, які у супроводі єврейської міліції та під керівництвом німців входили вночі до квартир євреїв, перевіряли робочі документи, вік і стан здоров'я мешканців, і залежно від цього зали-

шали їх чи забирали із собою на збірний пункт. Головний збірний пункт (Durchgangslager) містився у школі ім. Собеского по вулиці Замарстинівській. Звідти, після проведення контролю, під час якого звільняли тих, які працюють і були забрані помилково, нещасних забирали на колію і вивозили в невідомому напрямку, б'ючи їх і відбираючи їм знущально пакунки, як непотрібні. Упродовж трьох тижнів страшна акція виселення тримала в напрузі все львівське єврейство. Вже через декілька днів усі зрозуміли, що це щось значно гірше, ніж просто виселення. Різні громадські та політичні єврейські організації зверталися у цій справі до голови Єврейської ради д-ра Ляндесберга ще до початку акції. На жаль, відсутні і джерельна інформація, і учасники тих нарад та депутацій, отож годі їх повністю реконструювати. З розповідей уцілілого свідка наради львівського рабинату з д-ром Ляндесбергом, пполк. д-ра Давида Кахане (в даний час головного рабина Війська Польського) можемо реконструювати лише перебіг однієї з таких нарад. Отож, перед початком переселення до д-ра Ляндесберга вирушила делегація, яка складалася з рабинів: Ізраеля Лейба Вольфберга, Мойсея Ельханана Альтера, д-ра Кальмана Хамейдеса і д-ра Давида Кахане, щоб застерегти його від запланованої участі співробітників Єврейської ради в акції переселення. Д-р Ляндесберг дав їм ухильну відповідь і скаржився на те, що Єврейська рада не є господарем своєї волі, а тільки органом, повністю залежним від німецької влади. Проте через декілька днів співробітники Єврейської ради були відкликані з цієї ганебної, братовбивчої роботи, хоча єврейська служба порядку продовжувала виконувати свої функції в акції. Упродовж усієї акції в школі ім. Собеского діяла Комісія Єврейської ради для звільнення

помилково забраних людей. Треба визнати, що завдяки старанням цієї Комісії чимало осіб були звільнені й врятовані.

Акція закінчилася 14 Нісана увечері, в першу ніч Седера (1 квітня 1942). Жертвами виселення стали близько 15 тис. осіб. Відтоді по цих людях не залишилося й сліду. Тільки через багато місяців Львова досягли чутки про те, що вони загинули в тільки-но створеній німцями «фабриці смерті» у Белжці (поблизу Рави-Руської), убиті електричним струмом.

Після акції в єврейському районі запанувала цвинтарна тиша. Загиблих не оплакували. Хоча офіційної жалоби не оголошували, єврейські вулиці опанував глибокий сум. Люди йшли вулицями з похнюпленими від болю й сорому головами, уникаючи дивитися один одному в очі. Єврейські діти розучилися сміятися і бавитися. Вони злякано тікали й ховалися в різноманітних схованках і криївках – разом із старими, хворими та немічними – як тільки десь на розі вулиці з'являвся силует німецького жандарма або українського міліціонера. Поступово єврейське суспільство почало заспокоюватися. Невиправний оптимізм знову переміг. Якщо вже німці «очистили» Львів від «непродуктивного» єврейського елементу, то тепер уже напевно настане спокій. Треба тільки якнайшвидше потурбуватися про роботу. Почалася гарячкова гонитва у пошуках праці. Були відкриті, за погодженням із штадтгауптманом д-ром Геллером і його заступником з економічних питань д-ром Райспом величезні єврейські ремісничі майстерні «Stadtische Werkstätten», організовані Тремським, д-рами Р. і Давідом Шляхтерами ціною величезних зусиль і праці. Тисячі єврейських ремісників віддали своє останнє майно – свої машини і знаряддя праці для майстерень, щоб тільки отримати в них роботу.

Д-р Райсп запевнив організаторів підприємства, що у разі якоїсь нової акції «Міські майстерні» будуть «оазою спокою» серед шаліючого урагану. Такий сам величезний вплив єврейських працівників можна було в ті пам'ятні травневі дні спостерігати також у майстернях Шварца (берлінська фірма) по вул. Св. Мартіна [Жовківська], у фірмі «Rohstofffassung» (збір відходів) Віктора Кремена та ин. Це була sui generis [своєрідна] пародія на «продуктивізацію», коли єврейська інтелігенція Львова для порятунку життя прагнула за всяку ціну отримати роботу помічника кваліфікованого ремісника або посаду сторожа (до «штату» кур'єрів у Stadtische Werkstattten належали серед инших: відомий піаніст і проф. консерваторії Лєопольд Мюнцер, адвокат Юліуш Менкес, історик і журналіст д-р Адольф Фрідман тощо). В Rohstofffassung працювали на сортуванні дірявого ганчір'я торгівці, підприємці, вчителі тощо. Щоб отримати подібну посаду, що рятує, – на загальну думку, – від виселення і загибелі, була потрібна неабияка протекція або чимала виплата різноманітним «махерам» і їхнім німецьким панам. За прийом на роботу до Stadt-Werkstätten, Підприємства Шварца чи Rohstofffassung платили по кілька тисяч злотих.

У розпал цього гарячкового штучного «prosperity» [«процвітання»] наче грім з ясного неба впала нова акція. Вона була здійснена в блискавичному темпі. 24.06 в середу летюча бригада СС (Rollkommando, Vernichtungskommando), яка спеціально задля цього прибула до Львова, провела несподівано посеред білого дня обшук в єврейських будинках і витягнула кілька тисяч осіб, переважно жінок, старих і дітей. Схоплених вивезли до табору на Янівській, і там, після особливо вигадливих тортур (розривання живцем на шматки спе-

ціально натренованими собаками, які зазвичай починали свою роботу від розшарпування статевих органів і грудей у жінок), убили. Важкий і пригнічений стан запанував у Львові після цих варварських актів, які знову викликали дезорієнтацію і сум'яття в головах львівських євреїв. Тільки через декілька місяців стало зрозуміло, що ця раптова, «спонтанна» акція була тільки наступною ланкою послідовного плану. Вона була вступним маневром до великої різанини, яку гітлерівці готували львівським євреям на серпень 1942 року.

У липні німці зажадали від Єврейської ради нову контрибуцію (третю поспіль: друга була стягнута навесні 1942 р.). Стягнення цієї контрибуції йшло нелегко. З доценту зубожілого, здесяткованого львівського єврейства важко було стягнути контрибуційні суми, хоча подекуди серед невинуватих оптимістів ще жевріла надія, що контрибуція убереже від більшого нещастя. Але не уберегла. На початку серпня львівське єврейство було стривожене бен-тежними новинами, провісниками близької бурі. Єврейський відділ Управління праці був ліквідований, а справи єврейської робітників передані безпосередньо у відання керівництва СС. Колишній керівник ліквідованого єврейського відділу Управління праці німець Вебер начебто повідомив у таємній розмові з представником Єврейської ради: «Тепер єврейські справи не залагоджуватимуть з економічної точки зору, а тільки в політичному аспекті».

Це був доволі виразний натяк, який викликав величезне пригнічення у представників євреїв.

Тим часом, нові «роботодавці» євреїв, есесівці взялися до контролю за єврейською працею. Всі підприємства, де працювали євреї, по черзі оточували підрозділи СС. Єврейським працівникам наказували постати перед комі-

сією СС, яка «на око» визначала, чи здатні вони до роботи. Визнаних непридатними відводили убік і відправляли: жінок «на шмельц» (тобто на смерть – за термінологією німецько-фашистських убивць), чоловіків – до табору. Ті, хто вціліли після цього смертоносного огляду, отримали новий штамп СС на своїх робочих картках. Працівникам окремих, менш економічно вагомих фірм, есесівці узагалі не ставили нових штампів, скажімо, співробітникам Єврейської ради і низки приватних фірм.

Німецький принцип дезінтеграції суспільства, поділу його на класи більш і менш привілейованих, на категорію тих, хто залишаться в живих, і категорію приречених на смерть, торжествував.

Напруження у єврейській спільноті посилювалося з дня у день. Думки про найближче майбутнє були суперечливими. Одні очікували якогось страшного удару, інші натомість передавали з уст в уста заспокійливі відомості, отримані начебто з найвірогідніших джерел. Насправді, німці, згідно зі своєю скрізь і повсюди жвиваною «воєнною» стратегією, самі вправно ширили ці заспокійливі чутки для приспання пильності євреїв.

У понеділок, 10 серпня, удосвіта почалася «акція». Це була найбільша за своїми масштабами акція на території Львова. Військові і політичні німецькі фахівці підготували її системно і планово. План блокади окремих будинків і вулиць, контролю і «прочісування» кварталів, вивезення жертв був реалізований точно і докладно. В акції взяли участь спеціальні бригади СС (Vernichtungskommando), гестапо, німецька поліція (Schupo) та українська міліція. У прекрасну серпневу погоду, серед буйно квітучої, усміхненої природи німці разом зі своїми помічниками проводили акцію холод-

нокровно, спокійно і сумлінно. Щодня декілька тисяч осіб доправляли у табір на вулиці Янівській. Тут їх, у супроводі потворних побоїв і знущань, сортували: жінок, старих, дітей і тих, хто виглядав фізично не найкраще, відправляли на смерть до Белжця.

Частину чоловіків залишили для роботи в таборі. Євреї не чинили організованого опору. Пасивний опір виявлявся у переховуванні в різноманітних схованках, криївках, утечах із транспорту, самогубствах тощо. Трапилося кількасот випадків розстрілу на місці осіб, які «завинили» тим, що чинили пасивний опір. Акція тривала до 22.08 і поглинула близько 50.000 єврейських жертв.

Після «перемоги» над євреями керівник акції, бригадний генерал і начальник СС в дистрикті Галіція Кацман оголосив, що з 07.09.1942 для львівських євреїв створюється гетто. За перебування після цієї дати поза межами гетто євреям загрожувала смертна кара, таке ж покарання очікувало на неєвреїв, винних у переховуванні єврея за межами гетто. Для гетто німці виділили тільки частину раніше запланованої території, а саме ділянку Замарстинова і Клепарова, відокремлену з півдня залізничним насипом, зі сходу – вулицею Варшавською, на заході – вулицею Замарстинівською і на півночі – берегом річки Полтви. Територія гетто, забудована переважно невеликими будиночками і мазанками, була надто мала, щоб там розмістилося навіть дуже поріділе на той час єврейське населення Львова. За дуже короткий час (неповних два тижні), в умовах повної дезорганізації як апарату Єврейської ради, так і інших інституцій єврейського суспільного і сімейного життя, дезорганізації, викликаній жорстокою винищувальною акцією, завдання перемістити уцілілих євреїв у гетто було нелегким, зокрема

тому, що усе мало відбуватися під акомпанемент дедалі нових німецьких жорстокостей. Неможливо перелічити усі дикі німецькі витівки під час «переселення». Для прикладу згадаємо тільки про один випадок, можливо, найдикіший.

Одного разу поширилася звістка, що якийсь єврей, обороняючись, поранив або й убив німецького функціонера. Реакція німців на цей акт індивідуальної самооборони була страшною. Того ж дня (за повідомленнями деяких свідків, це трапилося 1 вересня) під будинок на розі вулиць Якуба Германа [Лемківська], 15 і Локетка [Івана Труша], де містилися після переселення бюро Єврейської ради, з'їхалися машини з гестапівцями, привізши з собою заарештованого ще під час серпневої акції д-ра Ляндесберга – голову Єврейської ради. Під насмішки і знущання, на очах переляканої юрми єврейських прохачів, гестапівці схопили в будинку навмання кількадесят співробітників і відвідувачів, підвели їх до стінки і застрелили. Потім вибрали 12 міліціонерів, переважно офіцерів міліції, і повісили їх на балконах і вікнах другого поверху. Оскільки мотузки виявилися занадто тонкими, кілька міліціонерів впали на бруківку. Стікаючих кров'ю, їх зі знущаннями і побоями загнали назад на поверх і повторили видовище. (Серед повішених були польсько-єврейський письменник Людвік Рат, хірург д-р Таффет. Д-рові Тунісовіру, нач. від. допомоги табірникам при Єврейській раді у формі помилювання замінили повішення на розстріл). Для д-ра Ляндесберга керівник акції штурмбанфюрер СС Вепке вигадав особливу «забаву». Його затагнули на третій поверх і там повісили на дуже тонких мотузках, які одразу ж обірвалися. Д-р Ляндесберг, спливаючи кров'ю, перед лицем смерті втратив силу духу і просив

свої переслідувачів подарувати йому життя, посилаючись на звичаєве право, за яким засудженому дарують життя у разі невдалої страти. Гестапівці залишилися глухими до цих аргументів і наказали повторити езекуцію, тим разом уже без фарсу з обірваною мотузкою. За наказом німців трупів повішених не можна було знімати упродовж кількох днів, і з усього Львова приходили цікавські, щоб подивитися на новітній витвір німецької «справедливості».

Житлові умови в гетто були дуже важкими. Упродовж багатьох тижнів чимало родин таборували просто неба, або жили у подвір'ях і сінях будиночків, перш, ніж знаходили дах над головою. «Полегшення» настало через декілька тижнів, коли частина «арійців» залишила гетто, а певна частина євреїв або померла, або була перебита у т.зв. перманентних акціях. Проте, це не вирішило проблеми. Офіційно на одного мешканця гетто виділялося 3 куб.м. житлового простору. Однак фактично і цей, вкрай скупий простір для житла залишався недосяжною мрією. У середньому в кожній маленькій кімнатці розміщувалося принаймні 10 осіб. Уночі стелили на підлозі, використовували для сну кожен куточок, споруджували риштовання з ліжок у двох рівнях, одне над другим, як на кораблі. Унаслідок жахливої житлової тісноти ширилися різноманітні заразні хвороби, зокрема, тиф. У міру зменшення кількості євреїв у гетто, гітлерівці кілька разів стискали межі гетто, життя в якому ставало щодня більшою мукою. Гетто було відокремлене від решти міста високою дерев'яною огорожею, яку пильно охороняли із зовнішнього боку пости німецької та української поліції. На вхідній брамі німецька поліція ретельно перевіряла документи тих, що входять і виходять.

18 листопада 1942 р. в гетто була проведена нова реєстрація, при якій усі, хто працюють у військових установах, отримали літеру «W» (Wehrmacht), а зайняті у військовій промисловості – літеру «R» (Rüstungsindustrie). Цих привілейованих чоловіків і жінок було разом 12.000. Користуючись «нагодою», під час реєстрації провели нову акцію, внаслідок якої близько 5.000 осіб відправили на смерть. Після листопадової акції євреї, споряджені табличками «W» і «R», були переведені на казармове становище у кращих будинках гетто (т.зв. гетто А), натомість непрацюючих розмістили в злиденних і брудних завулках (т.зв. гетто В). Відтоді життя в гетто для людей, які не мали табличок «W» або «R», перетворилося на справжнє пекло. Постійно відбувалися облави, які німці називали «зачисткою» території (Auskammen). Найбільша облава відбулася 5, 6 і 7 січня 1943 року. Під час цієї акції загинуло близько 15.000 осіб. Водночас була ліквідована Єврейська рада. Її голова д-р Еберсон і члени Єврейської ради інж. Ландау, д-р Кімельман, Чігер, Улам, д-р Марцелі Бубер та інші були застрелені. Д-ру Нафталі Ландау і д-ру Шежеру вдалося втекти до «арійського» району, проте незабаром їх схопили й застрелили. Чинovníкв ліквідованої Єврейської ради, підступно принаджених у приміщення Ради, німці частково вивезли в Белжець, частково до Янівського табору. Тоді у Белжець вивозили голими або в спідній білизні, щоб зробити неможливою втечу з транспорту. Але, попри це, попри сильні пости з кулеметами, які охороняли транспорти і стріляли без попередження при найменшій спробі втечі, попри заграбовані віконця і щільно забиті двері вагонів, попри загрозу гонитви сторожовими собаками, які мала при собі охорона транспортів, – попри усе тікали. Тікали

через отвори, зроблені в підлозі або стінах вагона, вистрибували на ходу потягу, попри загрозу каліцтва або смерті, постріли охорони, перспективу мандрівки утікача голодним і голим через заляканий і щільно обставлений поліцією край. Небагатьом сміливцям вдавалося ця ризикована виправа. Їх охрестили прізвиськом «стрибуни». Зазвичай «стрибуни» під час першої ж акції потрапляли назад до рук катів. Були такі «стрибуни», які по три або чотири рази повторювали цю небезпечну гру, навіть з певним спортивним задоволенням і гордістю.

Після січневої акції німці запровадили для гетто офіційну назву, яка повністю змінила характер цього місця. Нова назва «Judenlager Lemberg» (скорочено Юляг) констатувала, що це вже не закритий житловий район, а різновид концтабору, на зразок казарм, де мають право жити тільки чоловіки й жінки, які працюють в німецьких установах. Звісно, права на життя не мали хворі, старі і діти. У частих облавах німці вилловлювали залишки цих «небажаних» елементів і вивозили їх на смерть. Внаслідок постійних акцій німцям вдалося скоротити кількість євреїв в «Юлягу» до 12.000 володарів «W» і «R» і декількох тисяч жінок, старих і дітей, які вели в цьому таборі «нелегальне» існування (лютий 1943). Комендантами Юлягу були офіцери СС, а саме по черзі: Мансфельд, Зіллер, заступник коменданта Гайніш і Гржимек. Останній із них, гауптштурмфюрер СС Йозеф Гржимек, який обійняв посаду 19 лютого 1943 р., мав уже певний «стаж» у цій роботі. Раніше він був ліквідатором концентраційного табору для євреїв в Ляцках Мурованих і організатором, а відтак ліквідатором «зразкового» гетто в Раві-Руській. Дегенерат, садист і божевільний, він терзав населення Юлягу найбільш вишуканими

цькуваннями, пруською муштрою і манією «чистоти». Натомість під час постійних полювань на «нелегалів» ним самим або за його участі були убиті багато сотень львівських євреїв, зокрема жінок і дітей.

Щоб проілюструвати темпи знищення львівського єврейства, варто подати деякі статистичні дані. Наведені нижче цифри узяті зі статистики продуктових карток, які видавала єврейському населенню Єврейська рада, і були передані мені керівником Управління продуктових карток Єврейської ради у Львові д-ром Вайзером. Ці цифри не можуть бути абсолютно точними. З одного боку, вони більші, аніж дійсна кількість євреїв, оскільки багато сімей не сповіщали негайно про загиблих членів сім'ї, сподіваючись, що тих кудись вивезли на «роботи» і незабаром вони повернуться, в інших випадках не доповідали про загиблих або померлих, бажаючи просто скористатися – адже панував голод – більшими пайками харчів. Були, утім, і такі, які взагалі ніколи не реєструвалися, і не перебували на обліку Єврейської ради, виходячи з принципу, що безпечніше не фігурувати в жодних документах, доступних німецькій владі. Окрім того, було багато євреїв-утікачів, політичних «злочинців» тощо, які перебували в криївках. Нарешті, з часу завершальних акцій 1942 року дедалі більше євреїв переходили на т.зв. життя з «арійськими» документами. У всіх вище перелічених випадках йдеться про матеріал, який за своєю природою не міг знайти відображення в жодних офіційних або неофіційних статистичних даних. Отож, важко встановити, яким могло б бути відхилення у наведеній далі статистиці, так само, як і не можна вносити у неї будь-які корективи. Можна лише припускати, що відхилення могли б становити не більш, як 5-10%, і ймовірно також,

що плюси і мінуси скорочуються взаємно таким чином, що статистична картина, яку ми отримали, є більш-менш вірною. А ось і цифри:

У жовтні 1941 – 119.000 євреїв

листопаді – 109.000

грудні – 106.000

у січні 1942 – 103.000

лютому – 97.000

березні – 96.000

квітні – 86.000

травні – 84.000

червні – 82.000

липні – 82.000

серпні – 76.000

вересні – 36.000

жовтні – 33.000

листопаді – 29.000

грудні – 24.000

Офіційні цифри наявні тільки до січня 1943 року, тобто до ліквідації німцями Єврейської ради.

У 1943 році навіть найбільш невиправним оптимістам впала полуда з очей. Стало зрозуміло, що політика німців скерована на повне знищення євреїв. Почалися перші спроби організованого опору серед єврейського населення, перші ретельно законспіровані військові навчання молоді і спроби видання нелегальної газетки. Загалом з'явилося шість номерів нелегальної газети, надрукованої на друкарській машинці, у невеликій кількості примірників.

Редактором газетки був магістр Міхал Гофман, а технічним керівником Абрагам Варман. Інформаційні матеріали про міжнародну політику та ситуацію на фронтах газетка запозичувала від нелегального радіопрослуховування і з підпільної польської преси. Місцевий розділ містив, окрім інформаційних матеріалів, редакційні статті та відозви до організації збройного

опору і до боротьби з німецькими злочинцями. Проте спроба організації озброєного опору не вдалася. Так сталося внаслідок багатьох причин: у Львові бракувало того опозиційного і революційного настрою усього суспільства щодо німців, який панував, напр., у Варшаві. Національний склад мешканців Львова полегшував німцям застосування політики, скерованої на розпалювання ворожнечі між окремими національностями, тим паче, що частина українського населення симпатизувала німцям. Поблизу Львова не було, як наприклад, на Волині, на білоруських кресах, на Люблінщині або Келеччині, сильних партизанських рухів, до яких могла би приєднатися єврейська молодь. Не було також бойових організацій, які могли б доставити євреям зброю, а при потребі надати збройну підтримку. Незначну кількість ручної зброї (пістолети, ручні гранати) єврейським нелегальним організаціям вдалося придбати в угорських і італійських солдатів. Нарешті, єврейській громаді бракувало здібних провідників і сміливих командирів для подібних дій, значна частина лівих лідерів покинули Львів разом із російськими військами, інші були розстріляні німцями. Були спроби організації партизанських груп і прориву їх у ліси, проте вони були придушені у зародку: так, наприклад, група єврейської молоді, очолювана єврейським поетом Янком Шудрічем, яка намагалася прорватися до лісу, була обдурена провокаторами і знищена. Усілякі спроби індивідуального опору та актів самооборони наштовхувалися на таку жорстоку помсту з боку німців, що відлякували інших сміливців від спроб наслідувати їх приклад. Так, напр., у березні 1943 в таборі на вулиці Чвартакув був убитий (ймовірно, це вчинив інженер-конструктор Котновський) есесівець Кайль, який відзначав-

ся рафінованою жорстокістю щодо євреїв. Реакція німців була швидкою і варварською. Наступного дня в гетто прибула каральна експедиція, яка повісила 11 міліціонерів на балконах будинку по вулиці Локетка [Івана Труша], схопила навмання за допомогою коменданта Юлягу Гржимека близько 1.500 осіб, і затигла їх на Піски, де вони загинули після вигадливих тортур. Крім того, есесівці провели каральну акцію в таборі по вул. Янівській, під час якої убили близько 200 осіб.

У перші дні червня 1943 почалася остаточна ліквідація гетто. Ця акція проводилася із особливою жорстокістю. Німці не наважилися наблизитися до єврейських будинків, побоюючись збройного опору. По суті, цього разу у кількох випадках можна було зафіксувати випадки мужнього озброєного опору. Значна кількість євреїв поховалася в заздалегідь підготовлених, добре замаскованих і захищених бункерах. Німці обливали єврейські будинки і криївки бензином, підпалювали їх, і лише після цього влаштовували гонитву за євреями, які вистрибували з вогню. Певній, незначній кількості євреїв вдалося сховатися в каналізаційних колекторах і протриматися там декілька місяців. Дітей німці «ліквідували», розбиваючи голівки об мур або ліхтарні стовпи, вкидаючи їх живцем у вогонь або пострілами. Крім того, гітлерівська молодь навчалася на єврейських дітях стріляти по живій цілі. Частину чоловіків відправили до табору по вулиці Янівській (близько 7.000), де слабких ліквідували, а сильніших включили в робочі бригади.

Після ліквідації гетто у Львові залишилася ще дуже незначна кількість євреїв, які мешкали в казармах у місті, у кількох військових закладах, а також кільканадцять тисяч у Янівському таборі. Крім того, певній кількості євреїв

вдалося уникнути німецьких катів, ховаючись у завчасно приготованих схованках, у друзів-неєвреїв, або ж ведучи замасковане життя за т.зв. «арійськими паперами». Євреїв із «арійськими документами» постійно вистежували і відловлювали німецькі та допоміжні місцеві поліцейські органи, їх переслідували найрізноманітніші місцеві шантажисти. Спійманих євреїв вивозили до табору по вулиці Янівській і тут убивали. Щоденні жнива таких жертв були дуже рясні. Бували дні, коли до рук німців потрапляли кількадесят, а іноді й більше таких жертв. Відтак кількість євреїв, які ховалися, танула з день у день. Після звільнення Львова Червоною Армією 21 [27] липня 1944 виявилось, що заледве кількості львівських євреїв (823 особи, згідно з цифрами, ретельно уточненими головою Тимчасового єврейського комітету у Львові д-ром Давидом Собоєм на підставі заяв цих людей до Комітету) змогли вижити у Львові.

Ш

За часів німецької окупації у Львові були три головні місця масових поодиноких страт людей. За підрахунками, проведеними на підставі ретельних експертиз, після обстеження місць злочинів і заслуховування свідків Надзвичайною Державною слідчою комісією ССР з розслідування гітлерівських злочинів у Львові (повний текст повідомлення Комісії опублікований у «Правді» № 307, Москва, 23.12.1944), у цих трьох місцях страти загинуло під час німецької окупації близько 540.000 осіб, а саме:

1) на Цитаделі загинуло близько 140.000 осіб, переважно советських військовополонених;

2) у лисиницькому лісі (Лисиничі – село, розташоване за Львовом на Личаківському

тракті у напрямі на Винники і Тернопіль) німці розстріляли понад 200.000 осіб, переважно євреїв.

3) В околицях табору на вулиці Янівській і в самому таборі німці убили понад 200.000 осіб, майже винятково євреїв. Головне місце масових убивств знаходилося в т.зв. «долині смерті», розташованій приблизно на відстані пів кілометра від табору, між єврейським кладовищем і так званою Горою страт («Гицлева Гора») біля підніжжя Кортумової Гори.

Зрозуміло, що число 540.000 жертв охоплює не лише львів'ян. У львівських стратах гинули десятки тисяч осіб, привезених для цього з провінції. Зокрема, табір по вулиці Янівській (який незабаром почали називати «Янівським» табором) служив як транзитний (Durchgangslager) і табором смерті для багатотисячних єврейських мас із міст і містечок «дистрикту Галіція». Історія цього табору – це історія мартирології значної частини львівського єврейства і цілої низки єврейських поселень і громад.

За Янівською рогачкою у Львові по вулиці Янівській, 134 була розташована фабрика, яка перед війною належала євреєві Штайнгаусові. На цій фабриці після приходу німців до Львова розмістилося німецька зброярня (Deutsche Ausrüstungswerke – скорочено D.A.W.) Підприємство D.A.W. перебувало під контролем формувань СС. Оскільки робоче посвідчення цього підприємства вважалося «хорошим», тобто рятувало від вуличних облав і інших неприємних несподіванок, євреї почали добровільно зголошуватися на роботу в D.A.W. З часом Arbeitsamt зі свого боку виділив певну кількість єврейських робітників, а, окрім того, есесівці щодня ловили євреїв на вулицях Львова для D.A.W. Таким чином, кількість єврейських робітників уже у вересні сягнула 350 осіб. Наприкінці

вересня 1941 були збудовані нові бараки, оточені колючим дротом. 1 жовтня керівник D.A.W. гауптштурмфюрер СС Фріц Гебауер, родом із Берліна, зібрав усіх єврейських робітників на апель і повідомив їм: «Ab heute bleibt ihr da!» («Віднині ви залишаєтеся тут!»). Через декілька днів після цього усю територію D.A.W. почали огороджувати колючим дротом. Для охорони території спорудили наглядову вежу, в якій пильнували на варті два есесівці з кулеметами. Таким чином виник «Янівський» табір. Ним опікувалися есесівці під командуванням Шліппе, Штельверка і Зерніца. Останній зазвичай ходив із своїм нерозлучним псом Азою, надресированим спеціально на людей (на підставі щоденника Ірени Шаєвіч про Янівський табір).

Від листопада 1941 р. табір набуває характеру табору примусової праці: табірників пильно охороняють, усякі контакти із зовнішнім світом припиняються. Фактичне керівництво табором переходить від Гебауера, який і далі залишається шефом D.A.W., до оберштурмфюрера Рокіти і грізного ката Густава Вільягауса із Саарбрюкена (з 2 березня 1942 року).

Колишній каварняний лабух – «естет», аматор витончених і «вишуканих» фізичних і моральних тортур, оберштурмфюрер Рокіта (з квітня 1942 р.), шарфюрер Колянко (з Рацибожа у Сілезії), обершарфюрер Вольфганг фон Мовінкель, юний садист, 20-річний шеф слідчого відділу Гайне (або Гайнен), останній комендант табору гауптштурмфюрер Франц Варцог, есесівець Бенцке (фольксдойч), колишній начальник «Юлягу» Гайніш та інші – це галерея жорстоких і злочинних катів.

Згідно з опублікованими у пресі версіями, які, утім, складно перевірити, у Німеччині існувала так звана Jagdkommando, тобто школа,

створена за дорученням Гітлера для навчання керівників таборів смерті й керована відомим д-ром Дірлевангером. У цій школі нібито були підготовані 60 якнайгірших катів, і з-поміж цих 60 до Львова були скеровані десять для керівництва табором на Янівській (Wlodzimierz Bielajew: «Dzialo sie to we Lwowie». Czerwony Sztandar Nr 54, Львів, 25 жовтня 1944 р.). Пізніші дослідження покажуть, скільки правди міститься в цій версії, яку ми зобов'язані тут згадати. Поза сумнівом, вона є цінною вказівкою, непрямым доказом, який з часом приведе до повного розкриття таємних пружин німецького механізму знищення людей і попереднього їх ламання морально й фізично, із застосуванням цілої системи детально й науково розроблених тортур.

Час від часу частина есесівської табірної команди отримувала накази про відправку на фронт. Оскільки табір дедалі більше розростався, німецька влада почала комплектувати табірну охорону ненімецькими елементами, особливо в частині рядових і нижчого складу. У табір прибували підрозділи, складені з угорських есесівців, української міліції, російських білогвардійців і фольксдойчів. Для підрозділів, укомплектованих тубільними елементами, закріпилася назва «Аскарів» (це прізвисько означало колись у німецьких колоніях в Африці допоміжну поліцію, сформовану з тубільців).

Табір розростався дедалі більше, як величезний поліп, який тягне свої щупальця до все нових жертв. Окрім постійної, багатотисячної маси ув'язнених, які працювали тут аж до їх знищення, через табір переходили сотні тисяч осіб, призначених для негайного транспортування в Белжець.

Це були і львівські, і провінційні євреї. Перші транспорти з провінцій почали надходити

напровесні 1942 р., так, напр. на початку квітня прибув великий транспорт із Грудка Ягеллонського [Городка], у травні і червні – з Перемишля, в липні – з Дрогобича тощо.

У таборі з них залишали жити тільки відібраних, сильних, здорових чоловіків. Дрібними партіями до табору прибували також євреї – громадяни Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Голландії, Великої Британії, Сполучених Штатів Америки – зазвичай для негайної ліквідації. Скільки у сумі жертв пройшло через табір – встановити неможливо. Слідство, проведене Надзвичайною слідчою комісією ССР, встановило, що принаймні 200.000 осіб убиті поблизу Янівського табору, і ще стільки ж – у лисиницькому лісі. Можна прийняти, що значною частиною цих жертв були робітники Янівського табору. Важко встановити також кількісний склад табору в окремі періоди його існування. Єдина офіційна цифра – це запис у статзвіті німецького начальника міста Львова («штадтгауптмана»), який подає на 1 березня 1943 (цього дня німці провели у Львові попередній перепис населення) кількісний показник у 15.000 євреїв у таборі.

Спершу табір був призначений тільки для чоловіків. Коли почалися великі акції, був створений окремий жіночий блок, ретельно відмежований від чоловічого. Жіночий табір був створений у березні 1943 року. Зародок цього табору створив перший транспорт із 70 жінок після ліквідаційної акції в Жовкві, – їх визначили на роботу в D.A.W. у новоствореній швейній майстерні. У чоловічому таборі табірники були поділені на різні категорії, до кожної з яких ставилися по-різному. Краще за всіх «велосся» єврейському канцелярському допоміжному персоналові, другу категорію складали фахівці (інженери, техніки, ремісники), третю – чорно-

роби, до яких належала, серед інших, уся інтелігенція. Чорноробом давали найгіршу роботу, часто оглуплюючи та бездумну, їх нещадно били та знущалися з них, вони мали найгірші бараки. Усі бараки були дерев'яні, дуже брудні й завошивлені, без пічок, узимку неопалювані. Спали на довгих, збитих між собою дошках, без постелі, ба навіть без ковдр. У зв'язку з інтенсивними акціями 1942 року табір виріс у декілька разів.

Перша масштабна розбудова табору відбулася в березні 1942 року, водночас із березневою акцією у Львові. Керував будівництвом доцент Львівської політехніки інженер Гріффель (винахідник т.зв. «Гріффелевської сталі»). Гарячкова розбудова тривала й далі влітку 1942 р. аж до серпневої акції.

В'язнів Янівського табору знищували різноманітними способами. Окрім незмінно важкої та виснажливої 10-12-годинної праці до решти сили в'язнів вичерпували щоденні побої та знущання. Віллєгаус придумав для табірників т.зв. вітаміни БЦД (Б. – балки, Ц. – цегла, Д. – дошки). Табірникам після важкої цілоденної праці наказували «на додаток» вантажити на себе важку цеглу, балки або дошки і бігати з ними (im Laufschrift) туди й назад (переважно від станції Клепарів до табору або назад).

Голод підточував і виснажував організм табірників. Основою харчування табірників був хліб. Денний раціон становила 1/8 частина буханця хліба вагою 1,3 кг, тобто близько 15-16 дкг [150-160 гр.]. Проте персонал, який ділив хліб, припускався різноманітних зловживань, окрім того, при крайній липкості і неякісного хліба були природні втрати, отож практично табірник отримував щодня не більш, ніж 10 дкг хліба. До цього додавали вранці холодну каву, а в обід – водянисту зупу, яку зрідка

приправляли листям капусти, крупами, і дуже рідко крихтою м'яса. Бували періоди, коли ця зупа була абсолютно неїстівною. Так, напр., узимку 1941/42 р. її готували з перемерзлої, неочищеної та немитої картоплі, яку зберігали там, де есесівці відправляли свої фізіологічні потреби. Ця крижані помії смерділи сечею, і лише зголоднілі табірники могли відважитися на її споживання. Іншим разом табірний кухар приготував зупу із падлини хворого коня. Майже всі, хто покуштував цю фірмову страву, захворіли, а декілька навіть померли. Нещасні дружини, матері й доньки табірників прагнули крадькома передати їм трохи харчів, вистоювали цілими днями під табором, щоб щось переслати при слушній нагоді. Таке вистоювання під табором було дуже небезпечним, бо есесівці били й стріляли. Пізніше цю форму допомоги повністю ліквідували. Восени 1941 при Єврейській раді був створений Комітет допомоги табірникам.

Ціною дорогих подарунків для Гебауера і його дружини вдалося отримати дозвіл на пересилання передач для табірників двічі на тиждень.

Проте передачі рідко потрапляли до табірників. Часто есесівці їх крали, з будь-якого приводу конфісковували в порядку покарання, а іноді просто для забави, на очах голодних табірників кидали вміст посилок своїм собакам. Проте в 1943 році навіть ці скупі передачі ззовні були повністю припинені. Хіба що нечисленна група табірників, які мали значні грошові кошти, змогла, попри всі заборони, підкуповувати табірну охорону і отримувати для себе необхідні продукти харчування. Проте це були нечисленні винятки. Головним джерелом «нелегального постачання» стала з часом контрабанда, яку здійснювали, – іноді з ризиком для життя –

робітничі бригади, які висилали на роботи в місто, як, наприклад: «Reinigungskommando» (чищення каналізації, туалетів, прибирання сміття тощо), «Treuhandstelle» (ремісники й фахівці, задіяні на ремонті внутрішньобудинкових комунікацій), «Ostbahn» (бригада, що працювала на залізниці), «Bahnwerke» – West (залізнична бригада) та інші. (Спогади І. Шаевича і Г. Таффета.)

Справжнім лихом для табірників був антисанітарний стан табору. Спочатку в таборі взагалі не було туалетів. Потім їх було 40 на 5.000 осіб. Приміщенням умивальні Гебауер довго не дозволяв користуватися, в покарання за те, що ця будова не була споруджена вчасно. Мила табірники не отримували, але за бруд застосовували драконівські покарання. Так напр., певного дня у двадцятиградусний мороз Гебауер наказав провести апель табірників, вибрав 3-поміж них п'ятьох і за бруд наказав їм зануритися голими у діжки з холодною водою так довго, аж поки вони не замерзли до смерті.

Попри подібні «санітарні» заходи, бруд і вошивість в таборі були жахливі. Іноді табірників забирали до вошебійки на вулиці Бальновій [Гайдамацькій], пізніше влаштовували раз на два тижні купіль у лазні по вулиці Жрудлянській [Джерельній], або в лазні на вулиці Шпитальній. Купіль була sui generis мукою: били і катували за кожну дрібницю. Результатом кожної купелі було кільканадцять нових трупів людей, убитих у «дисциплінарно-показовому» порядку. На позбавлення від вошей ці купелі не мали, звісно, жодного впливу, бо лахміття, яке знімали перед купіллю, не дезінфікували. Відтак ширилися хвороби, особливо висипний тиф. У вересні, жовтні та листопаді 1942 р. лютувала особливо грізна епідемія тифу, яка поглинала щодня близько 50 осіб (за даними

доктора Цвілінга). Головним лікувальним засобом, якого вживала охорона табору, був розстріл хворих. Іноді, якщо для хворих було шкода кулі, їх викидали за колючий дріт, прирікаючи на муки повільного конання. Нікому не можна було наблизитися до таких хворих під загрозою смерті або потворного катування. Результат був той, що більшість хворих із останніх сил симулювали здорових. Бували випадки, коли хворі працювали в тяжких умовах табірної праці, з температурою сорок градусів. І, що характерно для меж витривалості людської натури і напруження волі до життя у табірників, – траплялися випадки, і то не поодинокі, коли хворі виходили переможцями з цього страшного випробування і залишалися жити! Завдяки старанням Єврейської ради і табірному Комітету, завдяки коштовним подарункам для керівництва табору, вдалося отримати дозвіл на переведення важко хворих у місто, де в єврейському шпиталі головний лікар д-р Максиміліан Курцрок облаштував для них окремий будинок і оточив їх дбайливою увагою. Проте з часом і це полегшення було ліквідоване, оскільки табірне керівництво влаштувало «шпиталь» при таборі.

Це був абсолютно необладнаний барак, неопалюваний взимку, де хворі лежали майже зовсім без догляду. Десь двічі у місяць заходили есесівці Бромбауер і Бірманн для селекції, в результаті якої кільканадцять найважчих хворих забирали на смерть.

Атмосфера жаху і мученицької смерті висіла над табірниками. Майже щоденні апелі – їх часто влаштовували раптово серед ночі – були садистськими оргіями розперезаних п'яних гітлерівців. У таборі влаштовували щось на кшталт «плацу жаху й тортур». Тут вішали на палях головою вниз, зв'язаних по руках і ногах

«винуватців» (вони висіли, наче дичина на палиці), поки вони не конали в несказаних муках. Інша, дуже «вигадлива» кара полягала в тому, що голих людей обмотували колючим дротом і залишали їх в такому стані стояти декілька днів. За будь-яку провину призначали покарання киями по голому тілу, зазвичай у т.зв. токарні: давали по 50-200 ударів і не раз забивали на смерть. Жінок вішали за волосся. Бригадам у повному складі наказували голяка встати по стійці «струнко» на декілька днів, удень і вночі – в сонячну спеку і нічний холод до повної знемоги. Деякі гітлерівські кати мали свої улюблені покарання. Наприклад: Гебауер з особливим задоволенням душив жертви, закрутивши їм на шиї свій шарф; ми вже згадували про випадок, коли він наказав заморозити кількох в'язнів, здається, що це повторювалося не раз. «Спеціальністю» Гайне було простромлювання тіл ув'язнених палицею або залізним прутом; жінкам він виривав нігті. Пристрастю Вілльгауса була стрілянина по живих цілях; для розваги або спортивного інтересу він стріляв без найменшого попередження в натовп табірників біля умивальні, біля кухонного казана; з балкона своєї вілли влаштовував «святкове» полювання на табірників, причому асистувала йому в цьому його дружина Отілія, а маленька їх донечка Гайке, плескаючи в долоні, захоплювалася точністю пострілів своїх батьків. Окрім тортур, любили гітлерівці і безжально знущатися зі своїх жертв. Для ілюстрації, окрім описаної вище історії з продуктовими передачами – варто згадати ще такий епізод: у березні 1943 р., після другої ліквідаційної акції в Яворові, серед інших привезли до табору яворівського рабина і шойхета (ритуального різника). Їм залишили бороди і наказали кожного ранку, перед виходом бригад на роботу, танцювати з відкри-

тою парасолою на спеціальному підвищенні, під сміх і кпини гітлерівців (Із спогадів Г. Таффета).

Різні події особливої ваги або ювілеї есесівці відзначали відповідним чином. У день народження Гітлера 20 квітня 1943 р. Вілльгаус відібрав 54 табірників-євреїв і власноручно їх розстріляв. День відставки Муссоліні (25 липня 1943 р.) був відзначений у таборі особливим чином. Один із гестапівців причепився до молодого, здорового єврейського хлопця, який йому саме кланявся, і звинуватив у тому, що в його поклоні не було належної поваги, а була прихована іронія й радість (Schadenfreude) з приводу падіння Муссоліні. За це євреї повинен зазнати заслуженого покарання. Ні у чому не винного хлопчину повісили за ноги на шибениці, головою вниз, відтяли йому пеніс і вклали до рота. Постійними копняками в живіт йому пришвидшили прилив крові до голови. Хлопець помер у нечуваних муках.

Усі ці методи убивання здавалися німцям недостатніми, бо занадто повільними. Періодично декілька тисяч табірників забирали на «Піски» на страту. Селекція при здійсненні подібних «акцій» відбувалася зазвичай до краю просто. Влаштовували т.зв. «перегони смерті». Маса приречених бігли, оточені обабіч лавами есесівців, які підставляли їм ноги або карабіни, били по головах, стріляли в них тощо. Хто зашпортувався і падав – того відставляли убік, до задалегідь підготовленої групи «беззастережних смертників» – тобто хворих, калік і до решти виснажених людей – і гнали разом із ними на «Піски».

У таборі був оркестр, який складався з табірників. Диригентом був Леон Штрікс, серед оркестрантів були видатні музиканти, як-от композитор Якоб Мунд і Юзеф Герман. З ініціа-

тиви «меломана» Рокіти табірні музиканти склали «танго смерті». Відтоді кожен групу, яку посилали на смерть, оркестр проводжав цією жажливою композицією. Одна з останніх масових акцій в таборі відбулася 25 травня 1943 року. Тоді були ліквідовані близько 6.000 табірників.

У ті часи німці щоразу інтенсивніше затирали сліди своїх злочинів. Задля цього вони створили з табірників т.зв. «бригаду смерті», складену зі ста кількадесяти євреїв. Ця бригада під суворою і пильною охороною німецького підрозділу Спеціальної Служби (Sonderdienst) Nr 1005 займалася викопуванням і спалюванням трупів, а також знищенням усіх слідів німецьких злочинів. Водночас після остаточної ліквідації табору 20 листопада 1943 р. у «бригаді смерті» спалахнув бунт. Тільки небагатьом сміливцям вдалося утекти, інші загинули.

Після убивства залишків єврейських в'язнів табір не був ліквідований. У ньому і далі перебували кількасот поляків, українців і фольксдойчів. У травні 1944 р. в таборі ще була невелика група з приблизно 40 євреїв. Це були переважно євреї, схоплені в «арійській зоні» міста, яким, як фахівцям, з ласки своєї замінили страту на перебування в таборі. Вони працювали кравцями, шевцями, електриками, в пральні, прасувальні, на садових роботах тощо. Під час великого нальоту советської авіації на Львів (квітень 1944) і викликаного ним сум'яття, 15 євреїв утекли з табору. Решту вивезли німці під час евакуації на захід, і тут частина з них утекла в околицях Добромиля і Гжибова.

Після бунту «бригади смерті» німці продовжували спалювати трупи в лисиницькому лісі. Ці роботи тривали до січня 1944. Проте, попри все, гітлерівським бандюгам не вдалося затерти слідів злочинів, небувалих в історії людства.

Невблаганна Немезида, яка вирвала скривавлену сокиру з фашистських рук, відкриває тепер таємниці їх злочинної діяльності. Слідства та історичні дослідження витягують тепер на білий світ жахливості й жорстокості, за які все людство вимагатиме заслуженої кари для винуватців стількох трагедій і нещасть.

Знищення львівського єврейства – це не тільки потворний акт фізичного винищення близько 130.000-150.000 осіб, але й водночас удар, один із багатьох, скерованих гітлерівськими варварами в серце людської цивілізації. Гітлерівська манія убивства принесла, окрім збитків матеріальних і моральних, серйозні втрати для людської цивілізації і культури. У гекатомбах жертв, понесених львівським єврейством, чимало імен, уписаних золотими літерами в історію людської культури. У наші «часи зневаги», коли адвокат «потвори з Белжця» англієць майор Віндвуд мав сміливість заявити на процесі в Люнебургу, що «в німецьких таборах перебувала піна з різних гетто Центральної Європи», хай цей список єврейських представників культури, літератури, науки і мистецтва, убитих німцями в «одному з гетто східної Європи», послужить красномовним аргументом і документом проти подібних думок і поглядів.

Ось список убитих німцями у Львові єврейських представників мистецтва і науки:

Учені: видатний юрист європейської слави Маурицій Аллерганд, математики – проф. Шим. Авербах, доцент Штернбах, антрополог д-р С. Чортковер, германісти – проф. Герман Штернбах, д-р Ізидор Берман, Шпаєт, класичні філологи – проф. Мар'ян Авербах, д-р Якуб Гандель, Шульбаумівна; психологи – д-р Лео-

польд Блауштайн, д-р Ігель, філософ проф. д-р Стефан Руднянський; полоністи – д-р Вільгельм Барбаш і Влодзімеж Ямпольський; фізики і математики – доц. Фухс, доц. Гріффель, доценти Інституту Юдаїки у Варшаві д-р Ізраїль Остерзетцер і д-р Мойсей Голігер; історики – д-р Якуб Шалль, магістр Фелікс Гафнер, Ізахар Мадфес, єврейський філолог д-р Якуб Вітлер (помер з голоду), орієнталіст д-р Леон Гутман, історик літератури Озія Тіллеман, бібліотекар Іегуда Кон, музесзнавець і колекціонер д-р Максимиліан Гольдштайн; педагоги – д-р Ізахар Райсс, Абрагам Рот, Сенс Таубес, Сівек, педагог і заслужена громадська діячка д-р Цецилія Клафтенова.

Представники юстиції: д-р Нафтالی Ландау, д-р Генрик Ландесберг, д-р Ансельм Лютвак, д-р Леон Хотінер, д-р Макс Шафф, д-р М. Ахзер, д-р Е. Шежер і т.д. і т.д.

Видатні лікарі і професори медицини: проф. Адольф Бек, д-р Аллерганд, стоматолог, проф. ветеринарії Гізельт, д-р Руфф, хірург, проф. д-р Райсс – окуліст, бактеріолог доц. Флек, д-р Ціонь – окуліст, д-р Вілльнер, д-р Шнайдер – фахівець із внутрішніх хвороб, д-р Адольф Розмарін і багато інших.

Письменники, що писали на їдиш та івриті: Давид Кенігсберг (перекладач «Пана Тадеуша» на їдиш), Янкель Шудріх, Грун, Сані Фрідман, Ізраїль Вайнлюс, Дебора Фогель-Баренблютова, Даніель Ір, С.І. Імбер (загинув у Озерній), Альтер Кахме (загинув під час втечі зі Львова, убитий в околицях Тернополя німецькими і українськими поліцейськими), Мойсей Фельд, Зигмунт Шорр.

Польські літератори і літературні критики: Маурицій Шимель, д-р Генрик Бальк (вчинив самогубство), Александр Дан, Галіна Гурська, Людвік Рот, д-р Дрезднер.

Публіцисти і журналісти: Шулім Реттїх, Бенціон Гїнсберг, Шалом Шпїгель (директор ІТА у Львові), З. Райх, Генрик Гешелес, Абрагам Братт, Нафталі Гауснер, д-р Адольф Круман, д-р Морус Собель, д-р Генрика Фромовїч-Штїллерова, сенатор Якуб Бодек, сенатор Давид Шрайбер та інші.

У галузі мистецтва і театрознавства: диригенти – Якуб Мунд, Марцелі Горовїц, Альфред Штадлер.

Музиканти – Леопольд Штрїкс, Леон Жак, Евард Штайнбергер, Леон Ебер, Юзеф Герман, Гїльдебранд, Брайер. Професори консерваторїї – видатний піанїст Леопольд Мюнцер, Марек Бауер, Артур Гермелін, оперний співак Феллер. Художники – Леон Ерб і Фрїц Кляйнман. Рабини – д-р Єхескель Левін, Ізраїль Ляїб Вольфсберг, Мойсей Ельханан Альтер, Натан Ляйтер, Шмельке Раппопорт, Самуель Раппопорт, д-р Кальман Хамейдес.

Видання центральної єврейської історичної комісії при Центральному комітеті польських євреїв № 4

Переклали Манкерт і Андрїй Павлишин

ярослав
грицак

Jaroslav
Hruscak

ГОЛОКОСТ
ПОПРОСТУ

Рецензія на книжку: Omer Bartov, Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007.

За моєю власною і дуже суб'єктивною класифікацією, усі наукові книжки можна поділити на чотири групи: 1) добре написані добрі книжки; 2) погано написані добрі книжки; 3) добре написані погані книжки (таких, на жаль, є досить багато); 4) погано написані погані книжки. Я маю проблему з останньою книжкою Омера Бартова – я не знаю, до котрої групи її зарахувати. Зрозуміло, що не до першої. І, правдоподібно, не до останньої. Я зарахував би її до другої групи, якби не... Власне, навколо цього «якби» я хочу побудувати свою рецензію.

Книжка Бартова постала з вражень від його подорожі Галичиною 2006 р. Він приїжджав сюди, щоб зібрати матеріали для своєї великої монографії про погром улітку 1941 р. у Бучачі – місті, де перед війною жила його родина. Монографія про бучацький погром стане подією в дослідженні Голокосту східних євреїв – а в самій Україні можна викликати шок, подібний до того, який спричинила в Польщі книжка Яна Гросса про Єдвабне. Бартов під час подорожі Галичиною пережив свій власний шок: його вразила майже повна відсутність згадок про винищення галицьких євреїв. Пам'ять про них, як він пише, «стерта» з колективної пам'яті. Звідси і сама назва книжки – «Стерті. Зниклі сліди єврейської Галичини в сучасній Україні».

Формально книжка є подорожніми нотатками. Однак у ширшому розумінні вона є таки академічним виданням: до свого тексту Бартов додав примітки і список літератури і раз за раз

зонамагався робити ширші узагальнення. Цей її науковий характер і спонукає до глибокої рефлексії. Книжка має одну сенсовну тезу, і я цілком погоджуюся з нею: неприсутність євреїв у сучасному історично-культурному ландшафті Галичини є скандалом. Скандалом передусім галицьким і всеукраїнським, але не тільки: з огляду на те, що Галичина до двох світових воєн була одним з головних місць проживання євреїв у Європі та світі, він є також скандалом європейським і світовим. У власне галицько-українському контексті він показує, щоб українці не мають ані досить мужності, ані мудрості зважати на своє минуле.

Є ще й інший аспект цього питання: галицькі українці бачать свій край як локомотив європейської інтеграції України. Сучасна ж Європа постала з критичного переосмислення досвіду Другої світової війни, насамперед – Голокосту. Неналежне вшанування пам'яті жертв Голокосту засвідчує, наскільки євроінтеграційні амбіції українців залишаються пустим звуком, не підкріпленим серйозними ділами.

Книжка Бартова мала б переконати у цьому. Але, на жаль, переконує слабо. Бо написана вона наскільки фатально, що раз у раз ставиш собі питання, чи сам спосіб писання не працює проти головної тези.

Найперше, що кидається у вічі, то це велике число фактографічних помилок. До прикладу: «Західно-Українська республіка» насправді називалася Західно-Українською *Народною* республікою (с. 3), міжвоєнне Полісся не було *здоміноване білорусами* (с. 3), Галичина *ніколи* не була пограничною територією між «Річчю Посполитою і мародерами з південного сходу: татарами, козаками і турками-османами» (с. 4 – Бартов, очевидно, плутає Галичину з Поділлям і Центральною Україною); всупереч тому, що

твердить Бартов (с. 5-6), Галичина таки існує в назві окремих міст і сіл (Галич!) та ідентичності її населення (перелік прикладів можна почати від назви соку «Галичина» й закінчити посиланням на соціологічні опитування); Східна Галичина під радянською владою не була обділена інвестиціями й не залишалася без змін (с. 9 – тут досить згадати *військові підприємства та інститути у Львові й Івано-Франківську та колективізацію по селах*); з тієї останньої причини сучасні українські селяни (Бартов називає їх «руськими фермерами») не обробляють неіснуючого в Галичині «чорнозему» (!?) *так само*, як це робили їхні прадіди (с. 8 – як-не-як, до 1939-го галичани знали, що таке міндобрива і тяжкі плуги, а після 1945 р. – трактори і комбайни); а Мазепа не був «остатнім правителем козацької держави» (с. 144); в УПА не було традицій носити відзнаки чужих армій, а тому хрест на світлині одного з її офіцерів не є німецьким Залізним хрестом (як припускає Бартов на с. 116), а є Срібним хрестом УПА бойової заслуги 1-го ступеня¹.

Історія не є точною наукою. Тому фактографічні помилки *не конче* мусять впливати на переконливість головної тези – часами бувають приклади протилежного². На жаль, з книжкою Бартова не так. Бо в ній помилки таки впливають на загальну інтерпретацію. Приклад із Залізним хрестом, як інші подібні до нього (скажімо, фотографії, де воїни УПА вдягнуті в німецьку форму), служить Омеру Бартову доказом, що «[у]півські бійці за свободу спочатку допомагали винищувати німцям євреїв, а тоді чинили спротив окупації краю Червоною Армією» (с. 133; див. також с. 93). Убивство цивільного населення – євреїв і не євреїв – само по собі є злочином, який не має виправдання за будь-яких обставин. Бартов, однак, іде далі

й намагається, крім цього звинувачення, додати ще одне: УПА не просто винищувала євреїв – вона ще й *співпрацювала* з німцями. Перше *наразі* не доведене документами (не виключаю, однак, що такі документи існують); друге *взагалі* не витримує критики: німці не терпіли на окупованій території *жодної* партизанської армії, а тим паче, не могли запрошувати її до колаборації. Очевидно, Бартову йшлося про щось інше: багато українських повстанців, включно з головнокомандувачем Романом Шухевичем, перед тим, як піти у ліс, були українськими поліцаями – і, відповідно, могли брати участь у каральних акціях. Але він не робить розмежувань, уточнень, застережень – усього того, що властиве доброму історичному наративу.

Не лише помилки впливають на авторську інтерпретацію – у декотрих випадках бачимо, як автор сам підладжує матеріал під наперед вибрану тезу. Зокрема, Бартов повідомляє (с. 181), що «2005 р. президент Ющенко відкрив меморіал Українській Галицькій Армії (УГА) 1918-1919 рр.». Той, хто не пошкодує зусиль подивитися у цитований документ, побачить – і то вже в першому реченні! – що йшлося насправді про відкриття на Личаківському цвинтарі Львова не одного, а двох меморіалів – «польським і українським солдатам, які загинули в боротьбі одні з одними в Першій світовій війні»³; при цьому Ющенко робив це не сам, а зі своїм тодішнім польським колегою Александром Квасневським. Оминання польського контексту і самого факту польсько-українського примирення не випадкове: воно немов підтверджує тезу автора, що історична пам'ять сучасного галицького суспільства здомінована вузькою націоналістичною перспективою – котра, крім ушанування українських воєнних формувань (УПА, СС Галичина та

УГА), означає ще й повне замовчування їхніх жертв, євреїв і поляків (с. 40).

Таке не надто добре враження залишають по собі й інші фігури мовчання тексту. Наприклад, Бартов побіжно говорить «про погром, котрий вчинили українські селяни в Тернополі 1919 р.» (с. 153) – не додаючи, однак, що це був чи не єдиний погром на землях, контрольованих ЗУНР, і що край йому покладали дії єврейських збройних загонів за підтримки української влади (головних його винуватців – до речі, не місцевих селян, а наддніпрянських солдатів-українців – було розстріляно). В історії ЗУНР було ще декілька випадків антиєврейського насильства, але це були чи не *виключно* факти грабунку єврейського майна, а не фізичної розправи над євреями⁴. Слабкість антиєврейських настроїв на території ЗУНР виглядає як певна аномалія на тлі погромної хвилі на землях УНР і погрому, вчиненого польськими військовиками та місцевими *цивільними* після захоплення Львова у листопаді 1918 р. Ця аномалія перстає, однак, бути такою, коли її зіставити з історією українського руху в Галичині перед Першою світовою війною: не хто інший, як, власне, українські послы до віденського парламенту першими порушили питання про необхідність визнати євреїв окремою *нацією*, з усіма належними політичними наслідками.

Приклад єврейсько-українського союзу за Габсбургів і відсутність антиєврейського насильства під владою ЗУНР ставило б перед автором завдання пояснити, як і чому могла змінитися ситуація так радикально за міжвоєнні та воєнні роки, коли Галичину залила хвиля антисемітизму, і польського, і українського. Напевно, це додало б щось до розуміння трагедії галицьких євреїв⁵. Бартов, однак, не ставить цього завдання перед собою – бо український

націоналізм у нього позачасовий, *завжди* ксенофобський і *завжди* антисемітський. За означенням, він, націоналізм, не може змінюватися чи еволюціонувати – як ті «руські фермери», котрі в один і той самий спосіб обробляють «галицький чорнозем» з прадавніх часів.

Я не беруся захищати український націоналізм – хай це роблять українські націоналісти. Не вважаю, однак, що український націоналізм – *єдина* причина цього галицько-українсько-європейсько-світового скандалу, яким є «витерта» пам'ять про галицьких євреїв. Галичина – частина загального українського випадку. А цей контекст показує, що справа з ушануванням пам'яті жертв Голокосту не є кращою в тих частинах України, які перебувають поза зоною впливу українського націоналізму⁶.

Думаю, що українське безпам'ятство щодо євреїв спричинене декількома факторами. Найпершим є нечисленність і слабкість тієї групи, яка мала б безпосередній інтерес у відновленні цієї пам'яті – галицьких євреїв. Пошлюся на досвід, який підтвердить кожен чи кожна, хто ходив галицькими цвинтарями, – дарма, міськими чи сільськими, та й, зрештою, не тільки галицькими. По кожному такому відвідуванню вражає велика кількість закинутих чи занедбаних могил. Як правило, це могили тих, чиї нащадки покинули цю місцевість або чиї роди вигасли з тих чи інших причин. Під час Різдва на цих могилах ніхто не ставить свічки, а на Великдень не замовляє молебню. Схоже, відсутність пам'яті про галицьких євреїв є наслідком зникнення самої групи. Її страшенні втрати по Голокосту доповнила масова алія радянських євреїв упродовж 1980-1990-х років⁷. До того ж, повоєнні місцеві євреї слабо пов'язані з цим краєм і історично, і генетично. Більшість із них прибули сюди зі Сходу після 1944 р. Тому

їхня пам'ять про галицьких євреїв була «вितерта» від самого початку.

Але навіть якби вони добивалися активізації цієї пам'яті, заледве чи їхні зусилля призвели б до чогось за радянської влади. Колективна пам'ять визначається не так тим, що люди пам'ятають, як тим, які незручні моменти зі своєї історії вони готові чи змушені забути. Радянська політика доводила це історичне безпам'ятство до крайності, і Голокост був одним з головних її жертв: згідно з радянською версією, нацисти та їхні посіпаки вбивали євреїв не за те, що ті були євреями, а за те, що вони були радянськими громадянами. Ця лінія сповідувалася повсюди, але в різних республіках вона набувала різних форм і доз: якщо в радянській Естонії можна було знайти приклади відносно неспотвореної оповіді про Голокост, а в литовському випадку пам'ять про нього була вже затерта, то в радянській версії історії Україні годі було знайти згадки про євреїв узагалі, навіть поза воєнним контекстом⁸.

Оскільки самі галицькі євреї не могли подбати про свою пам'ять перед 1989 р., це могли б зробити галицькі українці після 1989-го. Однак вони, як і галицькі євреї, мали свою власну «вितерту пам'ять» – про родичів, котрі стали жертвами радянських репресій 1939-1953 рр., про УПА, Українську греко-католицьку церкву тощо. До того ж, місцеві галичани – не тільки галичани, а ще й українці (багато з них вважають, що вони єдині справжні українці), а голод 1932-1933 рр. – найбільша українська трагедія ХХ століття – за радянської влади був замовчаний ще більше, ніж Голокост. Тому не дивно, що після 1989 р. галицькі українці взялися за відновлення головно власної «вितертої» колективної пам'яті. Чужу, польську чи єврейську, вони допускали тільки вряди-годи, наскільки

це не перешкоджало їхньому головному заняттю або не зневажувало його (бо, очевидно, серед українців-жертв радянських репресій були й убивці місцевих поляків, євреїв, східних, а навіть місцевих українців).

Такий національний егоїзм українців є зрозумілим, але не виправданим. Однак судити їх треба, не порівнюючи з тим, чого досягли сусідні народи, поляки чи литовці – а порівнюючи з тим станом, з якого вони вийшли 1989 р. Із цієї перспективи вони мають щонайменше один здобуток: після довгих і тяжких дискусій 2002-2004 рр. їм удалося примиритися з поляками щодо спільних жертв у польсько-українському конфлікті 1918-1947 рр. Вирішальним для примирення був сам формат дискусій: не «поляки проти українців» чи «українці проти поляків» – а спільно українці та поляки, які прагнули до порозуміння, з одного боку, проти співвітчизників, які противилися цьому примиренню, з іншого⁹.

Омер Бартов форматує свою дискусію майже виключно в етнонаціональному форматі «українці проти євреїв» – «євреї проти українців». І в тому, власне, полягає іронія ситуації: перекладаючи всю провину за цей невтішний стан на український націоналізм, він, зі свого боку, утверджує й посилює вузьку національну перспективу. Відповідно до цієї перспективи, навіть зображення невинної вишитої сорочки на фігурі з радянського пам'ятника для Бартова стає знаком «українського націоналізму» (с. 107).

Я намагаюся зрозуміти причини, що змушують автора аргументувати свої тези саме так, а не інакше. Не маю щонайменших сумнівів щодо його фахових талантів. Омер Бартов є добрим істориком і визнаним науковим авторитетом. Його книжка про участь вермахту

у злочинах проти мирного, передусім єврейського, населення¹⁰ стала подією в історіографії і Голокосту, і Другої світової війни. Так само відкидаю – навіть у найдальшому припущенні – що тут далися взнаки його особисті упередження. Можу, звичайно, припустити, що частково це пояснюється незнанням української мови¹¹: не можу уявити, як Тоні Джадт міг би так добре писати про Францію, не знаючи французької, а Тім Снайдер – про Польщу, не володіючи польською мовою. Але припускаю, що і це не головна причина. Певна література на цю тему існує й іншими мовами, доступними Бартову; зрештою, йому допомагали молоді українські дослідники, для яких не існувало мовної проблеми.

Головним огріхом у книжці Бартова є не так незнання мови, як авторська стратегія добору фактів і укладання з них власного наративу. До прикладу: ілюстрацією того, «наскільки замовчування, брехня й невігластво все ще домінують (підкреслення моє – Я.Г.) у цьому регіоні», у книжці вибрано антисемітську статтю в українськомовній газеті «Не здамось» (с. 149). До того, як я прочитав книжку Бартова, я не знав про існування цієї газети – і досі не знаю нічого про те, де і хто її видає, хто її читає, і взагалі, чи вона досі виходить. Тому мені видається сумнівним підхід, коли, скажімо, аналіз домінантних дискурсів в Америці проводили на основі церковних недільних видань – яких ніхто не знає і не читає, – а не на текстах з «New York Times», «Washington Post» чи інших масових газет. Навіть поверховий огляд галицьких мас-медіа – і паперових, і електронних (скажімо, Zaxid.net) – легко переконав би Омера Бартова та його українськомовних асистентів, що в сучасних галицьких дискусіях про Голокост є більш ніж один голос і що *жоден з них* виразно не домінує.

Добре написана історія не терпить однини. І, навпаки, погані історії грішать редукціонізмом – тобто зведенням усього багатства причинно-наслідкового зв'язку до однієї і тільки однієї причини. Це, як на мене, головна проблема з книжкою Бартова. Вона демонструє обмеження, характерні для історичної розповіді, котра базується на ідентичності, тут – на національній ідентичності. Проблема з таким підходом (і тут віддаю слово іншому критикові Бартова) «...полягає в тому, що він часто трактує ідентичність як автономну силу: ідентичність породжує ідентичність у світі, позбавленому культурної трансмісії і суспільних носіїв... Він не залишає мало або й зовсім не залишає місця для випадковості чи дії (agency)... Швидкість, з якою ідентичності творилися і перетворювалися, у довготривалій перспективі відходить на другий план. Ставлячи Голокост у центр оповіді..., ми не можемо пояснити, чому люди, які вели «нормальне» життя, можуть за надзвичайно короткий проміжок часу здійснювати жахливі вчинки, щоб потім знову швидко повернутися до «нормального» життя»¹².

Наприкінці своєї книжки Бартов одягає тогу Кассандри. «Ми, – пише він, – щойно лишили позаду себе найкривавіше століття, і, здається, рухаємося у напрямку до іншого, що може бути ще кривавішим». Наступне речення уже не має цього «здається» – натомість містить залізну впевненість, що власне так і буде («Але перед тим, як ми зануримося в інший океан крові...»). Читач, котрий не наділений таким проникливим поглядом у майбутнє, може лише знизати плечима на такі заяви: звідки в автора впевненість, що буде саме так, а не інакше? Історики, які пророкують, грішать проти своєї професії так само, як і ті, хто вдягає на себе білі одяжі праведника. Не велика біда, коли вони

самі виглядають при цьому дивно. Більшою шкодою є те, що своєю поставою вони підривають довіру до свого цеху і до своєї справи.

Постскрипtum. Велику дискусію навколо книжки за участю українських і зарубіжних істориків та з відповіддю Омера Бартова можна прочитати в одному із чисел журналу «Україна модерна». Журнал можна придбати у книгарнях «Є», «Наукова думка» в Києві та книгарні НТШ у Львові.

¹ Йдеться про Петра Хамчука («Бистрого» (1919-1944) – його прізвище є серед 76 воїнів УПА, нагороджених цією відзнакою – див.: Віталій Микитенко, «Лицарі Срібного хреста бойової заслуги 1-го та 2-го класів», Український визвольний рух, №9, 2007, с. 266.

² Добрим прикладом може послужити «Історія Європи» Нормана Дейвіса, яка буквально переповернена помилками – див. рецензію R.J. Evans. «Doing Continental. Europe: A History by Norman Davies», New York of Review of Books Vol. 44. №8 (May 15, 1997) – що, однак, не знецінює вартості книжки.

³ Це твердження, очевидно, теж не точне – бо головні події польсько-української війни почалися після завершення Першої світової.

⁴ Дякую за цю інформацію Олегові Павлишину.

⁵ Марк Мазовер у своїй недавній синтезі робить важливе з цього огляду узагальнення: з понад 2 млн. євреїв, які жили в радянських кордонах перед 1941 р., 1,6 млн. були з анексованих протягом 1939-1941 рр. територій. «Ця географія має вирішальне значення. Євреї були головною мішенню німецького насильства повсюди, але вони гинули у великих кількостях власне на тих територіях, котрі Червона Армія перейняла відносно недавно. Власне там німецькі винищувальні загони вдарили найшвидше, і там вони успішно експлуатували ненависть польського, балтійського й українського населення до радянських окупантів» (Mark Mazower, Hitler's Empire. Nazi Rue

in Occupied Europe (London, New York: Penguin Books, 2008, p. 178)

⁶ До прикладу: недавнє дослідження показало поширення антисемітських стереотипів серед студентів Харкова, тоді як поглядам львівської студентської молоді була притаманна відносна коректність. Див.: Елена Иванова, «Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине», Голокост і сучасність. №2(4), 2008, с. 9-28. З огляду на невелику вибірку, дослідження не можна вважати репрезентативним, тому не можна однозначно сказати, що у Львові антисемітизм поширений менше, ніж у Харкові. Воно радше показує, що близькість до Заходу, а також інтенсивні контакти зі своїми європейськими ровесниками спонукають львівську молодь приймати більш толерантну і політично коректну поставу.

⁷ Лише від 1989-го по 2001 р. кількість євреїв в Україні зменшилася у 21 (!) раз (див.: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>) – і це при тому, що вже 1989 р. вони були нечисленною групою.

⁸ Zvi Gitelman, «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945-1991», L. Dobroszycki, J.S. Gurock, The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945 (Armonk, N.Y: M.E. Sharpe, 1993), p. 3, 9-11.

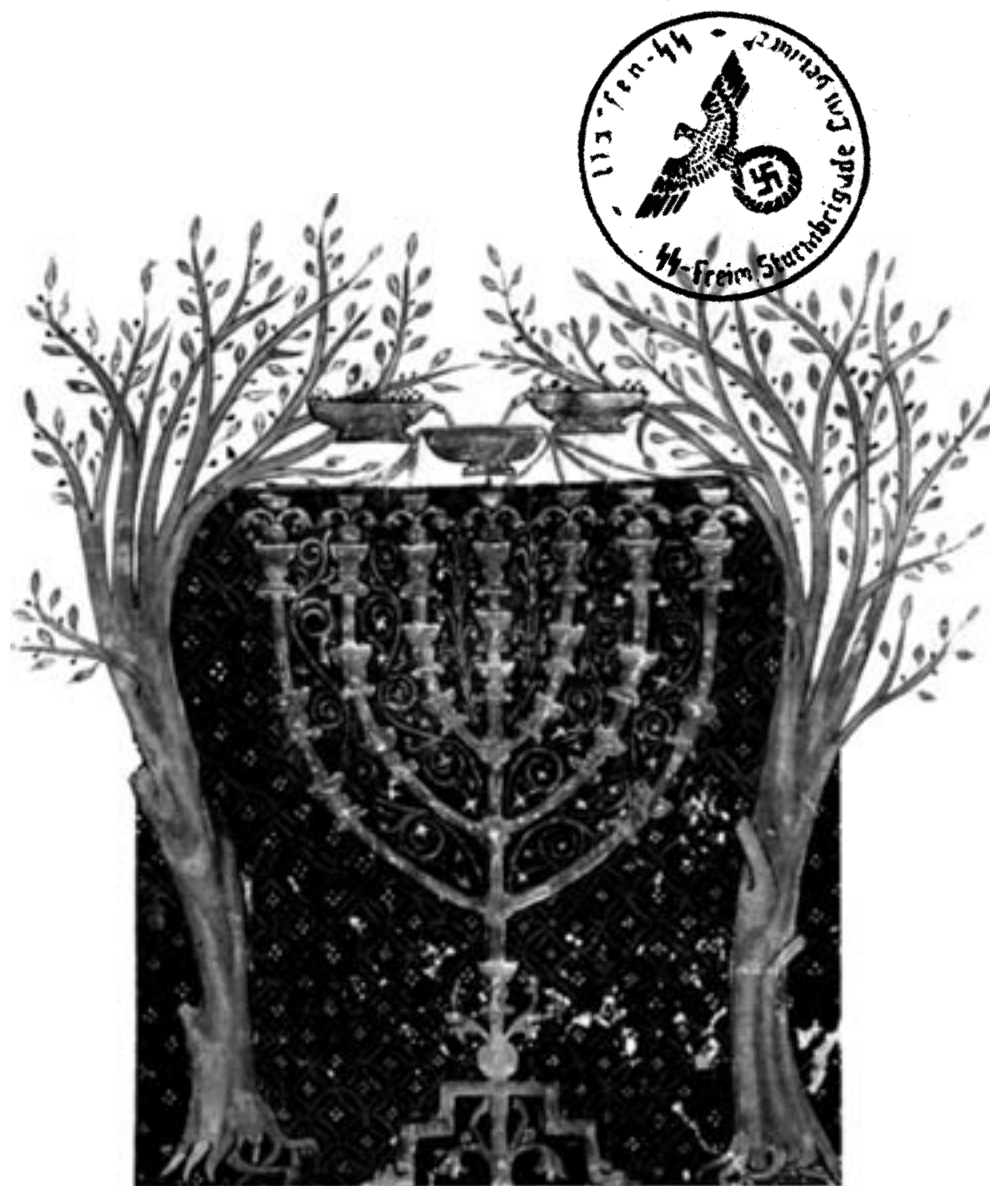
⁹ Про це див.: Bogumiła Berdychowska, «Ukraińcy wobec Wołynia», Zeszyty Historyczne, 46 (2003).

¹⁰ Omer Bartov, Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich (New York: Oxford Press, 1991).

¹¹ Недостатнє знання української мови може пояснити подиву гідну кількість помилок, коли йдеться про українські назви – перекручення назви є радше правилом, ніж винятком: зокрема, с. Голоубтів тричі (!) подано як *Голобут* (с. 68-69). Чи мала ця книжка редакторів?

¹² Alon Confino, «Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture», The Journal of Modern History 26 (June 2004), p. 400.

яків. гонітсман

Jakow
hönigsman

катастрофа
Львівського
єврейства
1941-1944

Початок німецької окупації.

Перші єврейські погроми

Історія євреїв у Львові сягає вглиб майже тисячі років. На нинішніх західноукраїнських землях (колишня Червона Русь) єврейські купці, звані раданітами, з'явилися вже у X столітті. На їхньому торговельному шляху, що вів із заходу на схід і зі сходу на захід, стояли руські городи Перемишль (перша згадка про це місто походить із 981 року), Белз (з 1030 р.), Буськ (з 1087 р.) і поселення, що стало зародком Львова.

Середньовічний історик Бартломеї Зіморувич, пишучи про жителів Львова давньоруських часів, згадує також євреїв:

«У передмістях жили русини, вірмени і жида. Мали вони свої святині, бо оселилися тут їх предки...»¹.

Отже, євреї жили на тих землях ще перед правлінням галицького князя Лева (1293–1301 рр.). Ця громада зросла кількісно за часів Казимира Великого. Король дозволив євреям селитися на польській землі², взяв їх під державну опіку і надав їм громадянські права³.

Записки про львівських євреїв є в гродських і земських актах 1356 р., коли Львів отримав магдебурзьке право від Казимира Великого⁴. Відтоді місто розвивалося значно жвавіше й невдовзі стало великим торговим і ремісничим центром. У цей процес євреї вклали свою важливу пайку.

Від XVI до XX століття Львів був одним із осередків європейської науки і культури. Окрім поляків, тут жили й працювали видатні люди єврейського походження – філософи, талмудисти, історики, письменники, поети, публіцисти, правники, математики, медики і фармацевти, астрономи й митці. Століттями вони несли славу свого роду, міста і держави. Крах цієї спіль-

ноти настав через вибух Другої світової війни та німецьку окупацію.

22 вересня 1939 року Червона армія зайняла Львів. Як і в інших містах Західної України, тут встановили советську владу. Спочатку більшість єврейського люду з ентузіазмом прийняла новий устрій. Євреї почувалися рівноправними громадянами. Знизився рівень безробіття, відкрили нові єврейські школи, в яких навчали мовами їдиш, російською та українською. Розпочав діяльність єврейський театр, яким керувала Іда Камінська. Багато євреїв впало в ейфорію. Однак доволі швидко надія, пов'язана з новою владою, поступилася місцем розчаруванню.

Наприкінці 1939-го й на початку 1940 року ліквідовано більшість єврейських і неєврейських дрібних підприємств. Багато їх без юридичних підстав націоналізували як капіталістичні⁵, а їх власників депортували в глибину СРСР⁶. Вже восени 1939-го розпущено всі єврейські громадські організації, а їх керівників заарештовано.

1940 рік почався облавами й арештами польських та єврейських членів політичних організацій. Ліквідовано всі єврейські партії – релігійні, як-от «Агудас Ісроель», «Міцрахі», сіоністські, як-от «Поалей Сіон» і «Бунд», а також товариства – наприклад, єврейських студентів і гімназистів. Більшість їх керівників заарештували і відразу стратили або заслали в глибину СССР⁷. Така доля спіткала віце-президента Львова, колишнього голову «Б'ней б'рит» («Сини права») і керівника Єврейського громадянського союзу Віктора Хаеса (1875–1941)⁸.

Заарештовано і депортовано у глибинні території СССР діячів лівих партій – Комуністичної партії Західної України, Комуністичної партії Польщі, Польської соціалістичної партії,

інших місцевих комуністів. Терор, який запровадили верховоди НКВД, охопив усі суспільні прошарки. Депортовано єврейських послів та сенаторів Міхала Рінгеля, Цві Геллера (Герша Луцера Геллера), Генріха Розмаріна та інших⁹.

У 1940-му й у перші місяці 1941 року із Західної України депортовано 64 583 єврейських утікачів з-під гітлерівської окупації¹⁰. Серед арештантів і депортованих були також львівські євреї – діячі науки, культури, солдати Війська польського, мобілізовані у серпні 1939 року до боротьби з німецькими окупантами¹¹. Багато євреїв убили енкавеесівці в Катині та інших місцях знищення.

Советська репресійна політика настроїла проти нового порядку значну частину його колишніх прихильників, підвела й розчарувала широкі маси суспільства, зокрема і євреїв. Тому-то коли гітлерівська Німеччина напала на Советський Союз, більшість західноукраїнських євреїв опинилась у пастці. Багато хто з них, передусім львів'яни, вважали, що тоталітарна советська система подібна до гітлерівської, а тому вирішили, що ліпше залишитися під гітлерівською окупацією, ніж евакуюватися у глибину ССРСР.

Советсько-німецька війна почалася 22 червня 1941 року. На дев'ятий день війни о 4.00 до Львова увійшли гітлерівські війська разом із батальйоном «Нахтігаль», що складався з українських солдатів, і з відділами *Sonderkommando 4a, 4b*.

На окупованій території встановили військову адміністрацію – *Ortskommandatur*. Військовим комендантом Львова став полковник Міттергерст, але за кілька днів його замінив генерал Ренц¹². У районних містах організували фельдкомендатури. У такий спосіб під конт-

роль узяли життя всього суспільства окупованого краю.

На той час у Львові було понад 160 тисяч євреїв, зокрема близько 40 тисяч утікачів із Генерал-губернаторства, а також із малих міст та містечок Східної Галичини.

Уже першого дня німецької окупації до Львова прибули вищі офіцери гестапо, бригаденфюрери СС і поліції – Еміль Отто Раш і Карл Ебергард Шенгарт. Згідно з їхніми розпорядженнями, було створено українську поліцію для Львова й цілого дистрикту. Спільно з німецькими зондеркомандами 4a і 4b вона здійснювала арешти та погроми. Німецькі жандарми гуртом з поліцаями й добровільними помічниками виганяли євреїв із дому, примушували їх чистити вулиці голими руками або своєю одежею. При тому били їх палицями та залізними прутами. Багатьох євреїв убито на місці. До вбивств невинних людей доходило в усьому місті¹³.

Вже 30 червня 1941-го у будинку львівської «Просвіти»¹⁴ зібрались очільники українських організацій і проголосили Акт відновлення Української держави¹⁵. Євреї радо прийняли цей документ, сподіваючись, що українська держава зможе якоюсь мірою вберегти своїх єврейських громадян від гітлерівських погромів. Про це митрополит Греко-Католицької Церкви архієпископ Андрей Шептицький розмовляв із рабином Єхезкелом Левіном. У пастирському листі від 1 липня 1941 року, надісланому голові українського уряду Ярославові Стецьку, митрополит написав:

«Сподіваємося від нашої держави мудрости, справедливости і таких розпоряджень, які візьмуть до уваги потреби і добробут усіх громадян, що живуть у нашому краю, незалежно від

їхнього визнання, національності і суспільного становища»¹⁶.

Проте творці посталої української держави не прислухалися до заклику глави Греко-Католицької Церкви. Зганьбили Акт відновлення Української держави заявою:

«Відновлена українська держава буде тісно співпрацювати з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною (...), яка під проводом Адольфа Гітлера створить новий лад на світі»¹⁷.

Отака «взаємна співпраця» спричинила те, що велика частина українського суспільства перейняла німецький спосіб трактування національних меншин¹⁸.

За кілька днів гітлерівці ліквідували урядові органи, що їх створило керівництво Організації українських націоналістів, а самих урядовців заарештували. Попри те, багато колаборантів і далі співпрацювало з окупантами.

2 липня у Львові спалахнув погром євреїв. Німецькі солдати й офіцери із зондеркоманди 4а разом з колаборантами та українською допоміжною поліцією загнали кілька тисяч євреїв на подвір'я львівських в'язниць – на вулиці Казимирівській (відомі Бригідки, нині частина вулиці Городоцької), на Лонцького (нині вул. Брюллова), на Пелчинській (нині вул. Вітовського), на вулиці Яховича (нині вул. Кучери) й на Замарстинівській, де затриманих катували, багато кого й до смерті. Ось як згадував цю подію один із свідків:

«В'язничні стіни навколо подвір'я були аж по другий поверх обліті кров'ю тортурованих євреїв і обліплені шматками мозку»¹⁹.

Того самого дня по міському радіо прозвучало повідомлення, а на стінах будинків і тумбах для оголошень наклеїли плакати з інформацією, що в тюрмах знайдено трупи українців

і поляків, замордованих большевиками та євреями. Про євреїв, яких убили енкавееівці, не згадано, хоч таких було багато²⁰. Наступного дня гітлерівці зібрали на подвір'ях тюрем поляків, українців та євреїв і показували їм останки людей, яких замордували совети у червні 1941 року. Гаволовів, що на той час зібралися, повідомили, що це скоїли євреї. Отож натовп заходився бити євреїв. Частина побитих умерла на місці²¹.

Подібні провокації влаштовували у багатьох місцях зайнятої гітлерівцями Східної Галичини, викликаючи тим вибух погромів, що тривали весь тиждень. Тільки у Львові убили близько 6000 євреїв. Жертвами цих звірячих убивств у перші дні липня 1941-го впали тисячі невинних людей, серед яких були відомий письменник Зоня Фрідман, Д. Ірр, М. Фельд, Зигмунт Шор – колишній депутат Сейму Польщі, рабин із Ряшева – Аарон Левін, інші рабини – Єхезкел Левін, Мойсей Елханан Альтер, Натан Лойтер, Шмельке Раппапорт і багато інших²².

Уночі проти 4 липня 1941 року було заарештовано кількадесятьох польських учених, викладачів львівських навчальних закладів, передусім університету й політехніки. Їх привезли до гуртожитку на вулиці Абрагамовичів (нині ця вулиця має ім'я Бой-Желенського, і тут теж гуртожиток – політехніки). Після короткого допиту їх вивели групами на близькі пагорби, що на вул. Вулецькій (нині – вул. Сахарова), і там розстріляли²³.

У той час загинуло багато інших інтелектуалів. Убито редактора газети «Chwila» Генріха Гешелеса, лікарів А. Крумана, М. Соболя, сенаторів Якова Бодєка, Д. Шрайбера, депутата К. Лернера, письменників А. Бронштейна, Г. Гальперіна і А. Кацизне (біля Тернополя)²⁴.

8 липня 1941-го військовий комендант Львова генерал Ренц видав розпорядження, яке зобов'язувало всіх жителів міста дотримуватися порядку, але це не стосувалося євреїв²⁵.

Єврейські погроми вкотре спалахнули 12 липня. Того дня заарештовано кілька тисяч євреїв, що жили на вулиці Святої Анни (нині вул. Леонтовича). Згодом частину їх розстріляли на подвір'ї будинку на вулиці Сонячній (нині вул. Куліша). Решту затриманих вивезли до Кривчицького лісу й там розстріляли.

Масові убивства євреїв супроводжувалися руйнуванням синагог і молитовних домів. Розвалено синагоги на вулиці Шайнохи (нині вул. Банківська) й на площі Старий Ринок, Велику приміську синагогу з XVI ст. на вулиці Божничій (нині вул. Сянська), Велику міську синагогу на вулиці Собеського (нині вул. Братів Рогатинців), гарну старовинну синагогу «Золота Роза», фундатором якої був купець Ісаак бен Нахман, а також немало єврейських молитовних домів.

14–15 липня військовий комендант Львова і староста д-р Юрій Полянський видали низку антисемітських розпоряджень. Згідно з цими документами, євреї, що мали понад десять років, були зобов'язані носити розпізнавальний знак – нашиту на рукаві жовту зірку Давида. Для чоловіків 14–60 років запроваджено обов'язок працювати. Євреям заборонили ходити тротуарами, перебувати в середмісті й у скверах, користуватися міськими транспортними засобами, поштою, телеграфом, відвідувати кінематограф і театри²⁶.

Заснування Юденрату

22 липня 1941 року згідно з постановою військового коменданта генерала Ренца та міського старости д-ра Юрія Полянського скликано Єврейську раду (Юденрат). Імовірно, Полянсь-

кий запропонував, щоб керівником цієї установи став відомий правник, професор Львівського університету імені Яна Казимира Маврикій Аллерганд, але той не прийняв пропозиції, аргументуючи, що надто старий і хворий²⁷. На той час старості дали кандидатуру адвоката, що з лютого 1937-го по 1938 рік працював урядовим комісаром львівського юдейського релігійного угруповання, а також тричі був головою керівництва єврейської філантропічної організації «Б'ней б'ріт», асимілятора, колишнього офіцера австро-угорської армії – д-ра Йосифа Парнаса. Його заступником став адвокат, колишній голова виконавчого комітету східно-галицької сіоністичної організації – д-р Адольф Ротфельд. Склад керівництва Юденрату сформували в серпні й у перших днях вересня. Членами керівництва стали: д-р Генріх Ландесберг – колишній активіст, член керівництва «Б'ней б'ріт» у Галичині; д-р Освальд Кіммільман, д-р Едмунд Шерцер, інж. Нафталі Ландау, д-р Ісидор Гінсберг, Яків Хігер, Йосиф Гох, д-р Шимон Улам, д-р Марцелі Бубер, д-р Хаїм Зарвінцер²⁸, д-р Абрагам Зайденфрау²⁹. Усі вони мали великий авторитет і довіру в городян. З дозволу німців новоствореній організації передано «автономну владу» над єврейськими мешканцями Львова. Насправді ж Юденрат став виконавчим органом гітлерівського апарату управління євреями на підкореній території й був підпорядкований урядовцям німецької поліції та СС³⁰.

Юденрат мав розвинену структуру управління й складався з двадцяти трьох відділів, секцій та підвідділів, зокрема: фінансів, оподаткування, соціальний, постачання, праці, господарчий, охорони здоров'я, санітарний, юридичний, житловий, похоронний і підвідділ розподілу меблів (*Möbelausteilungen*)³¹. Під час переселен-

ня євреїв до «окремої єврейської житлової дільниці», тобто гетто, найбільш інтенсивно працювали підвідділ розподілу меблів і відділ постачання з комісією заощаджень та подарунків (так званою *Sachleistungskommission*, яку євреї називали *Raubkommission* – комісією грабунку). Її члени реkvізували з мешкань євреїв дорогі меблі, дивани, дзеркала та інші вартісні предмети, а тоді все це передавали як данину гітлерівцям. У такий спосіб силкувалися завоювати для себе прихильність німців, надіючись, що ті допоможуть їм пережити окупацію. Грабували також працівники господарчих відділів Юденрату.

У той час перенаселеному гетто допомагали відділи охорони здоров'я, санітарний і соціальний. З ініціативи працівників цих відділів відкрили лікарні на вулицях Кушевича та Замарстинівській, організували поліклініку, вели консультації для дітей із бідних єврейських родин на території міста, а потім також на території гетто, видавали дешеві обіди й провадили громадську кухню для найбідніших мешканців гетто.

Продуктивно діяв відділ праці. Уже під кінець липня 1941 року його співробітники склали список євреїв, придатних до роботи, й зазначили вікову групу та фах (основну професію). Виділено три вікові групи: до 16 років життя, 16–20 років, понад 20 років. Юденрат був зобов'язаний за якнайкоротший термін поінформувати владу про результати складання переліку. Цей перелік згодом став основою, на якій організовували робочі групи³². Пізніше, відповідно до вказівок окупанта, складено перелік осіб, зобов'язаних до щоденної роботи.

«Єврейську робочу силу» використовували на очищенні міської каналізації, прибиранні майданів та вулиць, ремонті електромереж,

будівництві житла для прибулих до Львова німців, у завантажувально-вивантажувальних роботах на залізничних станціях у місті та його околицях.

Створення Юденрату не запобігло дальшим погромам. Другий погром розпочався вранці 25 липня з подачі гітлерівців. Українські поліцаї та їхні помічники вривались у квартири, обкрадали й убивали невинних, переляканих мешканців-євреїв. Погром тривав до 28 липня 1941 року, а найбільше жертв принесли два перші дні. Загалом у ньому вбито понад дві тисячі осіб. Багатьох заарештували й помістили у львівські в'язниці, переважно в тюрму на вулиці Лонцького, звідки значну частину невдовзі вивезли до Пісків³³, що містяться за єврейським кладовищем на Янівській вулиці (нині це вулиця Шевченка), і там вивезених розстріляли³⁴. Серед убитих численну групу становили переселенці, що прибули до Львова з різних місцин, у тому числі й хасиди із Західної Галичини, хасиди з Бобова (містечко у Польщі. – Прим. ред.), а також родина рабина Гальберштама³⁵.

Керівництво Юденрату на чолі з д-ром Йосифом Парнасом 28 липня звернулося до львівських євреїв із закликом внести в касу Юденрату на вулиці Старотандетній, 2 (нині Мулярській) гроші й різноманітні коштовності, аби сплатити накладену на євреїв контрибуцію, що становила 20 мільйонів карбованців³⁶. У відозві зазначено, що сплату контрибуції розкладено на два рази. Першу частку, що становила 10 мільйонів, належало сплатити в міському банку до 2 серпня 1941-го, а другу – до 6 серпня 1941 року. Поінформовано також: якщо контрибуцію не сплатять до визначеного терміну, то влада влаштує репресивну акцію³⁷. У той час було заарештовано близько двох тисяч євреїв – відомих, шанованих у місті громадян – й визнано їх

заручниками. Решту євреїв охопила паніка. Кожен поспішав занести до вказаної каси якісь гроші, золоту чи срібну прикрасу, інший цінний предмет, ба навіть сімейну пам'ятку. Допомогу людям у сутузі подавали також представники польської й української інтелігенції. Вони безкорисливо віддавали євреям гроші, золото, не зважаючи на наслідки таких жестів. Ніби бували й випадки допомоги від німецьких офіцерів вермахту³⁸. Ось таким чином 2 серпня сплачено першу частину контрибуції.

Євреї сподівалися, що німці оцінять таку самовідданість і нарешті змилюються. Однак незабаром німці почали вимагати від Юденрату остаточного розрахунку по «боргу». Другу частину контрибуції заплатили 8 серпня 1941 року. Євреї внесли до німецького міського банку 1400 кілограмів срібла, чималу кількість золотих предметів та біжутерії³⁹. Вони вірили, що після сплати належного німецька влада визнає їхні старання й виявить хоч трохи людяности. Однак знову пересвідчилися, що нацизмові не властива людяність. Спійманих – близько двох тисяч заручників – німці не лише не звільнили, але, як пізніше виявилось, розстріляли усіх уже у перші дні після затримання, тобто під кінець липня 1941 року⁴⁰.

Варварство гітлерівців не знало меж. Ще наприкінці липня наказано, щоб Юденрат доручив похоронному відділу доставити нагробні плити з єврейського кладовища на виробничу базу відділу міського будівництва. Їх належало використати як матеріал для нових помешкань для німецьких солдатів і цивільних у Львові. Розпочалося нищення цвинтарів – останніх священних пам'яток львівських євреїв. Надгробки – мацеви – стали дешевим будівельним матеріалом. З них викладали хідники та дороги у Львові й інших містах дистрикту, а те, що

цінніше, вивозили до Німеччини⁴¹. У цьому святотатстві були змушені брати участь, під загрозою розстрілу, самі євреї – працівники похоронного відділу львівського Юденрату й члени робітничих груп – так званих *Arbeitseinsatz*.

Створення дистрикту Галичина

1 серпня 1941 року постав дистрикт Галичина, що охопив колишні польські воєводства – Львівське, Станіславівське, Тернопільське – і який увійшов у склад Генерал-губернаторства. Над дистриктом встановили цивільне адміністрування. Для євреїв це означало «перехід від масових убивств у регіонах, де наглядали військові, до екстермінації, згідно з директивами, які розробило відомство Гайнріха Гімmlера⁴². Того самого дня на львівських вулицях помістили плакати – розпорядження генерал-губернатора Ганса Франка «Про організацію адміністрування у дистрикті Галичина»:

I

1. Землі, приєднані на підставі декретів Фюрера від 17 і 22 липня 1941 року до адміністрації Генерал-губернаторства, тобто землі колишніх польських воєводств – Львівського, Тернопільського і Станіславівського, стають складовою частиною Генерал-губернаторства.

2. Вказані в § 1 землі утворюють один дистрикт відповідно до § 4 розпорядження про організацію адміністрування від 26 жовтня 1939 року.

II

1. На чолі дистрикту Галичина стоїть губернатор. Місце перебування губернатора – Львів.

2. Губернатором дистрикту призначено д-ра Ляша.

3. Губернаторові підпорядковується голова уряду губернатора, начальник СС і поліції. Організуючи адміністрування, губернатор керується указа-

ми, виданими для адміністрації керівництва дистриктів у Генерал-губернаторстві.

III

1. Дистрикт Галичина поділяється на окружні староства (*Kreishauptmannstadt*) і міста окружного підпорядкування (*Kreisfreistadt*). На чолі староства стоїть окружний староста (*Kreishauptmann*), на чолі міста окружного підпорядкування – міський староста (*Stadthauptmann*).

2. Під час організування окружних староств слід керуватися розпорядженнями, виданими в Генерал-губернаторстві.

IV

Урядовою мовою в дистрикті Галичина є німецька. Допустимі українська і польська мови.

V

Укази та інші юридичні акти належить оприлюднювати німецькою, українською і польською мовами.

VI

Положення та закони, які були досі чинні, втрачають силу, якщо вони суперечать адміністративним розпорядженням німецької влади.

VII

Розпорядження, які видав головний військовий комендант, а також його місцеві представники, матимуть силу, якщо не втратили свого значення у зв'язку з введенням Галичини у склад Генерал-губернаторства.

VIII

Цей указ набуває чинності 1 серпня 1941 року о 12.00.

Генеральний губернатор
Ганс Франк
Львів, 1 серпня 1941 р.⁴³

Від часу опублікування цього указу генерального губернатора юридична сила всіх антисемітських розпоряджень, чинних у Генерал-губернаторстві, поширилася на територію дистрикту Галичина. Євреїв позбавили всіх політичних і громадянських прав. Цих людей можна було безкарно обкрадати, змушувати виконувати будь-яку роботу, депортувати, знущатися з них і вбивати. У липні та серпні 1941 року лише в дистрикті Галичина відкрито для євреїв дев'ять таборів примусових робіт (у Львові, Винниках, Острівці, Куровичах, Якторові, Лацках, Плюхові, Дрогобичі й Бориславі). У вересні й жовтні створено наступні шість великих таборів, зокрема Янівський у Львові. Там євреїв примушували працювати 12–14 годин на добу. Знущалися з них, а згодом убивали. На місце убитих швидко доставляли наступних, схоплених в облавах.

Окрім таких таборів, влаштовували й концентраційні – для взятих у полон советських солдатів, а також перехідні – для людей інших національностей.

Недотримання елементарних прав людини, голод, ненастанне знущання, побої та розстріли були головною причиною масової загибелі в'язнів у таборах праці й у гетто⁴⁴.

На початку серпня губернатор дистрикту д-р Карл Ляш видав низку розпоряджень, які значно погіршили становище євреїв. Щодня їх грабували й убивали. У місті тривали масові облави. Не було дня, щоб у якійсь дільниці Львова когось не зловили. Заарештованих переважно доправляли до Пісків або на околиці села Лисиничі й там їх позбавляли життя. Інколи «щасливців» – молодих і здорових – переводили до таборів примусових робіт.

20 серпня 1941-го група есесівців і німецьких жандармів гуртом із українськими поліцая-

ми з'явилася в лікарні гетто на вулиці Кушевича. Вони оголосили медичному персоналу, що всіх хворих, які можуть ходити, перепроводять до іншої лікарні, а лежачих пацієнтів почали убивати на місці, дітей же – демонстративно викидати через вікна на поставлені біля будинку автомобілі й на брук. Групу хворих, призначених для «іншої лікарні», вивезли до Пісків і Лисиничів, де всіх розстріляли разом із частиною персоналу. Цього дня гітлерівці вбили понад 400 осіб⁴⁵.

Убивство євреїв супроводжувалося організованим пограбуванням їхнього добра. Для цього використано відомство опіки (*Treuhandstelle*). Ця інстанція відала не тільки державним майном, яке опинилося «без власника», але й здійснювала реєстр і конфіскацію всього майна євреїв. Співробітники *Treuhandstelle* обходили квартири, робили опис, а тоді забирали все, що становило для них якусь цінність. Особливо старалися, щоб євреї віддавали місцеву та закордонну валюту й усі коштовні предмети – наприклад, килими, дорогі меблі, кришталь тощо⁴⁶.

Створення львівського гетто

На початку вересня 1941 р. у Львові поширилася новина про виділення спеціальної дільниці для євреїв. 18 вересня губернатор Карл Ляш, беручи участь у господарчій конференції у Львові, сказав:

«Євреїв треба усунути з політичного та економічного життя. У зв'язку з тим створять спеціальне місце задля ізоляції євреїв. Найближчим часом будемо їх переселяти»⁴⁷.

На територію гетто визначено невпорядковану дільницю міста – за залізничною лінією Львів – Тернопіль (вулиці Замарстинівська і Знесіння, частини вулиць Варшавської, Пел-

тевної та інших). У район, де досі мешкало близько 25 тисяч осіб, здебільшого бідноти, тепер належало переселити понад 136 тисяч євреїв.

Антисемітська нагінка, яка на той час набрала розмаху в місцевій пресі, радіо й прокламаціях, повинна була ідеологічно підготувати суспільство до ізолювання євреїв у гетто, викликати настрій загальної неприязні до них, створити образ євреїв як ворогів громади, пояснити користь від їх відокремлення, викоренити співчуття до їхньої долі, а найважливіше – забезпечити безкарність злочину. По-гьоббельсівському євреїв звинуватили за вибух Другої світової війни, за ритуальні вбивства дітей, крадіжки харчів, поширювання хвороб і таке інше.

Гітлерівські пропагандисти та колаборанти з місцевих профашистських газет публікували антиєврейські промови, статті й книжки, які закликали читачів до анисемітських «акцій». Атмосфера в місті дуже швидко дозріла до найвигіднішого часу формально «виділити район» для львівських євреїв. 6 листопада 1941 року губернатор Ляш і міський староста Ганс Куят⁴⁸ видали указ про створення гетто й про обов'язкове переселення до нього всіх євреїв із міста упродовж одного місяця⁴⁹. Переселенню підлягало понад 136 тисяч осіб. На території, призначеній для гетто, було близько 250 дво- і триповерхових будинків, а також 50 чотири- і п'ятиповерхових. Їх мешканці мали переселитися у будинки, які вивільнили євреї⁵⁰.

Юденрат звернувся до губернатора з проханням збільшити площу створеної «єврейської дільниці», допомогти в будівництві бараків для переселенців, звільнити Юденрат од відповідальності за переселення й подовжити термін

переселення до весни 1942 року. Однак це прохання залишилося без відповіді⁵¹.

Переселення розпочалося 24 листопада 1941 р. Перш, ніж покинути свої помешкання, євреї повинні були описати своє майно, яке, звичайно ж, мусили полишити. Робили цей опис на спеціальних формулярах, у двох примірниках і віддавали у Міське управління нерухомості. Із собою дозволялося забрати тільки необхідні речі. Позбавлені останньої власності, люди покидали своє житло, щоб шукати нового притулку в гетто. За переселенням наглядали німецькі та українські поліцаї й есесівці. Биття й приниження було їхнім головним способом підтримувати дисципліну. «Квартири» й інші приміщення в гетто розподіляли працівники житлового відділу Юденрату, а свої рішення приймали залежно від величини одержаних хабарів. На одного переселенця мало припадати 2 кв. м житлоплощі, але й цієї «норми» не дотримувалися. В одній квартирі мешкали 15–20 осіб і спали на чотири- чи п'ятиповерхових ліжках. Разом проживали люди, що не знали одне одного, часто різні характером і способом життя. У багатьох житлах не було електроенергії, водопостачання та каналізації. На третій день переселення постала загроза спалаху епідемії тифу. Це змусило старосту тимчасово припинити цю акцію. Попри те, до кінця 1941 року більшість львівських євреїв оселилася в гетто⁵².

Частина євреїв – передусім освічені фахівці, працівники німецьких військових і промислових підприємств, науковці, яких протегували конкретні особи (переважно власники німецьких фірм) – діставала дозвіл тимчасово залишатись у своїх домівках поза гетто. Тут може стати прикладом Максиміліан Гольдштейн – видатний знавець нумізматики та етнології,

засновник Львівського єврейського музею. До весни 1942 року він міг жити і працювати поза межами гетто завдяки клопотанню Іларіона Свенціцького – українського вченого, доцента Львівського університету імені Яна Казимира⁵³.

З перших днів окупації гітлерівці застосовували специфічну ієрархію поділу суспільства на «привілейованих» і «непривілейованих». Найвище місце в цій ієрархії посідали німці, за ними йшли фольксдойчі, українці, поляки, а на останньому місці – євреї. У гетто лінія поділу суспільства проходила між двома групами – «придатних» і «зайвих». Привілейованими були, між іншим, спеціалісти в галузі техніки, ремесла та медицини. Певні пільги мали працівники військових та цивільних підприємств – власності німців, а також співробітники тих фірм, які працювали для німецької армії. Деяку свободу мали також діячі Юденрату, але й вони поділялися на більш і менш привілейованих. До першої групи належали члени Єврейської ради, гірше стояли чиновники відділів постачання, праці та житлового. У найгіршому становищі перебували особи вільних професій – люди науки й культури. Були серед них такі, що мали так звані тверді посвідки про роботу, – ці документи давали власникам часткову недоторканність; були й такі, що мали «м'які», – ось ці посвідки нічого не забезпечували. Нижче стояли такі, що не мали посвідок про роботу, однак і ці люди поділялися на різні категорії: одні мали до розпорядження кошти на купівлю фальшивих документів, інші не мали нічого – ні роботи, ні грошей, ані посвідки. Саме вони стали першими жертвами вивезення до Пісків чи до таборів, що на практиці означало те саме – смерть.

Серед «привілейованих» євреїв особливе місце належало членам Єврейської поліції

порядку (*Jüdische Ordnungspolizei*)⁵⁴, створеної на підставі наказу начальника німецької міської поліції безпосередньо перед переселенням євреїв до гетто. Спочатку вона налічувала 500 осіб, але вже за перші місяці 1942 року це число зросло до 750⁵⁵. Єврейським поліцаям не видавали вогнепальної зброї, єдиним їхнім озброєнням були гумові палиці. Носили ці поліцаї темно-блакитні шапки з червоними околицями, блузи з емблемою зірки Давида та з написом «*Jüdische Ordnungspolizei*». Взамін за певні привілеї єврейська поліція була зобов'язана брати участь у всіх кривавих діяннях гітлерівців. Рабин Давид Кагане, наочний свідок вчинків єврейських поліцаїв, писав:

«Єврейська поліція була органом Юденрату, але накази та вказівки діставала від начальника міської поліції д-ра Ульріха й від уповноваженого гестапівцями в гетто – Манфреда»⁵⁶.

Одним із керівників Єврейської поліції порядку був Крумгольц, відомий у Львові своєю жорстокістю. Він підбирав подібних до себе негідників і разом із ними опускався до грабунку й убивств євреїв. Крумгольца вбила одна з його жертв – доведений до відчаю столяр⁵⁷.

Незважаючи на те, що єврейська поліція формально підпорядковувалася Юденратові, фактично вона підлягала начальникові міської поліції Ульріху та двом уповноваженим у гетто – Манфреду⁵⁸ й Антонові Зіллеру. Насправді це вони керували Юденратом, який був лише «виконавчим органом» гестапо.

Обов'язком Юденрату було, на вимогу німців, щодня доставати певну кількість робітників. Євреї працювали на німецьких підприємствах, виконуючи замовлення гітлерівської влади. За свою працю, як правило, не отримували платні. Заклади містились і на території гетто, і поза ним. Хворих або виснажених працівни-

ків наглядачі відсилали до табору праці в Пісках, що загалом означало смерть.

У гетто були в'язниці – на вулиці Джерельній, 45 і на вулиці Вайсенгоффа (у районі вул. Замарстинівської і Хемічної. Тепер не існує), діяв кримінальний відділ Єврейської поліції порядку. Стражниками там служили єврейські й українські поліцаї, а їхні в'язні стали першими жертвами геноциду.

На початку 1942 року в тюрмі на вулиці Вайсенгоффа перебувало багато євреїв, що не мали посвідок про роботу. Була серед них дванадцятирічна Яніна Гешелес – дочка Генріха Гешелеса, редактора львівської єврейської газети «*Chwila*», убитого на початку липня 1941 року. Їй поталанило вижити й після війни дати свідчення про умови в цій в'язниці:

«Завели нас до тюрми на вулиці Вайсенгоффа, до маленького приміщення, де вже сиділо на підлозі шістдесят осіб – одне на одному, жінки, діти й чоловіки. (...) За їжу для в'язнів платив кожен, тож ніхто не був голодний, але ані мамуся, ані я нічого не могли взяти до рота. У камері було гаряче від поту й задухи, дарма що 22 лютого. У кутку стояв дірявий цебер на нечистоти, у який справляли потребу чоловіки та жінки. Той, хто мав знайомого або заплатив сто злотих, такого виводили на подвір'я»⁵⁹.

Усі працівники німецьких підприємств одержували посвідки про роботу й продовольчі картки. На ці картки щотижня видавали 1400 грамів хліба, 200–400 грамів борошна з висівками, т. зв. *Judenmehl* – єврейська мукá. Інколи німці виділяли грамів двісті жиру та двісті п'ятдесят грамів мармеладу. У грудні 1941-го, у відповідь на клопотання Юденрату всім євреям, що працювали на німецьких підприємствах, видали по двадцять п'ять кілограмів картоплі. Інші ж мусили самі нелегально роздобути запас кар-

топлі на зиму – наприклад, купити її на чорному ринку, де ціна була у 15–20 разів більша, а сама купівля – дуже ризикована. Усі, що старалися потайки занести в гетто споживчі товари, ризикували життям. Спійматися – таке загрозувало висланням до концтабору або розстрілом на місці.

Наприкінці 1941-го в гетто запанував голод. Люди масово гинули повільною, болісною смертю. А в грудні там спалахнула епідемія тифу. Голод і хвороби стали тоді головною причиною багатьох сконів, передусім серед бідноти⁶⁰.

Перед Новим роком у гетто влаштували акцію ліквідації безробітних. Есесівці разом з єврейськими та українськими поліцейськими ходили від дому до дому й перевіряли в мешканців їхні посвідки про роботу. Тих, що не працювали, переважно літніх людей та жінок, гітлерівці й їхні помічники забирали з собою. Заарештованих убивали в Лисиничах та Пісках. Частина затриманих кинули в міські тюрми – на вулиці Пелчинській, де резидувало гестапо, й на вулиці Лонцького. У цій грудневій акції більшість схоплених становили жінки.

Тимчасом у гетто далі ширилися хвороби й голод. Члени єврейської соціальної допомоги на чолі з д-ром Нафталі Ландау та д-ром Максом Шефлером не мали ніякої можливості допомагати приреченим умерти, бо не вистачало коштів. Отож звернулися до міської влади з проханням збільшити достачання картоплі й ліків до гетто. Німці відповіли, що соціальна допомога євреям – це справа самих євреїв⁶¹.

Щоб хоч якось допомогти зголодованим, Юденрат організував громадську кухню, яка раз на день давала поживу найнужденнішим. Однак ця допомога була недостатня, бо в гетто бракувало основних харчових продуктів. Доводилося добувати їх напівлегально – на чорному

ринку, за кошти, які Єврейська рада збирала в заможних євреїв. Вилазки поза межі гетто завжди були пов'язані з величезною небезпекою.

Юденрат також старався допомагати в'язням таборів праці – євреям зі Львова та інших міст колишнього Львівського воєводства. У грудні 1941 року єврейська інтелігенція заснувала Комітет допомоги арештантам таборів. З ініціативи інспектора єврейської поліції (точніше – Єврейської служби порядку, *Jüdische Ordnungsdienst*) Нарцизфельда⁶², а також завдяки допомозі відомих і всюди шанованих Бекермана, Гоффштетера, д-ра Філіппова, Брауна, Бекера та інших, цей комітет реорганізовано. Його члени доклали чимало сил, щоб запобігти ласки в німецьких начальників таборів і могли передавати в'язням невеликі пачки з харчами. Вдалося навіть викупити декого з таборів. Однак таких щасливців було небагато. Усі члени комітету загинули під час так званої великої серпневої акції 1942 року.

20 грудня 1941-го в гетто почалася кампанія збирання хутра, вовняної одежі та інших теплих речей, які слід було передати німецькій армії. Відповідальним за це збирання став референт гестапо в єврейських справах штурмбанфюрер Еріх Енгельс. Він поставив вимогу, щоб кампанію провадили керівники Юденрату з допомогою єврейської та української поліції, бо інакше із міста виселять усіх євреїв. Отож Юденрат звернувся до євреїв з проханням віддати всі хутряні й вовняні убори до кінця року. Однак жителі гетто не могли віддати серед зими свої єдині теплі речі. Унаслідок на початку 1942-го єврейські та українські поліцаї почали самі збирати одяг. Вривалися в оселі й забирали все, що мало якусь вартість або попросту впало їм в око. 4 січня д-р Адольф Ротфельд від імені Юденрату знову закликав, щоб до 10 січня

віддати всі хутряні шапки, куртки, вовняні светри, шкіряні зимові чоботи, які мали надійти солдатам Рейху. Причому зазначив: якщо у єврея знайдуть зимову одягу, то його розстріляють⁶³.

Уранці 5 січня жителі гетто квапилися до відділків єврейської поліції. Підпорядковуючись наказу гітлерівців, віддавали останню зимову одягу й шкіряне взуття. Збирання закінчилося за п'ять днів.

16 січня 1942 року міський староста оголосив наказ №51 «Про збір і реєстрацію єврейських предметів внутрішнього вжитку і майнових цінностей із звільнених жител»⁶⁴, а 21 січня оголошено наказ №52, який запроваджував заборону євреям виходити на вулиці гетто після 20.00. Порушення цих наказів загрожувало висланням до таборів праці, але від такого ще можна було вберегтися – за великий хабар⁶⁵. Кожна новина про наказ, що має вийти, будила страх мешканців гетто.

Тимчасом по гетто пішла чутка, що найближчими днями знову почнуть контролювати посвідки про роботу, що всіх безробітних заарештують і вивезуть із міста. Ті, що не працювали, стали масово зголошуватися до Юденрату з проханням дати хоч якесь заняття, хай навіть і безоплатне, аби тільки відповідна посвідка була. Але Юденрат не міг їм допомогти, бо якраз ліквідовано відділ праці. Його функції перейняло новостворене Єврейське бюро праці при міській владі, а керівником став німець Пауль Вебер. Юденрат був зобов'язаний щодня передавати йому визначений контингент робочої сили, ну, а Вебер розпоряджався переданим на свій розсуд. Він мав необмежену владу над робітниками; міг карати й прощати, посилати до таборів праці й залишати (найчастіше за хабар) на роботі в гетто⁶⁶.

У лютому 1942 р. губернатор дистрикту Галичина Карл Ляш наклав на євреїв ще одну контрибуцію, однак Юденрат не міг її стягти, бо люди вже нічого не мали. Невдовзі виявилося, що Ляша заарештували за привласнення частини єврейського майна. Новим губернатором став д-р Карл Вехтер, який у 1934-му був співучасником гучного вбивства канцлера Австрії Енгельберта Долльфуса. Начальником усіх відділів поліції та СС призначили бригаденфюрера СС Фрідріха Кацманна, а начальником міської поліції – д-ра Ульріха, який керував також єврейською поліцією. Посаду міського голови обійняв німець Егон Геллер. За посередництвом гестапівця Манфреда він керував також Юденратом. Манфред вважався комендантом гетто. Тільки з його згоди Юденрат міг організувати якусь соціальну допомогу – наприклад, видавати безплатні обіди для найнужденніших, поліпшити роботу санітарної служби чи сприяти єврейським лікарям та охочим у боротьбі з епідемією тифу. Важливу роль у двократному подоланні такої епідемії відіграв польський учений – професор Рудольф Вайгль, який керував Інститутом боротьби з тифом (*Institut für Fleckfieber und Virusforschung des O.K.H.*), де вели дослідження й виробляли вакцину проти плямистого тифу. Цю вакцину посилали для німецької армії, але водночас, за допомогою вояків Армії крайової, доставляли її в гетто. Завдяки цьому вдалось опанувати епідемію⁶⁷.

Деякі чиновники Юденрату намагалися запровадити навчання дітей, письменники та митці запроваджували в гетто замічник культурного життя, влаштовували літературні вечори. Все це діялося напівлегально й було небезпечно як організаторам, так і учасникам, адже будь-які збори чи сходи стояли під заборонаю.

У лютому 1942-го Юденрат оголосив рестрацію всіх ремісників і фахівців різного профілю⁶⁸. Тоді ж засновано спеціальні підприємства під керуванням німців, де трудилося багато ремісників-євреїв. Знайшли там заняття також представники єврейської інтелігенції, люди розумової праці, що, надіючись вижити, подавали себе за ремісників, на яких саме тоді був попит.

28 лютого 1942 року оголошено ще один наказ міського старости. Зокрема, в цьому документі сказано, що єврейська житлова дільниця – це місце перебування тільки євреїв і під страхом смерті їм забороняється перебувати в місті⁶⁹. Тоді ж із ширшим розмахом, ніж було досі, велися облави й арешти. Почали вилучувати й єврейських громадян тих держав, що були у стані війни з Німеччиною (тобто людей з американськими, панамськими та канадськими паспортами). Спершу затриманих чужоземців тримали під арештом у Львові й Дрогобичі. У березні–квітні 1942-го більшість їх вивезли до концентраційних таборів, а частину розстріляли на території Янівського концтабору і в Лисиничах⁷⁰.

Депортаційні акції в березні й квітні 1942 р. Допомога «Праведників»

На початку весни 1942 року гітлерівці разом із приспінниками почали готуватися до ліквідації євреїв у гетто Львова та інших міст дистрикту Галичина. 8 березня до голови Юденрату Генріха Ландесберга прибув представник міського гестапо штурмбанфюрер Еріх Енгельс із вимогою скласти список людей, яких належить послати на Полісся – осушувати болота. Принагідно закинув Ландесбергові, що той обманує німецьку владу, адже в гетто, за даними гестапо, є 92 тисячі осіб, а Ландесберг і Юденрат подають відомості, з яких випливає, що не біль-

ше, ніж 76 тисяч. Енгельс наполягав, щоб 16 тисяч осіб, які становлять цю різницю, направити на роботи в інших регіонах дистрикту. Причому обіцяв голові, що люди будуть живі і здорові, а під час переїзду їх супроводжуватимуть медики, які в разі потреби подадуть першу допомогу. Запевнив також, що на місці, на Поліссі, вже приготовано бараки для новоприбулих робітників. Керівництво Юденрату усвідомлювало, що ці обіцянки брехливі, й намаглося різними способами відтягнути виконання акції. Сам Ландесберг просив гестапівців перенести термін переїзду на квітень, коли потепліє. Вони, однак, на те не пристали, ствердивши, що вже споряджено вагони й зібрано харчі. Отож призначили здійснити цю акцію 15 березня. Голова Юденрату вирішив звернутися до начальника міської поліції (*Schutzpolizei*) Ульріха, а тоді до командувача СС і поліції – генерала Фрідріха Кацманна й попросити, щоб вивезення людей відкласти на квітень. Три дні Ландесберг надаремно домагався зустрічі з Кацманном, а той відмовляв. У цей час співробітники Юденрату під наглядом гестапівців готували списки людей, яких мали вивезти «на роботи». Примушений німцями, 12 березня 1942 року Ландесберг підписав розпорядження про вивезення 15 тисяч осіб на роботи «в інших районах Генерал-губернаторства»⁷¹.

Вранці 14 березня в гетто вступили німецькі шуц-поліцаї⁷². Гуртом із єврейськими і українськими поліцаями вони виволювали євреїв із помешкань. Чотири дні тривало полювання у львівському гетто. Людей заганяли на так звані збірні пункти, зокрема до колишньої школи ім. Яна III Собеського, переоблаштованої в гетто на в'язницю, і на залізничну станцію Підзамче. Переважно ж схоплених запроваджували на станцію Клепарів, що на вулиці

Янівській, де стояли приготовані вагони для худоби, у які впихали по 100–120 осіб. Коли вагони були вже напхот напхані, їх замикали, забивали дошками, а на додачу все це забезпечували колючим дротом. Люди були певні, що їдуть на роботу. Насправді ж їх повезли до табору в Белжці⁷³, а там відразу ж поморили всіх у газових камерах⁷⁴.

У Державному архіві Львівської області збереглися численні документи стосовно депортаційних акцій у березні, квітні та серпні 1942 року. В одному з них читаємо, що так звана перша березнева акція розпочалася 14-го числа. У ній брали участь німецькі шуцмани, українські поліцаї з I, II, IV і VIII комісаріатів, а також група єврейських поліцаїв⁷⁵. Закінчилася вона 18 березня. По п'яти днях виявилося, однак, що контингент смертників – неповний. Знову почалися облави, криваве полювання на людей – друга березнева акція. Шуцмани, українські та єврейські поліцаї ще раз перешукували оселі жертв. Людей виганяли на вулиці, шикували в колони й провадили на залізничні станції – Клепарів і Підзамче. Деяких молодих і здорових відправляли до Янівського табору, тоді ще табору примусових робіт⁷⁶.

У рапортах начальника української поліції майора Володимира Путилея є запис:

«Інформую, що під час акції 25 березня [1942 р.], яка тривала від 8.00 до 18.00, поліцаї цих шести комісаріатів, що брали в ній участь, зловили 2257 євреїв»⁷⁷.

Дізнаємося також, що учасниками акції були 22 українські поліцаї, 12 німецьких і 10 єврейських⁷⁸. А 27 березня співробітники всіх комісаріатів української поліції доставили до збірних пунктів 1648 євреїв. 30 березня поліцаї з IV комісаріату відвели 118 євреїв до в'язниці в колишньому ліцеї ім. Яна III Собеського⁷⁹. За на-

ступні три дні поліцаї з II комісаріату доставили до збірних пунктів 1580 євреїв, у тому числі 389 – 31 березня, 906 – 1 квітня і 285 – 3 квітня⁸⁰.

Про ці дні рабин Кагане згадував:

«Два тижні перед Пасхою розпочалася акція. (...) Почалося з найбільш вразливих людей. (...) На вулицю витягали літніх людей, дітей, а найбільше жінок – старих і молодих. Кожному дозволялося взяти з собою тільки необхідні речі»⁸¹.

Акції не припинялися й під час святкових днів Пасхи. Про це свідчать згадані доповіді й рапорти майора Путилея, які він передавав Ульріхові та Кацманнові. З них випливає, що євреїв забирали як із домівок, так і з синагог. Багато хто був у талесі⁸² й з молитовником у руці. Упродовж 14 днів акції з Клепарова до Белжця відіслано близько десяти поїздів з майже 15 тисячами людей⁸³.

Друга березнева акція тривала загалом до 2 квітня 1942 року. Наступного дня Кацманн покликав до себе Ландесберга й повідомив, що таких акцій більш не буде, бо не можна позбавляти підприємства робочої сили. У місті поменшало євреїв, натомість побільшало робочих місць і вільних помешкань, отож відтепер єврейське населення «може спокійно спати»⁸⁴.

По п'яти днях зондеркоманда, складена з есесівців і шуц-поліцаїв, повторила депортаційну акцію. На цей раз (5–6 квітня) схоплених людей не повезли до Белжця, а розстріляли за містом – у так званих військових частинах Львова, де перед війною були казарми й стрільбища. Тепер уже вбивство вчинили вояки вермахту на чолі з комендантом міста Баухом. Про цей випадок розповів на одному з процесів німецьких воєнних злочинців Ріхард Вернер із 455 полку, звинувачений за масові вбивства львів'ян:

«6 квітня 1942 року комендант Львова полковник Баух наказав розстріляти 6 тисяч євреїв, щоб помститися за вбивство німецької сестри-жалібниці з Червоного Хреста. (...) Ми вивезли з гетто людей групами по 50 чоловік до північної частини стрільбища, а охорону становили служби СС, СД, солдати 455 і 336 полків, а також місцеві українські поліцаї. Вивозячи євреїв із гетто, ми не робили ніякого добору й не зважали на стать жертв. Я особисто відпровадив шість таких груп по 200 осіб у кожній. Стратили цих людей 6 і 7 квітня 1942 року в північній частині стрільбища. Кожну колону пильнували 12 солдатів, озброєних автоматами. Коли чергова колона прибувала на стрільбище, обер-лейтенант Фрідлер командував, щоб усі роздяглися, тоді їх підводили до рову і зблизька розстрілювали. (...) Розстріл влаштували так, що люди з новоприбулої колони засипали землею трупи розстріляних раніше. (...) У ті дні розстрілом керували Фішер і гауптфельдфебель Моцерсбергер – обидвоє з 455 полку»⁸⁵.

Депортаційні акції у березні та квітні показали, що гітлерівці провадять планову політику знищення євреїв і ні на кого, ні на що не зважають. У той час євреї ще не знали про постанови уряду Третього Райху, прийняті 20 січня 1942 року у Ваннзее (передмістя Берліна), «Про остаточне вирішення (*Endlösung*) єврейського питання», однак їх наслідки вже відчули на практиці.

Чимало євреїв, переважно асимільованих, пробувало вибратися з гетто й знайти прихисток на «арійському боці». Для такої справи вони мали роздобути «арійські» документи й перебраться в інші місця краю, де могли б пережити окупацію як поляки чи українці. Це був спосіб і шанс тільки для небагатьох – тих,

що мали «арійський» вигляд і когось, хто міг би їм допомогти. Більшість євреїв мусила шукати інші можливості порятунку. Деякі молоді, енергійні й відважні втікали з гетто до лісу й добиралися до Карпат. Ті теж потребували чиеїсь допомоги, а таких, що ризикували життям задля порятунку євреїв, було небагато. Наслідком порушення заборони допомагати євреям найчастіше був розстріл⁸⁶. Попри те, знаходилися герої, які важили життям – своїм і родичів, щоб рятувати євреїв. Допомагали – як тільки могли: годували, ховали від поліцаїв, колаборантів і сусідів-донощиків. Допомогу подавали польські й українські інтелігенти, священники, робітники та селяни, словом – люди з усіх суспільних прошарків. З численних архівних документів випливає, що на території Західної України (дистрикту Галичина) гітлерівці розстріляли багатьох, що спробували порятувати євреїв⁸⁷.

Відомо про діяльність Климентія Шептицького, який доводився братом митрополитові Андрею, настоятельки монастиря студиток Олени Вітер, монахів та священників Греко-Католицької Церкви й Римо-Католицької Церкви. Отці виписували фальшиві метрики хрещення, рятуючи таким чином сотні єврейських дітей⁸⁸. Серед дітей, врятованих в Унівському греко-католицькому монастирі, був Адам Даніель Ротфельд, згодом професор, міністр закордонних справ Польщі, батьків якого розстріляно після того, як на них доніс сусід⁸⁹.

Важко перелічити всіх, що під час окупації щиро й милосердно поставилися до приречених на смерть. Був серед таких великодушних й Омелян Масляк, мій тепер уже покійний приятель, за часів окупації директор міської бібліотеки у Львові. У своїх книгосховищах він тримав кількадесятьох євреїв. Коли співробітник-

колаборант закинув Омелянові, що, мовляв, ти, українець, допомагаєш євреям, той відповів: «Передусім я людина, а допіру тоді українець».

Великим героїзмом відзначилася дрогобицька вчителька Марія Струтинська, яка під час війни врятувала 13 євреїв, зокрема 5 дітей⁹⁰.

У Львові кількасот поляків приховувало євреїв у підвальних сховищах, у гаражах, на горіщах, на городніх ділянках і на цвинтарях. Прикладом є Зигмунт Франковський, який разом із родиною збудував спеціальний бункер для євреїв – під грядками свого саду на вулиці Бічній Джерельній⁹¹.

Видатного вченого, історика єврейського права, професора Кароя Корані переховувала асистентка-полька, що після війни стала його дружиною, а інший польський учений – професор Леон Гальбан ховався в жіночому римокатолицькому монастирі на вулиці Театинській (тепер вулиця Кривоноса)⁹². Ці два науковці перед війною були викладачами Львівського університету імені Яна Казимира, а після неї стали професорами польських університетів.

Два роки поспіль на волоску висіло життя як родини Юлії Щепаняк, так і вісьмох євреїв, яких Юлія разом із чоловіком видобула з бориславського гетто й переховувала у своєму домі⁹³.

Сава й Ксенія Миронюки врятували кілька єврейських сімей, дали їм дах над головою й шмат хліба⁹⁴.

Марія й Іван Совала зі Східниці переховували у своєму льоху кількох жінок з дітьми. Хтось доніс про це німцям. Чоловіка та жінку заарештували й вислали до концентраційного табору, а спійманих євреїв убили в Белжці⁹⁵.

Д-р Володимир Соколовський зі Львова (після війни у США) врятував кількох єврейок, що втекли із львівського гетто.

Сім'я Марії Маслянкевич із Самбора врятувала майбутнього професора Варшавського університету, відомого критика польської літератури – Артура Зандауера⁹⁶. Так само чинили Данута Новаковська, Петро Гук, подружжя Міштаків зі Львова й багато-багато інших⁹⁷.

Звання «Праведник народів світу», яке надають у Єрусалимському інституті «Яд Вашем», дістали також німці. Велику групу бориславських євреїв урятував директор німецької фірми «Бескіден ердель» Бертольд Байц.

Тут неможливо перерахувати всіх «Праведників». Однак приклад цих кількох великодушних людей переконливо свідчить, що співчуття все ж таки брало гору над страхом. Ті, що, ризикуючи своїм життям, несли поміч цькованим євреям, рятували людей, а тим самим, як виголошує Талмуд, «рятували все людство».

«Малі» акції у червні – липні 1942 року

Після березневих та квітневих депортацій і розстрілів у львівському гетто настав короткий час відносного спокою. Багато хто ще оплакував своїх найближчих людей, але життя точилося далі.

Тимчасом гітлерівці підготували нові екстермінаційні акції. Напередодні вони вжили деяких заходів, щоб приспати пильність і створити видимість нормального життя в гетто.

Несподівано комендант гетто дозволив євреям влаштувати концерт, на якому солістом був старший вахмістр Єврейської поліції порядку Віллі Кац, відомий із виступів по радіо. Концерт відбувся у залі ради старійшин Юденрату, про що повідомив єврейський бюлетень «*Mitteilungen für die jüdische Gemeinde*»⁹⁸.

Арешти і облави хоч і тривали далі, але траплялися рідше і з меншим розмахом.

Євреї почали звикати до депортацій, розстрілів на вулицях і грабунків. Уже нікого не дивувало, що в тому чи іншому районі гетто чи всього міста, в таборах праці (Янівському, Сокольницькому, Чвартаківському, Винниківському, Великолацькому та інших) гинули невинні люди. Такий стан справ вони вважали неминучим і заспокоювали самих себе. Хотіли вірити, що нацисти позбулися всього лише безробітних – так званого непродуктивного елементу. Мали надію, що працівників та їхніх родин не чіпатимуть, адже під час війни потрібна робоча сила. Сподівалися, що їх використовуватимуть, бо ж це відповідає економічним інтересам німців⁹⁹. Нове, обнадійливе становище відчутно приспало пильність євреїв. Тепер кожен дбав тільки про те, щоб якнайшвидше знайти роботу й одержати посвідку про зайнятість.

З ініціативи господарчого відділу міської влади заступник міського старости Геллера – д-р Райсп, який водночас мав управляти міськими майстернями (Städtische Werkstätte)¹⁰⁰, і начальник господарчого відділу Юденрату Давид Шехтер очолили становлення цих майстерень. Єврейські ремісники, вірячи, що сумлінна праця на німців убереже життя, передали для міських закладів праці швейні машини, різноманітні знаряддя та матеріали. Гарували від ранку до пізньої ночі, по 12–14 годин на добу¹⁰¹. Ось так працювали тисячі жителів гетто, у тому числі й висококваліфіковані фахівці. Ремісники, їхні молодші та старші помічники, письменники, публіцисти, композитори, музиканти, актори та інші люди культури... Всі шукали можливості влаштуватися в міських майстернях, бо робота давала надію вижити. Багато хто знайшов заняття у відділах фірми В. Креміна та філії берлінської фірми І. Шварца – на території гетто.

Щоб дістати роботу, люди платили великі гроші посередникам, витрачали останні гроші, бачачи в цьому єдиний порятунок. «Праця і тільки праця вас порятує» – так звучало головне пропагандистське гасло Райспа, Давида Шехтера, а також гестапівців – Шмідта і Манфреда. Не раз обіцяли, що зайнятих на роботі не чіпатимуть до кінця війни. Люди хотіли вірити і вірили у запевнення німців та чиновників Юденрату. Тим більшими були несподіванка й переляк, коли вранці 24 червня 1942 року до гетто раптово прибули відділи СС (*Rollkommando, Vernichtskommando*). Вони почали обшукувати будинки. Виганяли з них усіх, насамперед старих людей, жінок і дітей. Того дня есесівці заарештували понад дві тисячі осіб¹⁰² і під конвоєм доправили їх до Янівського табору. Там поділили затриманих на групи й відвели на місце страти – у так звану Долину Смерти, де на них нацькували спеціально навчених псів. Кого не зажерли собаки, того застрілили¹⁰³.

Наступного дня гітлерівці вивезли кількадесятьох вихованців дитячих садків на вулицях Алембеків (нині – Таманська) і Джерельній. Усіх дітей убили й закопали в гуртовій могилі, у піщано-гравійному кар'єрі біля Лисиничів¹⁰⁴.

Нецілий місяць по тому, 16 липня, оголосили нове розпорядження начальника СС і поліції дистрикту генерала Фрідріха Кацманна: до кінця серпня всі, що не євреї й мешкають на терені гетто, мусять випровадитися за його межі. Натомість євреїв зобов'язали переселитися в гетто до кінцевого терміну – 7 серпня 1942 року¹⁰⁵. Ця дільниця опинилася під особливим наглядом. Входити в гетто й виходити з нього можна було тільки вдень і тільки групами у супроводі гестапівців та есесівців.

На той час у гетто траплялися «малі» екстермінаційні акції та депортації. Щодня есесівці

й шудмани разом із помічниками з місцевої поліції влаштували облави. Схоплених депортували до Янівського табору або в інші місця страти.

Часто бувало, що коли чоловіки вже пішли на роботу в майстернях чи на фабриках, гітлерівці оточували їхні оселі, забирали їхню рідню – батьків, дружин, дітей – і всіх вивозили на смерть¹⁰⁶.

Щодня можна було побачити людей, спійманих на облаві в гетто, що сиділи у відкритих трамвайних вагонах чи в автомобільних причепах. Багато хто був оголений, що мало б завадити втекти. Згодом їх вбивали в каменеламнях і гравійних кар'єрах за містом. Конвоїри й поліцаї били киями кожного, хто вихилився або навіть тільки поворухнувся. Чимало гинуло ще під час перевезення, зокрема при спробі втекти¹⁰⁷.

Єврейська робоча сила під орудою СС

У другій половині липня 1942 року гітлерівська влада наклала на євреїв третю контрибуцію, цього разу на суму 10 мільйонів злотих¹⁰⁸. Сплатити таке було годі. Більшість жителів гетто, ба навіть тих «щасливців», що мешкали в місті, вже пограбували дочиста. У гетто люди пухли й гинули з голоду. Мало не щодня працівники похоронного відділу Юденрату «прибирали» вулиці й тачками вивозили десятки трупів. Ховали їх у гуртових могилах, без надгробних каменів. Увесь липень тривали облави, так звані малі акції, масові вбивства й депортування до таборів смерті. На той час сталися серйозні зміни у структурі Єврейського бюро праці. Цю установу, якою досі керував цивільний чоловік – Пауль Вебер, ліквідували, а справи, що стосувалися роботи євреїв, передали під оруду СС і гестапо. Підпорядковувалися їм також усі майстерні та допоміжні

промислові заклади, в яких працювали євреї¹⁰⁹. За кілька останніх днів липня і перших днів серпня офіцери СС докладно проконтролювали робітників цих підприємств¹¹⁰. Контролери прикидали на око, хто годиться до роботи, а кого призначити, як казали есесівці, *nach Schmelz*. Стан справ додатково ускладнювало те, що нове керівництво постановило не ліквідувати тільки ті підприємства, які виробляли продукцію безпосередньо для німецької армії. Інші ж, тобто всі приватні фірми, не пов'язані з армією, підлягали закриттю¹¹¹. Унаслідок того звільнено безліч працівників-євреїв. Почуття безпорадності й розпачу охопило жителів гетто, особливо людей на схилі віку. Для них уже не було рятунку. Тому-то масово спродували останні запаси, а за вторговані гроші купували отруту. Ціанистий калій став у гетто дуже ходовим товаром. Ціна цього препарату зросла у кілька разів, та все ж його поголовно набували, щоб у разі потреби можна було швидко звести рахунки з життям.

«Велика» акція в серпні 1942 року

Важко описати те, що сталося у Львові гарними, сонячними серпневими днями 1942-го. Не знайти слів, щоб зобразити трагедію Винищення, вчинену тими, які вважали себе представниками цивілізованої – «арійської раси»¹¹².

Головним катом східногалицьких євреїв був не раз уже згаданий генерал Фрідріх Кацманн, колишній Tesla. Акцію підготував старанно, подібно як і скоєне рік перед тим знищення київських євреїв у Бабиному яру. Цього разу холоднокровно послав на смерть тисячі старих людей, жінок і дітей – галицьких євреїв¹¹³.

Перш, ніж реалізувати план серпневих погромів і депортації до таборів смерті, за ініціативою керівництва гестапо з Кацманном на

чолі, євреїв львівського гетто поділено на кілька груп. Тим, що працювали, себто «щасливцям», призначили групу А й дали нові посвідки про роботу. До групи В зарахували безробітних, що не мали посвідки, а отже, кандидатів на розстріл у Пісках, Лисиничах або на депортацію до табору¹¹⁴. Той поділ дошкульно вдарив по солідарності гетто й вигубив у ньому всі зародки руху опору.

Нові документи дісталися тільки кваліфікованим працівникам і тим, що могли втридорога заплатити за таке. На початку серпня до фірм розіслали повідомлення, щоб їх керівники різко зменшили число працівників-євреїв¹¹⁵, і керівництво фірм невдовзі так і вчинило. На посадах залишилися тільки висококваліфіковані співробітники і ті, що могли запобігти ласки в начальства. Представники єврейської інтелігенції переважно не мали фахової кваліфікації. Грошей на хабарі для начальства теж уже не мали. Тому-то більшість їх звільнили з роботи, а внаслідок цього – позбавили посвідок про роботу. Уміння, знання і досвід цих людей ні на що не здалися гітлерівцям. Не маючи посвідок, інтелігенти старалися не виходити в місто, бо на кожному перехресті стояли посилені патрулі есесівців і поліцаїв і прискіпливо перевіряли документи в кожного стрічного. Хто не мав відповідних посвідок, того арештували й доставляли до збірних пунктів або до перехідного табору, що стояв навпроти станції Клепарів¹¹⁶.

31 липня 1942 року керівництво української поліції отримало наказ приготувати план заблокування всіх вулиць міста¹¹⁷. 8 серпня план був готовий. Наступного дня начальник української поліції дав розпорядження № 2, згідно з яким усі комісаріати мали направити співробітників для участі в «єврейській акції» арештів та депортації¹¹⁸. Комісаріати виділили по

12 поліцаїв. Окрім того, прибуло 68 німецьких поліцаїв і 8 членів Єврейської служби порядку. Їм мали допомагати добровольці під керівництвом есесівців. Акція розпочалася вранці й тривала весь день¹¹⁹. У рапорті сотника української поліції Любомира Огоновського зазначено: «До 13.35 всі комісаріати і дільниці доставили до збірних пунктів 1717 євреїв»¹²⁰. Огоновський нарікав, що з різних причин не прийшло багато українських поліцаїв. Замість запланованих сорока дев'яти було тільки тридцять дев'ять¹²¹. Значить, були в українській поліції й такі, що не хотіли брати участі в акції нищення євреїв і намагалися ухилитися від цього обов'язку.

10 серпня і наступними днями поліцаї вривалися в домівки, виганяли з них чоловіків, жінок та дітей, збирали їх у групи й під конвоєм везли або вели до станції Клепарів. Там стояли приготовані вагони для худоби. З немилосердними побоями до вагонів заганяли по 100–150 осіб. В середині була така тиснява, що неможливо було не тільки сидіти, але й стояти. Відтак замикали набиті людьми вагони, а зовні, як завжди в таких випадках, забезпечували колючим дротом. Підготований таким робом транспорт відсилали просто до газових камер Белжця¹²².

Цими днями євреїв депортували і в інші місця. Відкритими трамвайними вагонами, вантажівками везли їх на піщану ділянку побіч Янівського табору, до Лисиничів і Винників. В'язні були переважно голі, бо такі рідше втікають. Але й це не стримувало сміливців. Деякі молоді хлопці вискакували з автомобілів, пробуючи дістатися на свободу, але зазвичай їх доганяли автоматні кулі. Після депортації при дорогах лежало багато мерців. Підбирав їх спеціальний підрозділ похоронного відділу¹²³.

Траплялося, що німецькі підприємці, на яких працювали євреї, домагалися звільнення

своїх підлеглих. Приносили до есесівців листи від начальників шуц-поліції, щоб звільнити затриманих. Однак верховоди СС нехтували ці заяви.

Ліквідування гетто тривало два тижні з невеликою перервою.

23 серпня 1942 року частина німців, що брали участь в акції, виїхала до Городка й Рави-Руської – ліквідувати тамтешні гетто¹²⁴.

У цю пору на всіх вулицях гетто, в усьому місті були розклеєні плакати із закликом вилучувати євреїв і віддавати їх у руки поліції чи гестапо. Німці укотре пригрозили полякам і українцям, що за допомогу євреям каратимуть смертю. Незважаючи на ці суворі попередження, чимало євреїв знайшло схов і допомогу у львів'ян¹²⁵.

З усіх акцій німецького геноциду в дистрикті Галичина найбільшою, найжорстокішою й найкривавішою була серпнева, що забрала життя понад 50 тисяч львівських євреїв. Більшість їх вислано на смерть до Белжця. Невелику частину розстріляно в гетто або під час перевезення до Лисиничів і Янівського табору. Певну кількість затриманих убито в Янівському таборі¹²⁶. Майже чотири тисячі євреїв послано на роботу в таборах на Янівській вулиці, у Винниках, острові, Куровичах, Лацьках-Мурованих (-Великих), Козаках і Кам'янці¹²⁷.

Ліквідація Юденрату

Під кінець серпня нацисти учинили чергову провокацію. Пізно увечері есесівці та гестапівці заарештували в місті якогось єврея – втікача з гетто, й повели до тюрми на вулиці Лонцького. На розі вулиць 3 Мая (нині – Січових стрільців) й Костюшка заарештований ударив ножем есесівця-конвоїра, через що той помер. Що сталося з цим євреем – невідомо. Мабуть, його за-

стрілили на місці, а убивство німця стало приводом розправи над Юденратом.

1 вересня 1942 року, близько десятої ранку, до будинку Юденрату на вулиці Локетка (нині її немає: забудована) під'їхали дві автомашини з есесівцями, яких очолювали два штурмбанфюрери – Вепке та Енгельс. Були це типові вихованці нацистського режиму – збоченці-садисти. Зайнявши сходовий майданчик, вони вбивали сокирами кожного стрічного єврея. За якийсь час Вепке вийшов із будинку й побачив, що поблизу стоїть єврейський поліцай років тридцяти. Прикликав його до себе й наказав своїм помічникам повісити цього єврея – без ніяких пояснень. По хвилині поліцай завис на балконі другого поверху резиденції Юденрату. Але шнурок обірвався, повішений упав на хідник. Тоді нещасника повісили вдруге. Ось таким чином есесівці порішили одинадцятьох єврейських поліцаїв¹²⁸. Тільки з одним поліцаєм, колишнім офіцером польської армії, Вепке обійшовся «поблажливо», замінивши повішення розстрілом¹²⁹.

Того самого дня пополудні до будинку Юденрату привезли групу урядовців Єврейської ради разом із її головою – д-ром Генріхом Ландесбергом, якого забрали з тюрми на вулиці Лонцького. Заарештованих завели на третій поверх і усіх повісили на балконах. З Ландесбергом Вепке влаштував подібну «забаву», як і з першим поліцаєм. Спершу повісили на тонкому шнурку, який одразу ж розірвався. Упавши, Ландесберг дуже покалічився – зламав руку й ногу. Залитого кров'ю, майже непритомного, його затягли на четвертий поверх і повісили остаточно¹³⁰. Тіло керівника колихалося понад тілами його колег із Єврейської ради й поліцаїв, повісених на балконах другого поверху. Трупи висіли ще кілька днів, жахаючи жителів гетто.

Того ж таки дня неподалік воріт млина Тона розстріляно 65 урядовців Юденрату. Заладували ці останки на вантажівки й завезли на єврейський цвинтар. Закопали їх допіру 10 вересня 1942 року¹³¹.

Наступним і разом останнім головою Юденрату став д-р Едвард Еберзон.

Нове гетто

Серпневу акцію здійснено за планами, які підготував начальник СС і поліції дистрикту генерал Кацманн. Про це він поінформував 18 серпня 1942 р. обергрупенфюрера СС Фрідріха Крюгера.

21 серпня опубліковано ще одне розпорядження Кацманна, яке зобов'язувало всіх євреїв, які ще живуть у місті, негайно перебраться в гетто¹³². Влаштовано також другу, відокремлену житлову ділянку на території самого гетто. Терен нового гетто зменшено до кількох вуличок між вулицями Замарстинівською, Варшавською, Клепарівською і річкою Полтва. На цій площі стояло небагато будинків, та й то щонайбільше триповерхових. Належало в них помістити 36 тисяч євреїв. У квартирах було тісно, в окремих кімнатах мешкало по 12–15 осіб¹³³, і житла усе ще бракувало. Багато хто поневірявся в комірчинах та інших тимчасових приміщеннях.

Перенаселення і брак елементарних санітарних умов призвели у жовтні 1942 року до спалаху ще однієї епідемії тифу.

На той час було оприлюднено нове розпорядження генерального губернатора Макса Франка, де підкреслено, що кожного єврея, який опинився за межами гетто, розстріляють. Така ж кара загрожувала німцеві, українцеві й полякові за допомогу євреєві, що втік із гетто або з концентраційного табору¹³⁴.

16 листопада генерал Кацманн опублікував додаткове розпорядження. Повторив у ньому те, що вже було в документі від губернатора Франка, і додав:

«Кожен, хто переховує єврея поза єврейською житловою ділянкою й годує його, підлягає смертній карі. Так само покарають кожного, хто знає місцеперебування єврея поза єврейською житловою ділянкою й не донесе про це»¹³⁵.

У звіті від генерала Кацманна до обергрупенфюрера СС Крюгера, датованому 30 червня 1943 року й оприлюдненому на Нюрнберзькому процесі, читаємо:

«На 10 листопада 1942 р. переселено¹³⁶ вже 254 989 євреїв. Згідно з інструкціями Вищого Керівництва СС і поліції «Про пришвидшення цілковитого переселення євреїв», конче треба було виконати підготовчі дії, щоб переселення охопило і тих євреїв, що ще були зайняті на військових підприємствах. Цих євреїв, які вважаються в'язнями Вищого Керівництва СС і поліції, переселили на спеціальні ділянки при підприємствах, де вони працювали, або до додатково створених концентраційних таборів».

Такий табір було створено у Львові, й у ньому постійно перебувало близько восьми тисяч робітників-євреїв¹³⁷.

До цього рапорту Кацманн долучив копію угоди між начальником СС і поліції в дистрикті Галичина й начальником комендатури Львова. Цей документ містив багато постанов щодо ув'язнених єврейських робітників:

«І (...)

Єврейські робітники повинні розміститися в казармах і залишатися в таборах під наглядом Начальника СС і поліції дистрикту Галичина або ним уповноважених поліційних постів. (...) Слід допильну-

вати, щоб ні в якому разі родини єврейських робітників не поселилися разом у тому ж житловому блоці. (...)

II (...)

Харчування єврейських робітників беруть на себе окремі підприємства. Їжу належить видавати тільки на місці праці... (...)

III (...)

Від 01.11.1942 робітники-євреї не одержують заробітної платні. Підприємства переказують на користь Начальника СС і поліції в дистрикті Галичина по 5 злотих за чоловіка і 4 злоті за жінку – за кожний календарний день і кожну заміну. (...) Призначену на перерахування суму належить вплачувати на рахунок Начальника СС і поліції в Емісійному банку у Львові... (...)¹³⁸

10 листопада 1942 року оголошення на стінах будинків гетто й усього міста, а також радіо й усі газети-репильки¹³⁹ повідомили про додаткове розпорядження генерала Кацманна. Загалом воно повторяло попереднє розпорядження губернатора Франка, а також старости Львова Геллера про те, що євреям виділено «окрему житлову дільницю» й того, хто допоможе євреєві, розстріляють. Крім того, у розпорядженні зазначалося:

«1. Євреї, які без дозволу покинуть виділену для них житлову дільницю, будуть розстріляні; смертній карі підлягають також особи, які нададуть допомогу євреям або сприятимуть у цьому.

2. За намір допомогти каратимуть так само, як і за допомогу.

3. Вироки будуть виноситися у спеціальних міських судах (*Sondergericht*).

4. Карі підлягають також особи, які знали про таку діяльність і не донесли владі.

5. Це розпорядження набирає сили у день оголошення»¹⁴⁰.

Отож, десятого числа львівське гетто оголосили закритим єврейським табором праці, тобто Юлагом (*Judenlager – Lemberg*), й оточили спеціальним парканом. Уздовж нього прогулювалися поліцаї. Стріляли в кожного, хто пробував дістатися в гетто або вибратися за його межі. На паркані було наклеєно плакати такого змісту: «Спеціальна зона! Не підходити!» «Небезпека! За парканом смерть!», «Не підходити, небезпека!», «За парканом тиф!» тощо.

Ніхто не міг ані зайти в гетто, ані вийти з нього. Раніше неєвреї могли по-всілякому дістатися в єврейську житлову дільницю й зустрічатися з його жителями, а з 10 листопада таке стало неможливим. Проте знаходилися сміливці, передусім члени польського підпілля (здебільшого з Армії крайової), а також українці, які, перебравшись у робочу одягу в'язнів Юлагу, разом із колонами робітників входили в гетто або виходили з нього. Однак завжди ризикували життям.

18 листопада 1942 року здійснено нову реєстрацію всіх робітників, що проживали в гетто. Тим, які працювали для військових підприємств, видано нові посвідки, позначені літерою W (*Wehrmacht*), а ті, що працювали на підприємствах, які виконували додаткові замовлення для армії, отримали посвідки з літерою R (*Rüstungswerke*). Таких «привілейованих» було не більш, ніж 12 тисяч. Інші ж не дістали посвідок про зайнятість і будь-коли могли стати котрими вже з ліку жертвами. Почався панічний пошук документів про роботу. Часто продавали їх самі німецькі урядовці, поліцаї, а то й деякі чиновники Юденрату. За посвідку люди віддавали все, що ще мали, але невдовзі перекрито й той шлях порятунку.

Наприкінці листопада й на початку грудня було здійснено чергові ліквідаційні й депорта-

ційні акції – до таборів смерті. Цілий місяць тривали облави на людей без посвідки про працю. Знову вулицями колишнього гетто, а тепер уже Юлагу, йшли колони виснажених жінок, дітей і старих. Несли з собою рештки манатків. Йшли на станцію Клепарів, звідки їх вивозили до Белжця. Інші колони прямували до Пісків або Білогорського лісу, де гітлерівці з допомогою поліцаїв розстрілювали їх і вкидали тіла в гуртові могили. Земля, якою покривали ті гуртові гроби, якийсь час ще ворушилася, бо поранених засипали живцем. Під кінець 1942 року у Львові залишилося близько 24 тисяч євреїв¹⁴¹.

1943 рік почався облавами і розстрілами євреїв як у самому місті, так і в Пісках, Лисиничах і в Янівському таборі. 5 січня в Юлаг знову увійшли есесівці гуртом із шущманами. Почалася ще одна акція виловлювання й депортації євреїв.

5, 6 і 7 січня 1943 року гітлерівці й їхні приспівники зловили ще близько п'яти тисяч жертв. Більшість їх вмерено в Белжці або розстріляно в Долині Смерти Янівського табору чи у Лисиничах.

7 січня есесівці спіймали голову Юденрату – д-ра Еберзона і його співробітників¹⁴². Наступного дня комендант Юлагу Йозеф Гжимек запросив до будинку Юденрату всіх урядників цієї установи, що ще були на волі. Люди гадали, що мета зустрічі – вибори нового голови, й не сподівалися провокацій. Гжимек зібрав урядовців, а тоді всіх їх заарештував. Частина їх під конвоєм есесівців та поліцаїв відпровадити до Янівського табору, а решту завезли на станцію Клепарів, вкинули у вагони і того самого дня відвезли до крематоріїв Белжця. Кілька членів Юденрату, в тому числі д-р Нафтали Ландау і д-р Едмунд Шерцер, вибралися на «арійський бік». Однак гестапівці відшукало

їх і 10 січня 1943 року розстріляли. Гетто залишилося без Юденрату. Тепер у ньому хазяйнували коменданти Юлагу. Спочатку Манфред і Антон Зіллер, а з 19 лютого – Йозеф Гжимек, убивця й садист із гестапівської адміністрації¹⁴³.

Замість післямови – підсумок Нищення

Після акції в січні 1943 року площа гетто значно зменшилася. Його поділили на Юлаг-А і Юлаг-В. У Юлаг-А було небагато мурованих будинків, переобладнаних на казарми для робітників-євреїв. У Юлаг-В мешкали жінки й діти. Ховалися, хто як міг – у підвалах, норах, бункерах і каналізаційних ходах. Щоб виловити євреїв, гітлерівці застосовували різноманітні провокації – підпалювали будинки, вкидали гранати в підвали, засипали стічні канали.

18 травня 1943 року в гетто розійшлася чутка, що найближчими днями почнеться ще одна акція виселення. У паніці люди силкувалися знайти якісь криївки. Усіх охопив розпач. Того самого дня комендант Гжимек розпорядився зібрати на майдані в центрі Юлаг-А всіх євреїв, що мали роботу. Повідомив усіх, які зібралися, що плітки про майбутню акцію – це вигадки провокаторів, а всі працівники потрібні німцям. Ще й дав слово німецького офіцера, що не буде ніяких акцій¹⁴⁴.

Однак вже 21 травня 1943 року відбулася чергова акція. Гжимек разом із комісаром у справах євреїв у гетто – офіцером СС Ленартом почав сортувати людей у колоні, що мала вийти на роботу. Вибрали 1500 чоловік й заповнили, що їх направлять на тимчасові сільськогосподарські роботи й що за місяць повернуться до своїх сімей. Повели їх до Янівського табору, а тоді – в Долину Смерти, де всіх розстріляли¹⁴⁵.

Від 1 до 23 червня здійснено останню ліквідаційну акцію львівських євреїв. Вулицями гетто пройшли групи есесівців, обкидаючи будинки, підвали й каналізаційні колодязі гранатами. Люди гинули у вогні. Тих, хто вижив, розстріляли на місці. Деякі пробували врятуватися – перебратися через паркан поза межі гетто, на волю. Там їх швидко знаходили. Сотні трупів лежало під мурами гетто. Здебільшого були це дитячі тіла, бо люди намагалися рятувати передусім дітей.

З перших днів цієї акції євреї, що ще залишилися в гетто, готувалися чинити опір. З вікон, з дахів і підвалів вони стріляли у своїх катів. Мали як справжні гранати, так і власноруч виготовлені пристрої. Не раз траплялося, що в сутичках євреї перемагали й німці відступали. Однак це була безнадійна боротьба людей, доведених у розпачі до крайності, яким ішлося про одне-єдине – смерть із гідністю.

З особливим героїзмом боронилися люди в глибокому бункері під старою пекарнею на вулиці Локетка. Німці обкидали підвали будинку гранатами, тоді підпалили його, а все ж євреї, сидючи в підвалі, й далі відстрілювалися. Свідок бою гурту сміливців – професор Тадеуш Заdereцький так описав цей випадок:

«Об одинадцятій годині я затримався на вулиці Локетка й побачив таку картину. Вулицею мчав молодий єврей. По вбранні було видно, що робітник. За ним бігла молода жінка – очевидно, його жінка. За ними гналися есесівці й стріляли, він відстрілювався. Від його куль упав один гестапівець, а другий отримав рану, тоді упав ще один. Робітник із жінкою забігли у будинок на вулиці Локетка. За ними назирці – гітлерівці. Робітникові вдалося вибратися на дах. З вікна він стріляв у своїх переслідувачів. Йому допомагала жінка, вона теж стріляла.

Падали убиті й поранені гітлерівці. І ось німці з допомогою поліцаїв облили будинок бензином і підпалили. Вогонь охопив усю триповерхову кам'яницю, але стрілянина тривала далі. Наступного дня на згарищі знайшли два обвуглені трупи»¹⁴⁶.

Цілий місяць тривала ліквідація львівського гетто. Щодня вивозили людей на розстріл. Особливо жорстоко мордували дітей робітниць фабрики Шварца. Гітлерівці вривалися в домівки, забирали дітей і вивозили їх на місце страти, а багатьох малюків убили на місці¹⁴⁷.

Фрідріх Кацманн інформував:

«Щоб у нас не було втрат, довелось із самого початку діяти брутально. Конче треба було висадити в повітря чи підпалити багато домів»¹⁴⁸.

З рапорту Кацманна відомо, що в останні дні існування гетто в ньому було 23 тисячі євреїв, із них три тисячі покінчили самогубством у бункерах та інших криївках¹⁴⁹. З розвідницьких даних Армії крайової випливає, що в червневій акції вивезено до Пісків, Янівського табору й інших місць убивства сім тисяч євреїв. У самому гетто вигублено близько 14 тисяч осіб¹⁵⁰.

Ліквідаційна акція львівського гетто тривала до кінця червня. У згаданому рапорті від 30 червня 1943 року для обергрупенфюрера СС у Кракові генерала Крюгера Кацманн доповів:

«До 27 червня 1943 р. виселено всього 454 329 євреїв. Табори для євреїв є ще у Львові, Винниках, острові, Куровичах, Якторові, Лацьках, Плюхові, Козаках, Зборові, Озерній, Тернополі, Глубошках, Борках-Великих, Кам'янці, Дрогобичі, Бориславі, Стрию, Сколе, Болехові, Брошневі, Небелові. Загалом там перебуває 21 166 євреїв. Ці табори будуть своєчасно згорнуті»¹⁵¹.

Від кінця червня 1941-го до кінця червня 1943 року, на території дистрикту Галичина знищено 550 тисяч євреїв. Більшість розстріляно.

Під час червневої акції 1943 р. групу молодих євреїв перевели до Янівського табору. Частину їх прислали до бригади робітників майстерень ремонту військового обозу – МРВО (*Deutsche Ausrüstungswerke – DAW*). У середовищі робітників від початку 1943 року діяла підпільна організація, до якої належали, зокрема, Аврам Варман (Бомек), публіцисти Р. Грюн із дружиною Геленою, Давид Франкель, митці П. Клейнман, А. Штенберг. З ними були зв'язані інженери Ріхард Аксер, Міхал Борвич, Й. Айсман та інші працівники технічного бюро МРВО. Змовникам вдалося ліквідувати кількох зрадників, підкуплених фашистами. Це допомогло розпочати підготовку до втечі з табору. Але на той час, коли до неї лаштувалися, в таборі здійснено чергову ліквідаційну акцію. Тоді загинули, зокрема, Ріхард Аксер, В. Раппапорт. Німці – керівники МРВО – мали намір ліквідувати табір, а заодно й усіх його в'язнів.

У той час було сформовано окремий загін, якому належало затирати сліди злочинів, скоєних гітлерівцями у місті та в околицях, – Бригаду смерті (*Sonderkommando 1005*), до якої належало 120 молодих євреїв¹⁵². Її завзяті члени разом із своїм чільником Херхесом довідалися про плани гітлерівців щодо цього загону, після того, як він виконає завдання. Усіх сто двадцятьох мали убити. Більшість керівництва бригади постановила зорганізувати групу, готову напасти на німців, що пильнували за всіма ста двадцятьма в'язнями. Херхес обговорив план втечі з особами, гідними довіри. Постановлено, що в найближчі дні, тобто в середині листо-

пада 1943 року, євреї нападуть на стражників, відберуть у них зброю й вирвуться на волю¹⁵³.

19 листопада Херхес наказав усім членам Бригади смерті зібратися в майстерні, де було знаряддя і матеріали для спалювання трупів. Старші члени дістали завдання спостерігати за стражниками, поки решта провадить збори. Бригадир Херхес пояснив людям, що зібралися, драматизм їхнього становища й запропонував їм боротьбу – єдиний вихід, ліпший, ніж добровільно піти на смерть. Також подав їм план дій. Того ж таки дня чотири хлопці з Бригади смерті мали напасти на вартових при брамі, а іншим чотирьом належало ліквідувати німців у вартівному приміщенні. Потім – добратися до місця, де була зброя, взяти її, перебратися через браму й утекти до лісу. План був ретельно підготований, але на ділі вийшло не зовсім так, як сподівались організатори. Змовники убили вартових, шуцманів, есесівців і вибралися на волю. Однак їх наздогнали німці й застрілили більшість відчайдухів. Усього кільком утікачам, у тому числі й Леонові Велічкеру, поталанило знайти сховище. Він вижив і дав свідчення діяльності Бригади смерті *Sonderkommando 1005*¹⁵⁴.

Після цих випадків почалася ліквідація Янівського табору разом з усіма його в'язнями. Винищено євреїв у гетто й у таборах. Львів залишився без євреїв.

Коли через півроку радянські війська зайняли місто, то в ньому із ста шістдесяті тисяч євреїв залишилося близько восьмиста. За два роки німецької окупації у львівському гетто загинуло близько 136 тисяч людей, а в Янівському та інших міських таборах – понад 200 тисяч. У концентраційних таборах дистрикту Галичина убито близько 550 тисяч євреїв. З голоду та хвороб у тюрмах померли майже 40 тисяч,

а понад 20 тисяч наклали на себе руки. Згідно з Філіпом Фрідманом і Тетяною Беренштейн, на теренах нинішньої Західної України винищено понад 700 тисяч євреїв¹⁵⁵.

Жертвами гітлерівського геноциду в самому тільки Львові впали люди, що внесли істотний вклад у польську та світову науку і культуру. Серед них були математики – професор Шимон Ауербах і доцент А. Штернбах, антрополог доктор Саломон Чортковер, германісти – Герман Штернбах, А. Шпаєт, класичні філологи – професор Мар'ян Ауербах, доктор Яків Гандель, психологи – доктор Ф. Ігель, доктор Леопольд Блауштейн, полоністи – доктор Вільгельм Барабаш, Володимир Ямпільський, фізики – доцент А. Фукс, доцент Е. Гріффель, доценти Інституту юдаїстичних наук у Варшаві – доктор Ізраель Остерзецер, доктор Мойсей Голігер, історики – доктор Яків Шалль, Фелікс Гафнер, Ізахар Мадфес, гебраїський філолог доктор Яків Віллер (помер з голоду), орієнталіст доктор Леон Гутман, правники – професор Маврикій Аллерганд, доктор Лейб Ландау, доктор Анзельм Лутвак (редактор «Голосу права»), доктор Генріх Ландесберг, доктор Макс Шафф, доктор Северин Розмарін, доктор М. Аксер, доктор Е. Шерцер, лікарі європейської слави – професор Адольф Бек, стоматолог доктор Генріх Аллерганд, професор ветеринарії В. Гізельд, доктор Адольф Розмарін, хірург доктор А. Руфф, окуліст професор В. Рейсс, доктор Й. Вільнер, інтерніст доктор Г. Шнейдер, письменники й публіцисти – Давид Кенігсберг (перекладач «Пана Тадеуша» мовою їдиш), Янкель Шудріх, С. Грюн, С. І. Імбер (загинув в Озерній), Альтер Кацизне (загинув біля Тернополя, під час утечі з Львова), Мойсей Фельд, Зигмунт Шорр, Маврикій Шмель, Генріх Балк (наклав на себе руки), Алек-

сандер Дан, Галина Гурська, доктор М. Дрезднер, диригенти – Яків Мунд, Марцелі Горовіц, Альфред Штадлер, музиканти – Леонід Стрікс, Леон Ебер, Едвард Штейнбергер, Йосиф Герман, Леопольд Мюнцер (видатний піаніст), Марк Бауер, Артур Гермелін, художники – Леон Ерб, Фріц Клейнман, Шулім Реттіх, Нафталі Гауснер, сенатори – Яків Бодек, Давид Шрейбер, доктори теології, рабини – Єхезкел Левін, А. Левін, Ізраель Лейб Вольфсберг, Мойсей Елханан Альтер, Натан Лейтер, Шмельке Раппапорт, М. Ельхман, доктор Кальман Хамейдес – і багато інших.

¹ B. Zimorowicz, Pisma z dziejów Lwowa. – Львів, 1899, стор. 17.

² З XIII століття в Західній Європі тривали утиски євреїв. 1290 року їх вигнали з Англії, 1306-го – з Франції, а 1492-го – з Іспанії. У XIV ст. почали гнобити євреїв і в німецькій імперії. Найбільший вплив євреїв до Польщі припав на половину XIV ст.

³ Казимир Великий визнав євреїв «слугами скарбниці» й 1334 року поширив на всіх громадян т. зв. Каліський статут, який у 1264 році видав великопольський князь Болеслав Побожний. Дальші привілеї для євреїв ухвалено в 1354 і 1367 роках. Див.: Z. Kaczmarczyk, Polska czasów Kazimierza Wielkiego. – Краків, 1964; J. Wýrozumski, Kazimierz Wielki. – Вроцлав, 1982; J. Kurtyka, Odrodzone królestwo: monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań. – Краків, 2001.

⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego / Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. 4, poz. 5.

⁵ У Державному архіві Львівської області (надалі – ДАЛО) є документи, що свідчать про участь советської влади у проведенні націоналізації. Навіть маленькі крамнички визнано капіталістичною влас-

ністю й націоналізовано. ДАЛО, ф. 221, оп. 1, спр. 149, 152, 242.

⁶ ДАЛО, ф. 221, оп. 1, спр. 18, 22, 149, 242 та інші.

⁷ Deportacje i przemieszczenie ludności polskiej w głąb ZSRR 1939 – 1945. Przegląd piśmiennictwa/red. T. Walichowski. – Варшава, 1989, стор. 16.

⁸ Див. *W. Chajes, Semper fidelis. Pamiętnik Polaka wyznania mojżeszowego z lat 1926–1939/ oprac. P. Pierzchała. – Краків, 1997, стор. 5–31.*

⁹ *M. Fuks, Żydzi w Parlamencie Rzeczypospolitej. – Słowo Żydowskie, 1992, № 16–17, стор. 17, № 20, стор. 10.*

¹⁰ *B. Парсаданова, Депортація населення із Західної України і Західної Білорусії в 1939–1941 рр. – Нова і новітня історія, 1990, № 2, стор. 32.*

¹¹ *Rok, Tamten tragiczny wrzesień sprzed 53 lat. – Słowo Żydowskie, 1992, № 16–17, стор. 5.*

¹² *G. Hryciuk, Polacy w Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. – Варшава, 2000, стор. 193–194.*

¹³ *T. Berenstein, Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943). – Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (надалі – BZH), 1967, № 67, стор. 10; J. Węgierski, Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941. – Варшава, 1991, стор. 274–275; S. Wiener, Zbrodnie hitlerowskie we Lwowie. – «Czerwony Sztandar», 1944, № 15.*

¹⁴ Українське громадсько-культурне товариство, засноване у Львові 1868 р.

¹⁵ *B. Кук, Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.). – Львів – К., 2004; М. Швагуляк, 30 червня 1941 р. – За вільну Україну, 1992.*

¹⁶ Центральний державний історичний архів України (надалі – ЦДАУ), ф. 4628, оп. 3, спр. 378, к. 26–28, 58.

¹⁷ Ibidem., к. 20–22; ф. 3833, оп. 1, спр. 5, к. 3; спр. 7, к. 5–7.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ *F. Friedman, Zagłada Żydów lwowskich. – Лодзь, 1945, стор. 6.*

²⁰ Гітлерівці хотіли спровокувати громадськість і довести до вибуху антисемітських погромів. Про-

голошували, що в органах НКВД служили тільки євреї. Це неправда. У репресивних органах совєтської імперії працювали службовці різних національностей. Серед них євреї становили не більш, ніж кілька відсотків. У той же час євреїв – жертв НКВД було значно більше. Див.: *Polish-Soviet Relations 1918–1943. Official Documents. – Вашингтон, 1943, XI (3), стор. 251.*

²¹ *Й. Шульмейстер, Гітлеризм в історії євреїв. – К., 1990, стор. 75.*

²² Ibidem.

²³ *Z. Albert, Mord profesorów lwowskich w lipcu 1941 roku, [w:] Kaźń profesorów lwowskich: lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty. – Вроцлав, 1989; W. Bonusiak, Kto zabił profesorów lwowskich? – Ряшів, 1989; T. Marcinkowski, Martyrologia profesorów lwowskich w lipcu 1941 roku. – Голєнєв, 1992; A. Redzik, Wydział Prawa Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1939–1946. – Люблін, 2006, стор. 267–269.*

²⁴ К 50-лєтїю убїйства А. Кацїзне. – Бїробїд-жанєр штерн, 08.07.1991.

²⁵ *F. Friedman, Zagłada Żydów... – Стор. 7–9; ДАЛО, ф. 8, к. 64.*

²⁶ ДАЛО, ф. 24, оп. 1, спр. 389, к. 1–3; ф. 35, оп. 12, спр. 50, к. 1–4. Verordnungsblatt für das Generalgouvernement 1941–1944. – Львів, 1941; Amtsblatt des Gouvernium des District Galizien. – Львів, 1941.

²⁷ Про пропозицію стати керівником Юденрату профєсор Аллєрганд не згадував у своїх щодєнниках, і це дозволяє припустити, що такої він не дістав. Див.: *A. Redzik, W sprawie okoliczności śmierci profesora Maurycego Allerhanda. – KZH, 2005, № 2 (214), стор. 174–183.*

²⁸ В Елїягу Йонєса це Пєсах Зарвінцєр, див.: *E. Jones, Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945. – Лодзь, 1999, стор. 68.*

²⁹ ДАЛО, ф. 35, оп. 5, спр. 13, к. 1–5; спр. 50, к. 2–4, див. *E. Jones, Żydzi Lwowa... – стор. 63.*

³⁰ Ibidem, оп. 12, спр. 50, к. 2–4.

³¹ В Елїягу Йонєса наведєно відділи: кадрів, житловий, господарчий, праці, податковий, охорони

здоров'я і санітарної опіки, соціальний, юридичний, статистичний, будівельний, освітній, похоронний і релігій; див.: *E. Jones, Żydzi Lwowa...* – стор. 66–74.

³² ЦДІАУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 289, к. 31–33.

³³ Піщана ділянка за Янівським цвинтарем у Львові, під час німецької окупації – місце масових страт, переважно євреїв.

³⁴ *F. Friedman, The Destruction of the Jews of Lwow 1941–1944.* – Нью-Йорк – Філадельфія, 1980, стор. 244–321.

³⁵ ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 37, к. 2–6, спр. 39, к. 2–4, спр. 40, к. 3.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ *F. Friedman, Zagłada Żydów...* – Стор. 8–10.

⁴⁰ *T. Berenstein, Eksterminacja ludności...* – стор. 5–12.

⁴¹ *F. Friedman, Zagłada Żydów...* – Стор. 8.

⁴² Создание и гибель львовского гетто. – Шофар, 1992, № 15, стр. 3. – 2003, № 6, стр. 5–8.

⁴³ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. 36 документів. – Львів, 1949.

⁴⁴ ЦДІАУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 310, к. 2, спр. 289, к. 31; Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (надалі – AGKBZHP), z. 97, шифр 338, стор. 120, шифр 332, стор. 141.

⁴⁵ «Czerwony Sztandar» (Львів) від 29.08.1944 і 16.08.1945.

⁴⁶ ДАЛО, ф. 35, оп. 12, спр. 15, к. 1–5; спр. 127, к. 122–127, ф. 37, оп. 2, спр. 13, к. 2, 26.

⁴⁷ ДАЛО, ф. 37, оп. 4, спр. 913, к. 29; ф. 37, оп. 2, спр. 15, к. 7.

⁴⁸ Ганс Куят був старостою Львова від 01.08.1941 до початку 1942-го, коли його місце посів Ернст Геллер; див.: *G. Hryciuk, Polacy we Lwowie...* – Стор. 216–217.

⁴⁹ Е. Йонес подає, що наказ про переселення євреїв видав генерал СС Фрідріх Кацманн, див.: *E. Jones, Żydzi Lwowa...* – стор. 89.

⁵⁰ ЦДІАУ, ф. 4628, оп. 3, спр. 289, к. 32–34

⁵¹ ДАЛО, ф. 35, оп. 2, спр. 155, к. 2–5, 25–27 і ин.

⁵² Ibidem, к. 28.

⁵³ Ibidem, ф. 35, оп. 13, спр. 146, к. 1–20; 28–33.

⁵⁴ Єврейська поліція у Львові складалася з чотирьох головних відділів і кількох допоміжних підвідділів. Це були *Ordnungsdienst* (служба порядку), *Kriminalpolizei* (кримінальна поліція), *Spezialabteilung* (спеціальний відділ) і єврейська жандармерія, див.: *E. Jones, Żydzi Lwowa...* – стор. 76–77.

⁵⁵ *Rubinsteinowa, Pamiętnik ze Lwowa.* – ВЖІН 1967, № 61, стор. 92–94.

⁵⁶ *D. Kahane, Joman ghetto Lwow.* – Тель-Авів, 1978, стор. 12–15.

⁵⁷ ДАЛО, ф. 35, оп. 12, спр. 50, к. 2–6.

⁵⁸ Wilhelm Mansfeld у *F. Katzmann'a, Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja / oprac. A. Żbikowski.* – Варшава, 2001, стор. 11, а також у *E. Jones'a, Żydzi Lwowa...* – стор. 119.

⁵⁹ *J. Heszels, Oczyma 12-letniej dziewczynki...* – Лодзь, 1946, стор. 38–39.

⁶⁰ *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 56–76.

⁶¹ ЦДІАУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 289, к. 31–35.

⁶² *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 65–66.

⁶³ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (надалі – АЖІН), шифр 212.

⁶⁴ ДАЛО, ф. 37, оп. 8, спр. 16, к. 2–6.

⁶⁵ Ibidem, ф. 24, оп. 1, спр. 389, к. 1–3.

⁶⁶ ДАЛО, ф. 37, оп. 5, спр. 112, к. 2–5.

⁶⁷ Див., м. ин.: *D. Naspiak, Z. Ojrzyński, Lwowianin i Polak z wyboru – profesor Rudolf Stefan Weigl, [w:] Rudolf Stefan Weigl (1883–1957). Profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Twórca szczepionki przeciw tyfusowi plamistemu.* – Вроцлав, 1994, стор. 8–9; *J. Zlotorzyska, Profesor Rudolf Weigl (1883–1957) i jego Instytut.* – *Analecta*, 1998, № 1.

⁶⁸ ДАЛО, ф. 37, оп. 9, спр. 155, к. 1–3; ф. 35, оп. 12, спр. 50, к. 12.

⁶⁹ Ibidem, ф. 24, оп. 1, спр. 389, к. 1–3.

⁷⁰ Ibidem, ф. 35, оп. 12, спр. 19, к. 42–48, 52, 67–69.

⁷¹ *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 101–102.

⁷² ДАЛО, ф. 16, оп. 1, спр. 37, к. 1–3.

⁷³ Станція Белжець міститься на південному сході від Томашева-Любельського. Восени 1941 року частина відділу *Sonderkommando 4a* заклала тут табір – перший осередок моментального знищення, створений у рамках акції «Райнгард». Його територію (6 га) забезпечили потрійною огорожею з колючого дроту під електричною напругою. У таборі була залізнична станція, на яку приїжджали потяги з жертвами. Не було ніякої можливості втекти звідси. У 1942-му, від середини березня по грудень, тут убито близько 600 тисяч євреїв, у тому числі майже 225 тисяч із Східної Галичини. Див.: *R. Reder, Belżec*. – Краків, 1999, стор. 16–19; [w:] *Encyclopedie des Holocaust*. – Мюнхен – Цюрих, 2001, стор. 214–215.

⁷⁴ *Cz. Madajczyk, Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. – т. 2, стор. 316.

⁷⁵ ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 37, к. 1–3, 8, 10, 14–28.

⁷⁶ Ibidem, спр. 39, к. 13.

⁷⁷ Ibidem, спр. 37, к. 9.

⁷⁸ Ibidem, к. 3.

⁷⁹ Ibidem, к. 15, 78, 86 і ин.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ *D. Kahane, Joman ghetto...* – Стор. 14.

⁸² Ритуальний шарф, який використовують на ранкових молитвах.

⁸³ *A. Kruglow, Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Belżcu w 1942 r.* – ВЖІН 1989, № 3 (151), стор. 102.

⁸⁴ *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 101–102.

⁸⁵ *Й. Шульмейстер, Гітлеризм в історії євреїв*. – К., 1990, стор. 98.

⁸⁶ *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (надалі – ААН), *Der Stadthauptmann, z. 540 (1), шифр 47/222*.

⁸⁷ «Високий Замок» (Львів) від 27.10.1992.

⁸⁸ *D. Kahane, Joman ghetto...* – Стор. 16; *R. Torzecki, Wspomnienia z okupowanego Lwowa*. – Варшава: *Dzieje Najnowsze*, 1987, № 3, стор. 148.

⁸⁹ Див. «Cracovia Leopoldis», 2005, № 2, стор. 43; *A. Redzik, рец.: Adam Daniel Rotfeld, Polska w niepewnym świecie*, Варшава, 2006. – *Palestra*, 2007, № 5–6, стор. 154–157.

⁹⁰ ДАЛО, ф. 35, оп. 13, спр. 146, к. 7–33; ф. 24, оп. 3, спр. 57, к. 2–4.

⁹¹ *J. E. Wilczur, Do nieba nie można od razu. Dramatyczne zapiski z okupowanego Lwowa*. – Варшава, 2002, стор. VII.

⁹² *A. Redzik, Wydział Prawa...* – Стор. 246.

⁹³ «Високий Замок» (Львів) від 27.10.1992.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ ДАЛО, ф. 2042, оп. 1, спр. 155, к. 74–75.

⁹⁶ «Folks-Sztyme», від 02.01, 02.06 і 09.09.1985.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ ААН, *Der Stadthauptmann, z. 540 (1), шифр 47/222*, стор. 7.

⁹⁹ *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 67.

¹⁰⁰ У Е. Йонеса пишеться не Reisp, а Rajsp; див.: *E. Jones, Żydzi Lwowa...* – Стор. 95, 98.

¹⁰¹ *F. Friedman, Zagłada Żydów...* – Стор. 8–10.

¹⁰² ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 40, к. 3.

¹⁰³ *F. Friedman, Zagłada Żydów...* – Стор. 18; *T. Berenstein, Eksterminacja ludności...* – Стор. 14; *AŻIH, Pamiętnik № 61 (Uri Lichtera)*.

¹⁰⁴ *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 67–70.

¹⁰⁵ АЖІН, Колекція плакатів. Плакат № 114.

¹⁰⁶ *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 68.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ ДАЛО, ф. 35, оп. 12, спр. 76, к. 1–2.

¹⁰⁹ Ibidem, ф. 12, оп. 1, спр. 39, к. 1–3; спр. 37, к. 10.

¹¹⁰ *T. Zaderecki, Gdy swastyka...* – Стор. 73, 189.

¹¹¹ ДАЛО, ф. 35, оп. 4, спр. 16, к. 24–26.

¹¹² Розпорядження Г. Франка від 20.01.1943 про реорганізацію й ліквідацію підприємств. *Regierungs Verordnungsblatt 1*, шифр 2077. 93; ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 39, к. 78, спр. 40, к. 2–3.

¹¹³ *F. Katzmann, Rozwiązanie kwestii...* – Стор. 35–39, 87.

¹¹⁴ ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 40, к. 3, спр. 37, к. 83.

¹¹⁵ АЖІН, з. 212/74, шифр 59; *F. Friedman, Zagłada Żydów...* – Стор. 16.

¹¹⁶ ДАЛО, ф. 12, оп. 1, спр. 39, к. 6.

¹¹⁷ Ibidem, спр. 40, к. 3.

¹¹⁸ Ibidem, к. 2.

¹¹⁹ Ibidem, спр. 39, к. 6; спр. 37, к. 3.

- ¹²⁰ Ibidem, спр. 40, к. 4.
- ¹²¹ Ibidem.
- ¹²² *A. Krugłow*, *Deportacje ludności...* – Стор. 103–104.
- ¹²³ ДАЛО, ф. 12, оп. 40, спр. 4.
- ¹²⁴ Ibidem.
- ¹²⁵ ДАЛО, ф. 2042, оп. 1, спр. 155, к. 74–75, 77–97; див. *M. Allerhand, L. Allerhand*, *Zapiski z tamtego świata*. – Краків, 2003; *J. E. Wilczur*, *Do nieba nie można...* – Стор. VII.
- ¹²⁶ У Янівському таборі на той час убито Маврикія Аллерганда – видатного польського правника, знавця цивільного, цивільно-процесуального й торговельного права, професора Львівського університету імени Яна Казимира; див.: *A. Redzik*, *W sprawie okoliczności...* – Стор. 174–183.
- ¹²⁷ ДАЛО, ф. 2042, оп. 1, спр. 155, к. 77–97.
- ¹²⁸ Серед повішених були також літератор Людвіг Раг і хірург д-р Таффет; див. *F. Friedman*, *Zagłada Żydów...* – Стор. 20.
- ¹²⁹ Пор. *F. Friedman*, *Zagłada Żydów...* – Стор. 20; *E. Jones*, *Żydzi Lwowa...* – Стор. 92.
- ¹³⁰ АЖІН, *Pamiętnik № 24 (J. Heszeles)*. – Стор. 32.
- ¹³¹ *F. Friedman*, *Zagłada Żydów...* – Стор. 21.
- ¹³² *F. Friedman*, *Zagłada Żydów...* – Стор. 21–24.
- ¹³³ *T. Zaderecki*, *Gdy swastyka...* – Стор. 189.
- ¹³⁴ ЦДІАУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 289, к. 31–36.
- ¹³⁵ АЖІН, Колекція плакатів. Плакат № 114.
- ¹³⁶ Тобто депортовано на смерть.
- ¹³⁷ *F. Katzmann*, *Rozwiązanie kwestii...* – Стор. 35.
- ¹³⁸ Ibidem, стор. 36–37.
- ¹³⁹ Тобто пропагандистські видання.
- ¹⁴⁰ ДАЛО, ф. 37, оп. 4, спр. 414, к. 26.
- ¹⁴¹ *F. Friedman*, *Zagłada Żydów...* – Стор. 23.
- ¹⁴² Ibidem, стор. 24.
- ¹⁴³ Ibidem, стор. 22, 25, див.: *E. Jones*, *Żydzi Lwowa...* – Стор. 119.
- ¹⁴⁴ *T. Zaderecki*, *Gdy swastyka...* – Стор. 196.
- ¹⁴⁵ Ibidem.
- ¹⁴⁶ *T. Zaderecki*, *Gdy swastyka...* – Стор. 196–197.
- ¹⁴⁷ Ibidem.
- ¹⁴⁸ *F. Katzmann*, *Rozwiązanie kwestii...* – Стор. 87.
- ¹⁴⁹ Ibidem.
- ¹⁵⁰ *P. Lisiewicz*, *Największa wyspa podziemia żydowskiego we Lwowie*. – *Życie Literackie*, 1983, від 04.09 і 30.10, стор. 6.
- ¹⁵¹ *F. Katzmann*, *Rozwiązanie kwestii...* – Стор. 39.
- ¹⁵² *L. Weliczker*, *Brygada Śmierci*. (*Sonderkommando 1005*). *Pamiętnik*. – Лодзь, 1946.
- ¹⁵³ *T. Berenstein*, *Eksterminacja ludności...* – Стор. 30; *L. Weliczker*, *Brygada Śmierci...* – стор. 114–120.
- ¹⁵⁴ *L. Weliczker*, *Brygada Śmierci...*
- ¹⁵⁵ *F. Friedman*, *Zagłada Żydów...* – Стор. 23–24; *T. Berenstein*, *Eksterminacja ludności...* – Стор. 30–31.

Переклав Олег Король

про рафаеля лемкіна

pro rafaela
lemkina

ЛЬВІВ'ЯНИНА
автора
терміну
«ГЕНОЦИД»

У лексиконі кожного львів'янина «геноцид» входить у перші три десятка слів, посідаючи почесне місце після назв улюблених страв, але ще перед прізвиськами сусідніх націй та словом «беспредел». Ми навіть удосконалили його і винайшли неологізми «етноцид», «лінгвоцид» і ще щось там, проте примхлива і вередлива слава обійшла боком місцевих неологістів і дісталася лише невідомій для нас людині з підозрілим прізвиськом Лемкін.

Як завжди.

Згадуючи зараз американські дискусії на курсі міжнародного права про Конвенцію щодо запобігання і покарання геноциду, суперечки про визначення геноциду, про вічний конфлікт між суверенітетом і міжнародним правом, шкодую, що не знав тоді, хто був тією невтомною рушійною силою, що буквально штовхала нову для міжнародного права концепцію геноциду. Ним був колишній львів'янин, що прожив у місті десяток років, випускник філологічного і юридичного факультетів Львівського університету, можливо, найвідоміший у світі юрист, що коли-небудь вийшов з львівського юридичного, приклад юриста-одинака, здатного досягти кардинальних змін усупереч упертій і цинічній системі – Лемкін.

Рафаель (Rafal) Лемкін народився 1900 року в єврейській сім'ї у невеликому селищі у східній Галичині (сьогоднішня Білорусь). Сім'я була незвичайна: батько – селянин, мати – дуже освічена жінка, яка знала кілька мов.

1919-го Лемкін поїхав до Львова вчитися на філологічному факультеті університету. На той час він уже знав кілька мов. Рафал згадував, що був тоді дуже ідеалістичний. Ну, хто ж у 19 років не був ідеалістом?! Дивує інше – йому вдалося залишитися таким до кінця своїх днів,

водночас демонструючи завзятість і наполегливість у досягненні поставленої мети.

Те, що відбулося у Львівському університеті 1921 року, Лемкін уважав поворотним моментом в його житті. Газети були повні повідомлень про суд у Берліні над вірменським студентом, який застрелив колишнього турецького міністра, замішаного у винищуванні вірмен під час Першої світової війни. 20-річний Лемкін був вражений тим, що вірменський студент несе відповідальність за свої дії, а члени турецького уряду, винні у убивстві мільйонів, – ні. Під час дискусії в аудиторії Лемкін запитав свого професора: «Чому убивство однієї людини – злочин, але коли держава убиває мільйон своїх громадян – це вже не злочин?». Відповідь професора продемонструвала чинну тоді чітку межу між суверенітетом держави і міжнародним правом: «Уяви собі селянина, який має кілька курок. Він зарівав цих курок і це є його власною справою. Якщо ти втручаєшся, ти незаконно дієш на його території». Професор далі пояснив, що вірмени – турецькі піддані, і держава може чинити з ними, як їй заманеться, навіть убивати. Додав, що міжнародне право не може захистити вірмен і, якщо ти втручаєшся у внутрішні справи держави, то порушуєш суверенітет цієї країни. Молодий Лемкін був вражений цією відповіддю. Створення міжнародного права, що захищає народ від злочинів власного уряду, став місією Лемкіна.

Закінчивши філологічний факультет Львівського університету, Рафал ненадовго покинув Львів для вивчення філософії у Німеччині. Лемкін, буквально одержимий ідеєю нового міжнародного права, швидко зрозумів, що без юридичної освіти він не зможе цього досягти.

У 1926 році Лемкін отримав ще один поштовх до юридичної кар'єри – убивство Петлюри

у Парижі. Ситуація повторилася – цього разу єврейського студента віддали під суд, а члени українського уряду, відповідальні тою чи іншою мірою за єврейські погроми, залишалися безкарними.

Того ж 1926-го Лемкін повернувся до Львова, де вступив на юридичний факультет університету. Про цей період життя Лемкіна згадок небагато. Відомо тільки, що 1926-го журнал юридичного факультету університету опублікував його роботу про советський кримінальний кодекс. Різні дослідники вважають, що архіви юридичного факультету львівського університету зберігають невідомі роботи Лемкіна того часу. Він успішно здобув у Львові другу освіту юриста (1928) і 1929-го почав роботу у Варшавській прокуратурі.

Як виявиться згодом, унікальна комбінація філологічної і юридичної освіти зіграє вирішальну роль в його подальшій кар'єрі.

Лемкін здобув популярність в Європі 1933-го, коли, представляючи Польщу на конференції у Мадриді, уперше запропонував вважати т.зв. «варварські злочини» проти власних громадян порушенням міжнародного права і стверджував, що осіб, викритих у таких злочинах, потрібно брати під арешт, незалежно від національності. Деякі визначні юристи Європи були заінтриговані, але майже усі бачили тільки антигітлерівський підтекст. Польський уряд, що провадив тоді переговори з приводу польсько-німецького пакту про ненапад, звільнив Лемкіна з прокуратури. У відповідь Лемкін опублікував роботу у відомому львівському юридичному журналі «Голос Закону». До слова, Рафаель Лемкін неодноразово публікувався в цьому львівському журналі.

Рафал зустрів Світову війну, займаючись приватною адвокатською практикою. Мобілі-

зований, він брав участь у боях під Варшавою, був поранений, але зумів дістатися до Швеції. Його сім'я залишилася у Польщі. У 1941-му Лемкін отримав дозвіл на в'їзд до США.

Зліт його кар'єри у новій країні був стрімкий. Він відразу ж почав викладати у престижному університеті Дюка. У 1943-му працював радником державного і військового департаментів США. Десь в 1941-1942 рр. почав збирати дані про німецькі злочини на окупованих територіях. Європейська трагедія тільки пришвидшила роботу Лемкіна.

Він знав: держава має нести відповідальність за свої масові злочини, незалежно від того, де ці злочини відбулися – на окупованих територіях або усередині самої країни, проти власних громадян. Йшлося тільки про назву нового злочину. Описуючи злочини Гітлера 1941-го року, Черчіль говорив про «злочин без імені». Кожен злочин в англо-американському кримінальному праві мав характерну унікальну назву: *homicide, robbery, larceny* тощо.

У нещодавно виданій книжці Саманта Пауел, радник Президента Обама зі зовнішньої політики, написала: «Лемкін, колишній студент філології, розумів, що вибір слова має велике значення. «Масове убивство» не підходило, оскільки воно не передавало мотиву злочину, який Лемкін мав на увазі. Лемкін усвідомлював, що йому потрібне слово, яке не може бути використане в ніяких інших контекстах (як, наприклад, «варварство» або «вандалізм»). У своїх записках Лемкін накреслив і обвів олівцем «слово», намалював риску, що з'єднувала обведене із словосполученням, написаним упевненим почерком – «моральний вирок». Слово відповідатиме меті Лемкіна. Це буде те рідкісне слово, що несе праведний гнів суспільства».

Уперше слово *геноцид* (Genocide) Лемкін опублікував 1944-го у праці «Влада Осі в окупованій Європі – аналіз уряду», у якій детально проаналізував наслідки нацистської окупації в Європі. Слово Лемкіна було гібридом грецького «geno» (раса або плем'я) і латинського «cide» (убивство). «Геноцид» було коротким, новим, легким для вимови словом і викликало тремтіння у тих, хто його чув. Сам Лемкін так описав «геноцид»: «Під геноцидом ми маємо на увазі знищення народу або етнічної групи. Геноцид не обов'язково має означати негайне знищення народу. Радше геноцид означає координований план різних дій, спрямованих на знищення насущного фундаменту життя національних груп з метою знищення народу загалом. Геноцид скерований проти національної групи як середовища, а дії – проти окремих громадян, не в їхній індивідуальній суті, але як членів національної групи».

Вирішальний прорив для Лемкіна відбувся у Нюрнберзі, де він був присутній як радник американського прокурора і судді Верховного Суду Джексона. Своєю «фірмовою» наполегливістю Лемкін домогся включення слова «геноцид» у обвинувачення нацистським злочинцям. Так звинувачення в геноциді вперше використали у міжнародному праві. Це було у Нюрнберзі, де Лемкін дізнався про загибель 49 родичів, зокрема батьків, від рук німців.

Рафаель Лемкін на цьому не зупинився. Він розумів, що прецедент Нюрнберга не конче надалі змусить притягати правителів до відповідальності за злочини проти власних громадян у мирний час. Нюрнберзький суд мав справу тільки з військовими злочинами уряду, що окупував іншу країну.

У післявоєнні роки Лемкін продовжував бути воїном-самітником: він не мав офісу, якої-

небудь фінансової підтримки або асистентів, він не належав до жодної державної або приватної організації. Лемкін скерував свою енергію на ООН. Він присвятив залишок свого життя безперервному написанню, ухваленню і ратифікації Конвенції проти геноциду.

Його згорблена фігура в коридорах ООН стала знайомим, майже дратівливим явищем для дипломатів. Журналісти перестали звертати на нього увагу, хоча Лемкін шукав будь-якої можливості для інтерв'ю. Практично щодня Лемкін полював за дипломатами, іноді сидячи в приймальнях, днями чекаючи аудієнції. Якщо дипломат роздратовано реагував: «Що, Лемкін, ти знову тут зі своїми історіями про геноцид?», Лемкін не звертав уваги, терпляче роз'яснюючи свою позицію. Іноді Лемкін відчайдушно налякав на підтримку «у верхах». Він не мав ніякої підтримки, тільки свій портфель і мету, яка горіла у серці. Багато хто називав його «мрійником», «занудою», «польським фанатиком», стверджуючи, що відповідь на геноцид одна – війна. Один дипломат згадував, як Лемкіну говорили: «Лемкін, яка користь від назви геноциду злочином? Ти що, зупиниш Гітлера або Сталіна своїм папірцем?». На що Лемкін відповідав з напруженим виразом обличчя: «Тільки чоловік це може зробити. Закон має бути побудований. Ви розумієте? Ви мусите побудувати закон!» Лемкін уважав, що конвенція матиме застережливий вплив: знаючи, що будуть поза міжнародним правом, правителі, можливо, замисляться, перш, ніж скоїти злочин, що набагато ефективніше, ніж уявна загроза війни. Лобювання проходило із змінним успіхом: маленькі країни ставилися до його ідей більш прихильно, англійці, американці, китайці і совіти здебільшого відмахувалися.

Але Лемкін домогся свого: 11 грудня 1946 року Генеральна Асамблея ООН одногосно затвердила резолюцію, що засуджувала геноцид, написану в основному Лемкіним. Проте мети Лемкін ще не досяг. Щоби резолюція стала законом міжнародного права, її повинні були ратифікувати 20 країн. Лемкін знову почав невтомну роботу із різними урядами.

Врешті 9 грудня 1948 року, після того, як 20-та країна ратифікувала резолюцію, Генеральна Асамблея одногосно прийняла Конвенцію щодо запобігання і покарання Геноциду – перший ООНівський договір з прав людини, навіть ще перед Декларацією прав людини. У день, коли Конвенція була, нарешті, затверджена, журналісти кинулися шукати Лемкіна, який завжди був готовий поговорити з газетярами у коридорах ООН. Вони розшукали його, коли всі лампи вже згасли. У своєму кріслі, у сльозах, він благав журналістів дати йому спокій.

У 1949 році Нью-Йорк Тайм описала, як Генеральний Секретар ООН зловив Лемкіна за рукав і заявив журналістам: «Ця людина – великий борець. І ми йому допоможемо перемогти». Саманта Пауел у своїй книзі зазначила, що Конвенція ООН щодо геноциду була роботою однієї людини – Лемкіна.

Лемкін не домогся всього, чого бажав: визначення геноциду у Конвенції включає тільки насильницькі злочини, тоді як первинне визначення Лемкіна передбачало також акти психологічного геноциду. У тому, що Лемкін проповідував «радикальніше» законодавство про геноцид, сумнівів немає. Далеко не всі його пропозиції втілено у життя.

До кінця життя Лемкін продовжував переконувати уряди приєднатися до Конвенції. Британію, Китай і СРСР він переконав (на початку 1953-го Лемкін, у розпал «справи лікарів»,

заявив, що Сталін учинив геноцид відносно советських євреїв). Свою нову батьківщину – США Лемкін так і не переконав за час свого життя. Не дивлячись на те, що всі американські президенти з часів Айзенгавера підтримували ратифікацію, Конгрес ратифікував конвенцію тільки 1988-го. Сьогодні Конвенція Лемкіна ратифікована у понад 130 країнах.

Лемкін помер 1959-го. Самотнім і без грошей. На його похорон у Нью-Йорку прийшло всього 7 осіб. Іронія долі людини, що присвятила життя порятунку мільйонів.

У 1950 і 1952 роках його висували на Нобелівську премію миру, і хоча кандидатуру підтримав сам Черчіль, премії він не одержав. Він одержав безліч інших нагород від різних урядів. Наприкінці 1990-х заслуги Лемкіна відзначив Генеральний Секретар ООН Кофі Анан. У 2001 у Нью-Йорку відбулася прем'єра п'єси «Дім Лемкіна» про його життя.

У Варшаві є вулиця, яка носить його ім'я, є меморіальна дошка, на якій написано: «У цьому будинку Лемкін жив і працював до 1939 року». Тобто від народження і до війни – принаймні так можна зрозуміти. Хоча нам відомо, що це не зовсім так. А де ця видатна людина мешкала у Львові? Запитання до наших краєзнавців.

Кілька місяців тому CNN підготував репортаж про роль Лемкіна (три невеликі частини, звісно, англійською). Натомість у Львові, у нашому університеті – нічого. На першій сторінці сайту юридичного факультету красується напис: *Justitia regnorum fundamentum* – Правосуддя – основа держави. Треба було б поряд розмістити ще одне гасло: *Justitia in suo cuique tribuendo cernitur* – Справедливість виявляється у відданні кожному за його заслуги.

*Mankurt та Andrij для zachid.net.
Із циклу публікацій «Ми пам'ятаємо»*

АВТОРИ ЧИСЛА:

Andrij, псевдонім Петра Хріненка, американського адвоката, випускника історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Mankurt, псевдонім Олександра Хохуліна, власника і модератора блогу Mankurt.

Василєвські Станіслав (Wasylewski Stanisław), польський журналіст, есеїст, критик, перекладач, упорядник і автор спогадів. Освіту здобував у гімназіях Стрия і Львова, а відтак у Львівському університеті. У Львові до 1927 року редагував «Gazetę Poranną», «Szczytka» і «Słowo Polskie». Після 1944 року виїхав зі Львова до Кракова, а потім до Ополя.

Вінценз Станіслав (Vincenz Stanisław), польський прозаїк і есеїст, знавець Гуцуль-

щини і Покуття, а також філософії і мистецтва давньої Греції. Був правнуком французького емігранта Charles'a-François de Vincenza. Батько письменника був піонером нафтової промисловости у Галичині, а мати походила із давньої шляхетської родини Пшибиловських, власників містечка Криворівня на Покутті. Письменник із дитинства учився від гуцулів української мови, його виховала няня, гуцулка Палагна Сліпенчук-Рибенчук, яку він із вдячністю згадував до кінця життя. Майбутній письменник виріс і жив на культурному пограниччі, поміж волохами, угорцями, жидами, циганами, словаками, вірменами, українцями, чехами, поляками і австрійцями, він завжди дуже цінував ідею толерантного співжиття і співпраці народів, окремих груп і людей різних віросповідань. Мешканці тодішньої Гуцульщини без зусиль користувалися українською, польською, німецькою, румунською мовами, а також ідиш.

Гонігсман Яків, професор, історик, економіст, дослідник проблем Голокосту, автор численних наукових робіт з тематики нацистського геноциду.

Грицак Ярослав, доктор історичних наук, професор Львівського національного університету ім. І. Франка. Директор Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, гість-професор Центрально-Східного Інституту у Будапешті, Сенатор та завідувач кафедри історії України, з 2008 – професор кафедри світової історії Українського Католицького Університету (м. Львів), Перший віце-президент Міжнародної асоціації українців. Співредактор наукового річника «Україна модерна», член редакційної колегії часописів *Ab Imperio*, *Крутика*, член наглядової ради журналу *Harvard Ukrainian Studies*. Є одним з найбільш активно і продуктивно працюючих істориків України (понад 400 публікацій), він відомий також своїми публіцистичними творами.

Левицька Мар'яна, кандидат мистецтвознавства, працює в Інституті народознавства НАН України. Авторка численних публікацій з історії мистецтва Львова XVIII-XIX ст.ст.

Монолатій Іван, доктор філософії УВУ, кандидат історичних наук, доцент Прикар-

патського національного університету ім. В. Стефаника. Досліджує міжетнічні процеси в Галичині і на Буковині австрійського часу, історію єврейської та німецької діаспори. Член НТШ, науковий редактор серії «Моє місто» (Івано-Франківськ). Кавалер відзнаки Журналу І «За добру справу».

Фрідман Філіп (Friedman Filip), польський історик жидівського походження. Народився у Львові, освіту здобув у Львівському і Віденському університетах. У 1925 році переїхав до Лодзі, звідки з початком II Світової війни утік до Львова, де став співробітником Української академії наук. Під час гітлерівської окупації переховувався у німецькій дільниці Львова. Після війни викладав в університеті Лодзі і водночас був директором Центральної єврейської історичної комісії. У 1948 р. виїхав до США, де прожив до смерті.

Хцюк Анджей (Chciuk Andrzej) народився у Дрогобичі 1920 р. Після закінчення гімназії розпочав навчання на правничому факультеті університету Яна Казимира у Львові. Після входження советських військ до Дрогобича Хцюк нелегально перетнув кордон

з Угорщиною. У жовтні 1951 р. виїхав до Австралії. Співпрацював з найбільшими польськими еміграційними осередками: паризькою «Культурою» Єжи Гедройця та лондонським часописом «Wiadomości» Мечислава Гридзевського. Видавництво «Критика» готує українське видання «дрогобицьких» збірок Анджея Хцюка (у перекладі Наталки Римської). Переклад здійснено за виданням: Andrzej Chciuk, *Atlantyda. Wyd-wo LTW, Warszawa 2002.*

Шор Марці (Shore Marci), асистентка професора історії у Єльському університеті (США). Спеціалізується на вивченні єврейської історії й історії Східної Європи. У журналі публікується уривок із її книги *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918-1968* (Yale University Press, 2006).

Штайнгаус Владислав Гуго Діонізій (Steinhaus Władysław Hugo Dionizy), польський математик, що належав до так званої Львівської математичної школи. Освіту починав здобувати у Львівському університеті, потім продовжив її в університеті Гьотінгена (Німеччина). У 1920 році став професором і керівником ка-

тедри математики Львівського університету. Згромаджене довкола Штайнгауса і Банаха (якого він називав своїм найбільшим «математичним відкриттям») гроно львівських математиків творило славнозвісну Львівську математичну школу. Під час гітлерівської окупації вижив завдяки зміні прізвища на польське. Після війни жив і працював у Вроцлаві.

